

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№4 (547)
липень-серпень
2019

Головний науковий редактор:
академік НАН України *В.А.СМОЛІЙ*

Наукова рада:

Андреа Граціозі (Неаполь, Італія), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада),
В.М.Литвин (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *О.О.Рафальський*
(Київ), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський),
Т.Г.Таїрова-Яковлева (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *П.П.Толочко*
(Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*,
В.М.Даниленко, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*,
О.Є.Лисенко, *М.Р.Литвин*, *І.К.Патриляк*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Реент* (заст.
гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *П.М.Сас*,
В.Ф.Солдатенко, *В.П.Трощинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шановал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реент*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №6 від 04.07.2019 р.

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Електронна версія:

www.history.org.ua

Редактори:

В.В.Григор'єв
О.М.Донік

«УІЖ» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних: EBSCO,
ESCI (Web of Science Core Collection),
Google Scholar, Slavic Humanities Index,
РИНЦ

Макет і верстка:

А.О.Михайлова-Зінченко

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 400 прим. Зам. №126
Підписано до друку 27.08.2019 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідоцтво ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф.400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief Valerii Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevskoho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 450-річчя Люблінської унії

Чухліб Т. Поширення назви «Україна» в офіційному дискурсі Речі Посполитої як один із наслідків Люблінської унії 1569 р. 4

Бачинська О. (Одеса). Рецепція Люблінської унії в польському національному русі 1850–1860-х рр. на півдні України (за матеріалами Державного архіву Одеської області)..... 24

Ковалевська О. Люблінський сейм 1569 р. у візіях митців ХІХ – першої половини ХХ ст.: історико-іконографічний аналіз..... 35

Ясь О. Історичне письмо пізнього П.Куліша як предтеча консервативного проекту української історіографії початку ХХ ст. (До 200-річчя від дня народження) 61

Лисенко О., Пилявець Р. Битва за Дніпро у Другій світовій війні: спроба нової концептуальної візії 88

Borchuk S. (Ivano-Frankivsk), Khytrovska Yu. (Kyiv). History of Relations of Masonry and Russian Orthodox Church in the Late Eighteenth – Early Twentieth Centuries 118

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Стельмах С., Котова С. Історія як засіб пропаганди: британська та німецька історіографії періоду Першої світової війни 135

ПУБЛІКАЦІЇ

Діалог у листах: з епістолярію Івана Лисяка-Рудницького й Мілени Рудницької (До 100-річчя від дня народження І.Лисяка-Рудницького) (*вступна стаття й публікація Л.Буряк*) 157

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Заяць А. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст. (*А.Фелонюк, Луцьк*) 208

Лиман І., Константінова В. Німецькі консули в Північному Приазов'ї (XIX – початок XX ст.) (*В.Андреев, С.Андреева*) 218

Корольов Г. Федеративні проекти в Центрально-Східній Європі: від ідеологічної утопії до реальної політики (1815–1921 рр.) (*Д.Миколенко, Харків*) 222

ХРОНІКА

Лисенко О. (*Київ*), Панто Д. (*Гданськ, Польща*). Міжнародна наукова конференція «Пакт для війни: Змова Гітлер – Сталін від 23 серпня 1939 р. з перспективи 80 років від початку Другої світової війни» 228

ЮВІЛЕЇ

Корольов Г. До 70-річчя доктора історичних наук, професора В.Верстюка 232

Наукова література, видана Інститутом історії України НАНУ у 2018 р. 237

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 450-річчя Люблінської унії

УДК 323.3:316:45:94(477)«16/17»

ТАРАС ЧУХЛІБ

доктор історичних наук,
головний науковий співробітник,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), taras_chuhlib@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2604-4816>

ПОШИРЕННЯ НАЗВИ «УКРАЇНА» В ОФІЦІЙНОМУ ДИСКУРСІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ЯК ОДИН ІЗ НАСЛІДКІВ ЛЮБЛІНСЬКОЇ УНІЇ 1569 Р.*

*Анотація. Мета дослідження – вивчити складний процес виникнення та еволюції вживання назви «Україна» в офіційному дискурсі Польсько-Литовської держави після укладення Люблінської унії 1569 р. і до 1630-х рр. **Методологія дослідження** спирається на принципи історії понять, що передбачає використання як загальнонаукових, так і спеціальних методів дослідження. Завдяки аналізу структури та лексики урядових документів було виявлено використання назви «Україна», а отримані результати узагальнено методом синтезу. Серед спеціальних історичних методів у роботі застосовано проблемно-хронологічний, синхронний та діахронний. **Наукова новизна.** На основі широкого кола текстів офіційної документації Речі Посполитої здійснено висвітлення використання урядовими колами та польським нобілітетом назви «Україна» в різних історико-лінгвістичних конструкціях. **Висновки.** Починаючи від ухвал Люблінського сейму 1569 р. ця назва використовувалася королем та його урядниками, а також представниками польського нобілітету насамперед для означення прикордонних («пограничних») земель Великого князівства Литовського, що відійшли до Корони Польської в 1569 р. Окрім того, назву «Україна» вживали, з одного боку, для маркування історико-етнографічного краю, де проживав «руський народ», а з іншого – для витіснення з тогочасного офіційного мовлення назви «Русь» як «узагальнюючого» терміна для цього краю. У королівській канцелярії та постановах сейму словом «Україна» в одних*

* Дослідження виконане за грантової підтримки Наукового товариства ім. Шевченка у США.

випадках окреслювали територію Київського і Брацлавського воєводства Корони Польської, а в інших – ще й Руського, Волинського та Подільського Речі Посполитої. Досить часто цією назвою користувалися підпорядковані королівським урядам «старші» (гетьмани) Війська Запорозького. З огляду на це, упродовж останньої третини XVI – 1630-х рр. слово «Україна» поступово перетворювалося на офіційну політичну назву, використовувалося королем, урядовцями, а також представниками нобілітету в політичній риторичі та практиці, що й стало одним із важливих наслідків Люблінської унії.

Ключові слова: Україна, Корона Польська, Польсько-Литовська держава, Сигізмунд III Ваза, офіційна документація.

Скориставшись ослабленням Великого князівства Литовського після ведення воєнних дій у Лівонії проти Московської держави, Корона Польська вирішила приєднати до себе окремі території Литви. Це були землі колишньої «старожитньої» Русі, де досить компактно проживав руський/український етнос¹. Приєднання Брацлавщини, Волині, Київщини та Підляшшя було вчинене в односторонньому порядку Польщею за універсалами короля Сигізмунда II Августа впродовж березня – червня 1569 р.² Саме факт поширення норм польського законодавства на ці українські землі дозволив С.Кутшебі оцінювати цю подію як інкорпораційний (а отже приєднавчий і нерівноправний), а не унійний (тобто союзний, добровільний) процес³. Як дослідив М.Коялович, король приєднав Підляшшя, Волинь, Східне Поділля та Київщину «своєю владою й позбавив посад і маєтностей тих осіб, що не побажали приєднатися до Польщі»⁴. Є.Геровський зазначав, що саме дуалістичний характер Речі Посполитої, який полягав у вивищенні польської та литовської шляхти порівняно з руською (тобто українською та білоруською) елітою, заклав великі суперечності в тогочасних суспільно-політичних відносинах і викликав відцентрові тенденції в Україні-Русі впродовж наступних десятиліть⁵.

Отже 1 липня 1569 р. на спільному польсько-литовському сеймі в Любліні було остаточно затверджено акт про об'єднання Польщі й Великого

¹ Див.: Смолій В., Гуржій О. Як і коли почала формуватися українська нація. – К., 1991; Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998; Його ж. Витоки українського націотворення. – К., 2010; Моця О. Етнічні процеси в автохтонному середовищі на етапі ранньомодерної та модерної історії України // Український історичний журнал. – 2010. – №1. – С.41–52; Лівчин Г. З народу руського: Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648). – К., 2016; Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. – Warszawa, 1985 та ін.

² Akta Unji Polski z Litwą 1385–1791 / Wyd. S.Kutrzeba, W.Semkowicz. – Kraków, 1932; Halecki O. Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony 1569. – Kraków, 1915. – S.2–3.

³ Кутшеба С. Очерк истории государственного и общественного строя Польши. – Санкт-Петербург, 1907. – С.114.

⁴ Коялович М. Люблинская уния или последнее соединение Литовского княжества с Польским королевством на Люблинском сейме в 1569 г. – Санкт-Петербург, 1863; Jucas M. Unia polsko-litewska. – Toruń, 2003. Пор.: Яковенко Н. Здобутки і втрати Люблінської унії // Київська старовина. – 1993. – №3. – С.77–85.

⁵ Геровський Ю. Польша среди европейских государств // Вопросы истории. – 1977. – №12. – С.138. Див. також: Mazur K. Nieznana petycja szlachty wołyńskiej do króla w dobie sejmu lubelskiego 1569 r. // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип.2. – К., 2002. – С.41–56.

князівства Литовського в єдину федеративну державу – Річ Посполиту. Із цього часу правити польським і литовським народами мав монарх, якого обирали на загальних сеймах. Договори з іншими державами повинні були укладатися від імені Речі Посполитої, однак як Польща, так і Литва зберігали певну автономію. Починаючи від ухвал Люблінського сейму 1569 р. й закінчуючи остаточним розподілом Польщі між Росією, Австрією та Пруссією в 1795 р., королівська влада разом з усією структурою державних урядовців, нормами сеймового законодавства, Литовських статутів, маґдебурзького та іншого міського права, адміністративними й судовими установами Корони Польської поширювалася майже на всі українські етнографічні землі: Лівобережжя – з 1569 до 1648 рр., Правобережжя – з 1569 по 1648 рр. та з 1699 до 1795 рр., а також територію Західної України, охоплюючи період із середини першої половини XV ст. й завершуючи 1772 р.⁶

У документі під назвою «Про князівство Київське. Привілей прилучення князівства Київського до Корони Польської», який став одним з основних актів Люблінської унії 1569 р., йшлося (тут і нижче курсив мій – Т.Ч.):

«Київ був і є головою й головним містом *Руської землі*, а *Руська земля* вся з давніх часів від предків наших королів польських, між іншими попередніми членами, до Корони Польської є прилучена: так частина через битви, частина теж через добровільне піддання і спадок деяких ленних княжат, які її між собою на різні частини розторгнули, за цим до єдності і власності Корони прийшла: як-от із привілеїв, котрі у скарбі нашому є, на очі кожен побачити може; між якими багато їх є, які саме про *землю і князівство Київське* те засвідчують, що до Корони Польської вічним правом досконалим належати мають: також завжди належали ще до Владислава Ягелли короля, прадіда нашого: який потім тим способом, над *обома народами, як поляками, так і литвинами* нероздільно панував, від Корони Польської, як від власного тіла, ті землі і князівство Київське відірване при Великім князівстві Литовським мати хотів, але за заборону всіх станів коронних, які так від того прадіда нашого, як від інших по ньому будучих предків наших королів польських і великих княжат литовських, і від нас теж самих тієї землі пильно завжди згадувати не забували: аби була до Корони повернена та прилучена»⁷.

Як бачимо, ані у цьому, ані в інших привілейних актах Люблінської унії стосовно великої території, що перейшла від Литви до Польщі, не згадувалося слово «Україна», яку називали «Руською землею». При цьому

⁶ Чухліб Т. Державна влада Речі Посполитої на землях України-Русі // Історія державної служби в Україні: У 5 т. – К., 2009. – Т.1. – С.95–96.

⁷ Volumina legum. – Vol.II. – Petersburg, 1859. – P.84–94.

говорилося лише про два тогочасних «політичних народи» – поляків та литвинів. Тож яким чином і коли з'явилася хронімічна назва «Україна»?

Власне кажучи, ще задовго до ухвал Люблінського сейму 1569 р. цією назвою (хоч і не так широко) послуговувалися в королівській канцелярії стосовно приєднаних до Польщі земель Брацлавщини та Київщини. Так, 28 квітня 1566 р. король Сигізмунд II Август видав листа брацлавському й вінницькому воєводі Романові Сангушкові: «Дійшла нас певна відомість з *замків українних*; [...] уважаючи, що на особі і повинності твоєї милості *на Україні* з уряду твого належить; [...] а будучи в сторожності на *тій Україні* [...], нам государю, і Речі Посполитій служив по звиклості предків своїх»⁸. У королівському листі до Р.Сангушка від 26 серпня того ж року вказувалося, щоб воєвода «*на тую Україну* до тих замків наших Брацлавля і Вінниці, до воєводства свого для послуг наших государських і земських їхав у *той край*»⁹. З жовтня король знову писав до брацлавського й вінницького воєводи: «До ліпшого порядку *Україну* привести будем хотіли»¹⁰. У цьому ж листі також згадувалося про «*замки інші українні*». Таким чином, бачимо, що воєвода мав їхати «у той край», який називався «Україною», а в територіальному аспекті ця назва стосувалася теренів навколо міст Брацлав і Вінниця.

Із королівського послання Сигізмунда II Августа до луцького, брацлавського та вінницького старости Богуша Корецького від 13 січня 1567 р. стає більш зрозумілим, до чого в локалізаційному відношенні застосовувався прикметник «українний», адже король наказував, щоб староста не стягував із брацлавських і вінницьких «землян» надмірні податки. Окрім того, у листі вживалося таке словосполучення, як «маршалок наш пан Іван Волович, яко *писар тих замків українних*»¹¹. У цьому ж листі описувалася цікава ситуація: «А вже вони повідали, що й коні бувають забрані, адже яко *здавна обичаю того на Україні* зберігався, так і тепер то звичайно мати хочемо, щоб коні, панцери, сагайдаки, луки, ручниці, рогатини і всякі броні, що вони для служби нашої государської та земської мають, за вину ні в кого з підданих наших від тебе самого й урядників твоїх брани не були»¹². У тогорічному королівському привілеї Миськові Петничанському на «війський уряд» говорилося: «Маючи вигляд на службу землянина того повіту Вінницького Миська Петничанського, якими він буде на *тамошній Україні*, ласку нашу нам заслуговував»¹³. 20 листопада 1568 р. король видав універсал до «підданих наших, козаків тих, які з *замків і місць наших українних*, без наказу і відомості нашої господарської і старост *наших українних*,

⁸ Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / Упор. М.Крикун, О.Піддубняк. – Л., 2008. – С.140.

⁹ Там само. – С.143.

¹⁰ Там само. – С.145.

¹¹ Там само. – С.150.

¹² Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.389. – Оп.1. – Спр.266. – Арк.85–86. Оубл.: Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). – Т.5: Акты об украинской администрации XVI–XVII вв. – Ч. VIII. – К., 1907. – С.155–157.

¹³ Документи Брацлавського воєводства... – С.153.

з'їхавшись на низу, на Дніпрі, в полі і на інших уходах перебувають»¹⁴. У цьому документі також говорилося: «То на собі *вся Україна* і даліші *повіти від України* добре чують, яку шкоду і полон приймають; [...] ми *старостам нашим тамошнім українним* науку нашу дали»¹⁵. Один із найбільших руських маґнатів Василь Костянтин Острозький писав того ж року до урядників Київського повіту, що «його милість за наказом і листами нашими приповідними для усіляких небезпечностей двісті коней *на Україні* хай ховає»¹⁶. У даних текстах «Україною» окреслювали не тільки землі Східного Поділля, але й Київщини.

Можемо стверджувати, що від часу проведення Люблінського сейму 1569 р. частота вживання назви «Україна» в офіційних та напівофіційних документах Речі Посполитої набагато збільшилася. 16–18 червня того року у Володимирі на вірність Короні Польській присягнули всі тогочасні стани – «дигнітарії, княжата, панята, земські урядники, старости і підстарости, рицарські люди, бурмістри, радці й інші міські урядники, обивателі Волинської землі, Володимирського повіту». У тексті реєстру присяги, зокрема, відзначалося, що «князь Михайло і князь Дмитро Ружинські при вчиненні приязні говорили, що наш брат князь Григорій служить його королівській милості *на Україні близько скільки десять миль в Речиці* та про зложення тієї присяги [цього] року не відає, а другий брат наш князь Остафій служить його милості князеві Михайлу Вишневецькому старості черкаському і їде з князем його милістю до його королівської милості до Любліна»¹⁷.

21 липня 1570 р. на варшавському сеймі Сигізмунд II Август як «король польський, великий князь литовський, *руський*, мазовецький, жомойтський, інфлянтський і інших» за листом луцького, брацлавського й вінницького старости князя Богуша Корецького надав у ленне володіння селище Ометинці брацлавському підстарості Єрмолі Мелешку: «Запевнюючи його бути гідним і добрим чоловіком *на тій Україні нашій* при замку нашому Брацлавському»¹⁸.

Улітку 1572 р. Сигізмунд вивів «козаків, які на службі нашій»¹⁹, з-під юрисдикції урядників королівських і шляхетських замків Корони Польської та підпорядкував їх напряму великому коронному гетьманові та руському воеводі Юрієві Язловецькому, що мав свій родинний маєток у Бучачі на Тернопільщині²⁰. У королівському привілейному листі це аргументувалося тим, що «вони (козаки – *Т.Ч.*) від воевод, *старост українних* і ворогів наших

¹⁴ Архив ЮЗР. – Т.І: Акты о козаках (1500–1648). – Ч.ІІІ. – К., 1863. – С.5.

¹⁵ Там же. – С.6.

¹⁶ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Од.зб.266. – Арк.245 зв. Опубл.: Ващук Д. Василь-Костянтин Острозький у документах Литовської Метрики // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.8. – К., 2008. – С.270–271.

¹⁷ Akta Unji Polski z Litwą 1385–1791. – S.327.

¹⁸ Документи Брацлавського воеводства... – С.177.

¹⁹ Із 1568 до 1576 рр. на королівській службі під керівництвом великого коронного гетьмана перебували 300 реєстрових козаків, котрі отримували річну платню в розмірі 10 польських злотих і певної кількості сукна.

²⁰ Глушок О. Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV–XVIII ст.). – К., 2009. – С.28–29.

великі незручності і кривди собі зробили, щоб його милість із влади та при-суду всіх їх вивів і під справу свою гетьманську взяв»²¹.

10 березня 1574 р. новий король Генрик Валуа надав привілейний лист за поданням луцького, брацлавського й вінницького старости князя Б.Корецького на надання брацлавському підсусідкові Андрієві Семеновичу Садовському селища Єрмолинці у Брацлавському повіті: «[...] усі ті часи проживання мого в тому краю, узнав і досвідчився пильних, хутливих і вірних послуг служебника мого пана Андрія Семеновича Садовського, підсу-сідка воеводства Брацлавського, який немалий час бавився при мені на *тій Україні* і був у кожних потребах проти неприятеля»²². 15 квітня того ж року на краківському сеймі «Божою милістю король польський, великий князь литовський, *руський*, прусський, мазовецький, жомойтський, *київський*, *волинський*, *підляшський*, інфлянтський і інших» видав привілей Богушові Дешковичу на брацлавське хоружство, в якому читаємо: «Князі, панове, урядники і вся шляхта обивателі воеводства Брацлавського для ліпшого між собою порядку і кращої оборони своєї від неприятеля під тим часом небез-печним, зважаючи на там *тій Україні*, сполне і згодливо шляхетного Богуша Дешковича, землянина тамошнього»²³.

У дарчому листі волинської князівни Марії Масальської своєму чоло-вікові Костянтинові Малинському від 21 липня 1576 р. говорилося про те, що її померлий чоловік за часів короля Сигізмунда Августу «на *Вкраїні* (Въкраине) на границях московських государю королю його милості і Речі Посполитій служив»²⁴. 29 січня 1578 р. вийшов декрет сеймового суду, який розглядав справу між оршанським старостою Филоном Семеновичем Кмитом Чорнобильським і Брацлавським гродським судом, в якому читаємо: «Пан староста оршанський, будучи як *староста українний*, заклопотаний послу-гами нашими і земськими»²⁵.

Новий польський король Стефан Баторій майже в кожному універсалі, який стосувався різних проблем східних воеводств Речі Посполитої, викорис-товував слова «Україна» та «українний». Так, документ від 4 квітня 1578 р. був адресований «усім загалом і кожному зособна з *старост наших україн-них*, а зокрема хмільницькому, барському, брацлавському, вінницькому, бі-лоцерківському, черкаському, канівському»²⁶. Отже в королівському розпоря-дженні старости, які врядували на території сучасної Вінниччини, Київщини та Черкащини, називалися «українними». 6 липня 1579 р. Стефан Баторій звертався до «молодців запорожних», щоб ті не допомагали претендентові

²¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі – Акты ЮЗР). – Т. II. – Санкт-Петербург, 1865. – С. 175.

²² Документи Брацлавського воеводства... – С. 188.

²³ Там само. – С. 191.

²⁴ Українське повсякдення ранньомодерної доби: Зб. док. – Вип. I: Волинь XVI ст. – К., 2014. – С. 221.

²⁵ Документи Брацлавського воеводства... – С. 205.

²⁶ Кулиш П. Матеріали для історії возсоединения Руси. – Т. 1: 1578–1630. – Москва, 1877. – С. 2 («wszem wobecz y kazdemu z osobna z *starost naszych ukraiennych*, a zwlaszcza Smieliczkiemu, Barskiemu, Bratslawskiemu, Winniczkiemu, Bialoczekiewskiemu, Czerkaskiemu, Kaniowskiemu»).

на господарський трон Молдавії Костянтинові Лакусті воювати за цей уряд. Причому в листі вказувалося, що той «знаходився у землі нашій, на Україні, і при ньому немало розбійників, з якими він знову має намір вторгнутися до Молдавії»²⁷. У цьому ж універсалі згадувалося про «старост наших українних» («stharosth nassyh ukrainnych»). 12 вересня того ж року король видав привілей ротмістрові Брацлавського замку Симонові Телку на пожиттєве володіння селом Скуринцями поблизу Вінниці: «Хотячи йому ласку нашу королівську оказати а тим охотнійшого і наперед до таких же і ще більшим службам нашим, особливо на Україні, затримати і способити»²⁸.

Сейм Речі Посполитої на початку січня 1580 р. затвердив королівський універсал, в якому відзначалося: «За спільною згодою всіх станів цього ж сейму постановляємо, щоб неосілих свавільних людей простого стану, які порушують мирні угоди з турками, татарами й волохами на руській²⁹, київській, волинській, подільській і брацлавській Україні, старости, князі, панове і шляхта виловлювали у своїх староствах чи маєтках і карали смертю»³⁰. 22 січня того ж року возний Станіслав Хабовський дізнався в коронній канцелярії у Варшаві про те, що оршанський староста Філон Кміта Чорнобильський затримався на королівській службі («він тепер є на послузі нашій на Україні затриманий»)³¹. 28 лютого Стефан Баторій видав універсал до «старост, підстарост, державців, княжат, панів і рицарського стану людям, на Вкраїні руській, київській, волинській, брацлавській мешкаючим»³². У поборовому королівському універсалі від 29 лютого йшлося про те, «у тому велику Речі Посполитій потребу, також, аби краї Руські й Подольські могли бути опатрені, побор по всій Короні, у Великому князівстві Литовському й панствах (державах – Т.Ч.) усіх, до неї належних»³³, «в Великому князівстві Литовському, в Київському і на Волині», «в землі Галицькій, Подільському воеводстві», «до Руських і Подольських країв», «оборона краям Руським, Подольським, Волинським»³⁴. Тут також говорилося про «людей свавільних, які на Україні (Україне) руській і київській, волинській, подільській, брацлавській пакта з турки, татари, волохи турбують»³⁵. Отже назва «Україна» в даному випадку виступала синонімічним

²⁷ Кулиш П. Материали для истории воссоединения Руси. – Т.1. – С.12, 14; Acta historyczne do panowania Stefana Batorego króla polskiego. – Warszawa, 1881. – S.396 («Ze się precie w ziemi naszej na Ukraine bawi, mając przy sobie łotarostwa nie mało, z któemi zaś znowu wtargnąc pomyśla do Wołoch»).

²⁸ Документи Брацлавського воеводства... – С.244.

²⁹ Щодо тотожності термінів «Русь» та «Україна» див.: Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII ст. – Л., 2001. – С.7–8.

³⁰ Volumina legum. – Vol.2. – P.206; Селянський рух на Україні 1569–1647 pp. – К., 1993. – С.342–343 («Przetoż za spolnym wszzech Stanow, na tym Seymie zezwoleniem, postanawiamy: iż ludzie swywolne ktorzy na Ukrainie Ruskiey, Kiiowskiey, Wołyńskiey, Podolskiey, Braclawskiey, pakta z Turki, Tatory, Wołochy, turbuią, ktorzyby byli plebei»).

³¹ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Стр.195. – Арк.253.

³² Українське повсякдення ранньомодерної доби. – С.311. «Starostam, podstarosciem, dzierzawczom, xiazetom, ranom u ryczerstwu na Ukrainie: ruskiey, kijowskiey, wołynskiey, podolskiey u bracławskiey mieszkaiączem» (див.: Архив ЮЗР. – Т.І. – Ч.ІІІ. – С.12).

³³ Українське повсякдення ранньомодерної доби. – С.312.

³⁴ Там само. – С.312, 324.

³⁵ Центральний державний історичний архів України, м.Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.25. – Оп.1. – Спр.21. – Арк.191.

відповідником для «країв руських» і локалізувалася в названих вище воеводствах – Волинському, Брацлавському, Київському, Подільському та Руському.

20 вересня 1580 р. у привілеї короля Стефана Баторія князеві Дмитрові Курцевичу Булизі на володіння селом Вонячина відзначалося: «На заслуги князя Дмитра Курцовича Булиги, якими він немалий час *на Україні* (України) при вельможному Костянтинові Острозькому, воеводі київському, будучи і мужньо проти неприятелів наших інших Москві й татарам залишаючись»³⁶. Тут цікаво звернути увагу на закінчення слова – воно писалося через «і» («и»), а не через «е», як у попередньому документі: «України», не «Україне». Можливо, що це русин Лаврин Пісочинський³⁷, котрий довгий час був писарем канцелярії Руської метрики й королівським секретарем та ставив свій підпис на більшості універсалів і привілейних листів короля Стефана Баторія, так би мовити, «українізував» дану назву?

9 квітня 1582 р. король видав універсал, який адресувався «*українним воеводам, каштелянам, староствам* нашим і їх підстаростам у панствах наших»³⁸. У книзі підкоморського суду Київського воеводства за 1584 р. читаємо такий запис: «Відомості певні і досконалі з *України* приходять, же військо поганське кілька разів в *воеводство наше* недалеко від нас впадали і шкоди в побранню людей в полон [робили]»³⁹. Власне, тут «Київське воеводство» ототожнювалося з «Україною». Після смерті Стефана Баторія в період безкоролів'я було укладено конфедерацію між шляхтою, затверджену на сеймі 1586 р., в якій писалося про «*України вищеназваних воеводств*» («*Ukrain wyższej mianowaných Woiewodztw*»)»⁴⁰. Вальний сейм Речі Посполитої ухвалив 1589 р. спеціальну постанову під назвою «Заспокоєння *українного свавільства*» («*Zahamowanie Ukrainnego swowoleństwa*»), де йшлося «про людей свавільних *воеводств Руського й Подільського*, котрі переїжджають межі коронні»⁴¹. Тобто у цьому випадку термін «українний» поширювався на Руське й Подільське воеводства Корони Польської. З огляду на це, очевидно, що більшість польських дослідників, які стверджують, нібито поняття «Україна» у XVI ст. поширювалася лише на Київське і Брацлавське воеводства⁴², помиляються у своїх твердженнях. На цьому ж сеймі було ухвалено ще одну постанову – «Староства судові й *українні [замки] В[еликого] к[нязівства] Лит[овського]*» («*Starostwa Sądowe y Ukrainne W. X. Lit.*»)»⁴³.

³⁶ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Спр.216. – Арх.254; Документи Брацлавського воеводства... – С.265.

³⁷ Про Л.Пісочинського див.: Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. // Студії з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. – Острог; Л., 2002. – С.140–146; Крикун М., Піддубняк О. Волинський маєток Лаврина Пісочинського (придбання села Кунева і захист права власності на нього) // Соціум. – Вип.9. – К., 2010. – С.97–135.

³⁸ Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie (далі – ВКЦз). – Teki Naruszewicza. – Rkp.124. – S.93 («*Wszem wobec Ukrainnym woiewodom, kasztelanom, starostom naszym i ich podstarostcim w panstwach nacznych*»).

³⁹ Книга Київського підкоморського суду (1584–1644 рр.). – К., 1991. – С.225–226.

⁴⁰ Volumina legum. – Vol.II. – P.225.

⁴¹ Ibid. – S.288.

⁴² Див., напр.: Литвін Г. З народу руського: Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648). – К., 2016.

⁴³ Volumina legum. – Vol.II. – P.289.

У королівському привілеї від 14 квітня 1589 р., який надавав київському шляхтичеві І.Ближинському у володіння Кременчуцький угод, зокрема, йшлося: «З того уходу службу воїнську яко й інша шляхта на *тій Україні* мешкаючи служити повинен; [...] заслуги, які він *на Україні* при ньому (князеві Михайлові Вишневецькому – Т.Ч.) у багатьох потребах і битвах з неприятелями Речі Посполитої коронної буваючи в себе мужньо показував горла і кровопролиття свого не латуючи»⁴⁴.

Згідно з постановою сейму Речі Посполитої за 1590 р. під назвою «Порядок щодо низовців та *України*» («Porządek z strony Nizowcow u *Україну*»), визначався козацький реєстр в 1 тис. чол., хоча спочатку планувалося 6 тис. Керувати реєстровими козаками, а також упокорювати всіх «свавільних людей» мав великий коронний гетьман Речі Посполитої⁴⁵. Тут треба звернути увагу на формулювання назви сеймової ухвали, де йшлося про створення окремого правового статусу «щодо *України*». Тексти інструкцій послам Вишенського, Серадзького, Познанського, Калішського, Краківського та інших воеводських сеймиків на вальний сейм були переповнені шляхетськими образами на «свавільля українне», «свавільля низових козаків», «козацьку сваволю», і попереджали, що «*Україну не можна залишити без жовніра*»⁴⁶, «низовці й люди українні щоб договорів не порушували»⁴⁷.

16 січня 1592 р. новий король Речі Посполитої Сигізмунд III Ваза видав універсал про призначення спеціальних комісарів із розслідування. «Дійшло до нас, що *на Україні* – у воеводствах Волинському, Київському, Брацлавському – як у селах, так і містечках та містах люди свавільні, не зважаючи на зверхність нашу і право посполите, учинили великі й нечувані шкоди, кривди, грабунки та вбивства»⁴⁸. Тут також йшлося про «вірності ваші, які *на Українах* проживають»⁴⁹. Отже для польського короля у цьому конкретному випадку «*Україною*» була територія Волинського, Київського та Брацлавського воеводств. Інструкція Сигізмунда, подана 6 липня того ж року на провінційні сеймики, стверджувала, що «люди українні» мають велику шкоду, яка надходить «із Низу» від козаків, а «українне свавільство розходиться швидко»⁵⁰. У зв'язку з цим, повідомляв король шляхту – «комісара на *Україну* з немалим людом [треба було] *послати*»⁵¹. У проекті постанови сейму Речі Посполитої за 1593 р. йшлося про те, щоб «воеводи, шляхетні старости, які домовляться між собою про час і місце, у *ті краї на Україну*,

⁴⁴ Руська (Волинська) Метрика: Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воеводства) 1569–1673. – К., 2002. – С.434; *Вирський Д.* Вишневецьчина: перші перемоги і перші соратники (1555–1595 pp.) // *Україна в Центрально-Східній Європі.* – Вип.15. – К., 2016. – С.120–121.

⁴⁵ Prawa Konstytucje u przywileje Krolewstwa Polskiego. – Warszawa, 1732–1738. – S.1330; Volumina legume. – Vol.2. – P.310; *Селянський рух на Україні 1569–1647 pp.* – С.344–345.

⁴⁶ ВКСз. – Dział rękopisów. – Rkp.2724. – S.78, 418, 433; Rkp.2723. – S.96.

⁴⁷ Ibid. – Teki Naruszewicza. – Rkp.1621. – S.594.

⁴⁸ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.140. – Арк.376–379; Архив ЮЗР. – Ч.III. – Т.1. – С.33–35; *Селянський рух на Україні 1569–1647 pp.* – С.86.

⁴⁹ Архив ЮЗР. – Ч.III. – Т.1. – С.34 («wiernosci wasze, którzy na Ukrainach mieszkacie»).

⁵⁰ ВКСз. – Rkp.370. – S.6–7 («*Українне swowolenstwo rospuscielo się barzo iest szkodliwe*»).

⁵¹ Ibid. («*Tak isz przyszło K. I. M. comissarza na Ukrainę z niemalym ludem zeslacz*»).

як собі час визначать, для учинення тієї справедливості [підуть]; [...] тоді *старости наші українні* швидко всі з почтом своїм, також стрільці й вибранці всі коронні та В[еликого] к[нязівства] Литовського проти таких рушити як тільки на івалт мають»⁵².

У листі київського єпископа Йосифа Верещинського до канцлера Яна Замойського з Фастова від 29 серпня 1593 р. читаємо: «А ще добре було б, щоб *Україна їхня* була міцна»⁵³. Тут також згадувалося про «*старост українних*», однак особливу увагу потрібно звернути на те, що представник вищої духовної влади Корони Польської додавав до назви «Україна» прийменник «їхня», тобто у цьому випадку розумілося, що вона була «не своя» для католицького священника. Цей представник вищого кліру римо-католицької церкви в Київському воєводстві Речі Посполитої писав різноманітні публіцистичні трактати, серед яких були такі, де не тільки у змісті, але навіть у назві вживалося слово «Україна», наприклад: «Оголошення ... про створення рицарської школи для синів коронних *на Україні...*» («Publika ... tak ze strony fundowania szkoły rycerskiej synom koronnym *na Ukrainie...*»; Краків, 1594 р.). В одній зі своїх тогочасних праць єпископ Верещинський писав, що «*Україна довша й ширша, ніж Велика та Мала Польща*»⁵⁴.

У 1593 р. канцеляристи Коронної канцелярії у Варшаві внесли до Руської метрики запис: «Данина Черминському добр названих городище Лисянка (Lesenka) *на Україні* вище Торговиці між ріками Ухорським Тікичем (Uchorskim Tykiczom)...»⁵⁵. Навесні того ж року до володимирської гродської книги вписано відмову гетьмана Криштофа Косинського від керівництва над козаками Війська Запорозького, де були й такі слова: «[...] з тих часів пана *Косинського за отамана не мати й загалом на Україні заразом іншого* [обрати] *на те місце*»⁵⁶. Із цих слів стає зрозумілим, що «Україна» тут виступала як політичний організм, котрий потребував собі зверхника – «отамана». Отже саме з цього часу можна говорити про початок процесу поступового перетворення хороніма «Україна» на політонімічну назву.

16 березня 1595 р. коронні канцеляристи, які разом із королем перебували вже у Кракові, записали таку постанову: «Визволення від грошей підводних *міст українних*. Виволання від поборів *міст українних*»⁵⁷. У лютому 1596 р. Сигізмунд III Ваза видав універсал, в якому писав про існування «*своєї волі українної*», а також про те, що «на тих зброднях, які *на Україні* до того часу чинилися; [...] по ті часи вашої братії другій зважа *на Україні* стало»⁵⁸. У конституції вального сейму у Варшаві від 7 травня 1596 р. серед іншого зазначалося: «Оскільки *на Україні* *козацька сваволя поширюється*

⁵² Ibid. – Rkp.2723. – S.41 («Woyewody, urodzone starosty, ktorzy porozumiewawsy syę między sobą o czasie i myeiscu, w *tamthe kraye na Ukrainyе*, yako sobye czas upatrzą, dlya czynyenia they sprawedliwoszczy ziachacz [...]; tedy *starostowye nasy Ukrainny* [...]).

⁵³ *Стороженко А.* Стефан Баторий и днепровские казаки. – К., 1904. – С.309.

⁵⁴ Цит. за: *Яковенко Н.* Нарис історії України. – К., 1998. – С.10.

⁵⁵ Руська (Волинська) Метрика: Регести документів... – С.447.

⁵⁶ Архив ЮЗР. – Ч.ІІІ. – Т.1. – С.54.

⁵⁷ Там само. – С.450 («Выволение от пнезеи подводных *места украинные*. Wywołanie od poborow *miast ukrainnych*»).

⁵⁸ Архив ЮЗР. – Т.1. – Ч.ІІІ. – С.85.

зі шкодою для Речі Посполитої чим далі»⁵⁹. 1 жовтня 1596 р. король видав черговий універсал щодо «свавільного козацтва», де стверджувалося: «У воеводствах Київському, Волинському і Брацлавському [...]; на Україну втікали, служби немаючи»⁶⁰.

У листі «старшого» Війська Запорозького Гаврила Крутневича до короля Речі Посполитої Сигізмунда III Вази від 26 вересня 1600 р. ішлося: «Товариші наші, до маєстату вашої королівської милості послані, мали лист до українних урядів про наше перебування на послугах вашій королівській милості на Україні вільне й безпечне [...], не скривджені від українних урядів були як вірні і найнижчі піддані вашої королівської милості»⁶¹. 31 березня 1601 р. в листі «старшого» Війська Запорозького Самійла Кішки до великого коронного гетьмана Я.Замойського писалося, «щоб [гроші і сукно] нам взагалі на Україну були прислані згідно з обіцянкою кор. й. м.»⁶². У листі Йосифа Верещинського до канцлера Я.Замойського від 15 квітня 1601 р. з Фастова зазначалося: «Так шляхтичів сила як теж людей українних і козаків запорозьких немало»⁶³.

С.Кішка писав 1 грудня 1601 р. з Нової Мойжі поблизу Ренцена (територія сучасної Латвії) до великого коронного гетьмана Я.Замойського: «То теж в. м. повідомляємо, що й самі вже для великої муки нашої на Україну йдемо»⁶⁴. Назва «Україна» рясно (7 разів!) використовувалася в листі гетьмана Війська Запорозького Івана Куцковича⁶⁵ до галицького старости Юрія Струся від 11 травня 1602 р.:

- «Що нас м[ило]с[ти]вий пане галицький від в[ашої] м[илості] самого під той час нашої відсутності в Україні»
- «Указав їм (Війську Запорозькому – Т.Ч.) в[аша] м[илість] місця по Україні, де є велика частина домів і маєтностей наших»
- «За учтиві послуги наші видати нам сказав на додаток і на очікуваний учтиво заслужений жолд наш, почавши від Могилева всю Україну аж до гирла Дніпрового»
- «Поспішали до України і там очікували жолду свого заслуженого»
- «То є воля і наказ йо[го] к[оролівської] м[илості], щоб [ми] зупинилися в Україні»

⁵⁹ Volumina legum. – Vol.II. – P.364; Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. – С.112–113.

⁶⁰ Архив ЮЗР. – Т.I. – Ч.III. – С.131.

⁶¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD). – Archiwum Zamoyskich. – №3036. – S.35 («Towarzise nasze, do maiestatu W. Kr. M. poslane, mieli list do urzędów ukraińnych o przeisciu nasze s poslug W. Kr. M. na Ukraine wolne y bezpieczne [...], nie ukrzywdzonie od urzędów ukraińnych bely iako wierne i nainizse poddani Waszej Kro. M.»).

⁶² Ibid. – №802. – S.5–7.

⁶³ Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские казаки. – С.320–321. У цьому листі Й.Верещинський відрізняв «Польщу» від «України»: «Proszę do spraw prawnych o dwa Exempti jeden do Polski a drugi na Ukrainę».

⁶⁴ AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – №675. – S.41–42; Listy St.Zółkiewskiego: 1584–1620. – Kraków, 1868. – S.115; Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги / Упор. В.Брехуненко, Ю.Мицик, В.Щербак. – К., 2016. – С.124–125.

⁶⁵ Лист написаний у білоруському місті Могильові під час повернення козацького війська з Інфлянтської кампанії 1601–1602 рр.

– «А ми за короткий час в доброму здоров'ї *на Україну прибули*»
 – «Бо вже *на Україні й у домах наших немає нічого*»⁶⁶.

Як можна зрозуміти з наведених словосполучень, в офіційній топії вищого керівництва Війська Запорозького вже на початку XVII ст. назва «Україна» поширювалася на територію «від Могилева» на півночі до «гирла Дніпрового» – на півдні. Наприклад, в універсалі гетьмана («старшого») Війська Запорозького Григорія Ізаповича від 20 грудня 1606 р. до Сигізмунда III Вази уряд Речі Посполитої називався в тому числі урядом України-Русі («есьмо доносимо тую пересторогу до відомості вашої милості, яко уряду українного») ⁶⁷. На сеймі 1607 р. було ухвалено дві окремих постанови: «Про сваволю українну» («*O swawoli Ukrainney*»), «Про міста українні» («*O miastach Ukrainnych*») ⁶⁸. У першій згадувалися «староства українні» («щоб міщани й бояри Київського та Подільського воеводств підкорялися місцевим старостам»), а у другій йшлося про «свавільства міщан брацлавських і корсунських». У документі під назвою «Вотум шляхтича, писаний на сеймику на сейм року Господнього 1606» слово «Україна» згадувалося декілька разів ⁶⁹.

6 вересня 1609 р. краківський каштелян Я.Острозький писав до короля Сигізмунда III Вази:

«Зволиш наказати мені, щоб я втихомирив козацьке свавілья *на Україні* й щоб козаки не збиралися купами та не порушували угод із прикордонними сусідами. Але я сам не маю таких сил, щоб міг виправити те, що надто шкодить. Бо й *зараз по Україні розійшлися корогви*, які діють від імені в[ашої] к[оролівської] м[илості] та називають себе слугами в[ашої] к[оролівської] м[илості], хоча насправді ними не є»⁷⁰.

У постанові сейму Речі Посполитої 1609 р. під назвою «Про козаків запорозьких» йшлося про те, що останні заважають «владі урядників наших та урядові українному», а тому «висилаються *на Україну* комісари наші»⁷¹.

Черговий сейм 1611 р. ухвалив постанову «Про сваволю українну козацьку» («*O swawoli Ukrainnej Kozackiej*»), в якій наголошувалося на тому, що в

⁶⁶ AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – №3036. – S.40–42; Документи українського козацтва... – С.131–133 («Co nas mczwy panie Haliczki od w. m. samego pod ten czas niebytnosci naszey *na Ukrainie*; «Ukazał iem w. m. lieżą *po Ukrainie*, gdzie iesth większa część domów y majątnoschy naszich»; «Za uczciwę posługi nasze wydacz nam raczył na dopoczynienie y na oczekywanie uczciwe zasłużone[go] zółdu naszego, począcyszi od Mohiliewa *wszithie Ukraynę* asz do uscia Dnieprowego»; «Pospieszali się *ku Ukrainie* y tam oczekywali zółdu swego zasłużonego»; «Tho jest wolía y rozkazanie Ie. K. M., zebysmy się položyli *na Ukrainie*; «A my w krotkim czasie w dobrym zdrowiu *na Ukrainie* przybywszi»; «Bo iusz *na Ukrainie* y w domach naszich nie mash poczo»).

⁶⁷ Архив ЮЗР. – Ч.III. – С.152.

⁶⁸ Volumina legum. – Vol.II. – P.443.

⁶⁹ Кулиш П. Матеріали для истории воссоединения Руси. – Т.1. – С.39–40.

⁷⁰ Жерела до історії України-Руси. – Т.VIII. – Л., 1908. – С.121; Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. – С.146–147.

⁷¹ Volumina legum. – Vol.II. – P.465 («władzą urzędników naszych, y *Urząd Ukrainny* mieszaia», «wysyłamy *na Ukrainę* komissarze»).

«українних воеводств» козаки чинять усілякі «свавільства», а «українна сваволя бере гору під протекторатом служби нашої й чинить великі шкоди та кривди станові шляхетському в його маєтностях»⁷². Однак, зважаючи на загрозу нової війни з турками, дозволялося набирати «роти козацькі», видаючи «приповідні листи» на вербування лише шляхтичам.

На грудневому сеймі 1613 р. серед інших постанов щодо України було ухвалено конституцію «Про комісію з козаками», в якій заборонялося «самовільне показначення» частини населення Київського, Брацлавського й Подільського воеводств Корони Польської, котрі виходили з-під юрисдикції своїх панів і визнавали владу козацького «старшого». Окрім того, в іншій постанові – «Про козаків і людей свавільних» – зазначалося: «Дбаючи, щоб надалі наша держава була забезпеченою від свавільних ватаг, а особливо українні місця, які значно потерпіли від них раніше»⁷³. В іншій постанові того ж сейму – «Про кварцяного жовніра» – говорилося, що останній «призначений на оборону краям українним» і він має бути «в полях на Україні, там, де є потреба його призначення»⁷⁴. В універсалі короля Сигізмунда III Вази про створення «козацької комісії», який було видано у Варшаві 15 березня 1614 р., написано: «Також і про місце достатньо порозумівшись, зараз на Україну Київську заїхали»⁷⁵.

На сеймі 1615 р. руський воєвода у своєму вотумі відзначав, що козаки «абсолютно домінують на Україні, адже все поспільство під їхнє право піддалося, запобігти цьому неможливо, позаяк жодна річ у них неможлива, і місця немає ані конституції, ані авторитету короля його милості»⁷⁶. У королівських пропозиціях на сейм наголошувалося:

«Є в нас на Україні внутрішня небезпека, хоча й немає зовнішньої. Чи не висить над нами неспокій козацької бурі? [...] Й[ого] к[оролівська] м[илість] зволив призначити для збереження приязні з турками і для очищення України від згаданого свавілля комісарів, які мали вжити заходів чи то угодою, чи якимось іншим способом, щоб роз'єднати цих людей і привести якусь певну кількість із них до доброго порядку»⁷⁷.

⁷² Ibid. – Т.ІІІ. – Р.16; Селянський рух на Україні 1569–1647 pp. – С.350 («Українна swawola tak wielką gorę bierze, że stanowi szlacheckiemu w dobrach ich, i nascych, wielkie a nieznośne szkody y krzywdy»).

⁷³ Volumina legum. – Vol.III. – Petersburg, 1859. – Р.122; Селянський рух на Україні 1569–1647 pp. – С.351 («Postregaiąc aby napotym Państwa nasze bezpieczeństwo swe miały od kup swywolnych, a osobliwie Ukrainne mieysc»).

⁷⁴ Volumina legum. – Vol.III. – Р.81–82 («że żołnierz kwarciany kraiom Ukrainnym na obronę naznaczone»).

⁷⁵ Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Dział mikrofilmów. – Mkf.2632. – S.212–215; Документи українського козацтва... – С.163 («Takze y o mieysciu dostatecznie porozumiowszy się, społecznie na Ukrainę Kiiowską ziachali»).

⁷⁶ Biblioteka Kórnicka PAN. – №325 (Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Dział mikrofilmów. – Mkf.2632). – S.34. Див. також: Брехуненко В. Християнські козаки і християнські сусіди: моделі поєднання (XVI – перша половина XVII ст.) // Покликання: Збірник праць на пошану професора о. Юрія Мицика. – К., 2009. – С.98.

⁷⁷ Жерела з історії України-Руси. – Т.VIII. – С.165; Селянський рух на Україні 1569–1647 pp. – С.351–352.

Досить інформативна королівська інструкція на сейм Речі Посполитої 1616 р.: «[Козаки] *замки наші українні* зайняли [...]; і іншим правом кільканадцять *фортець українних* собі привласнюють; [...] *та частина України*, в якій давно не постав, мечем і вогнем спустошив»⁷⁸. Цікаво, що цей сейм ухвалив дві постанови: «Про стражів *українних*» («O strazach *Ukrainnych*»), «Про розбої і злочинства *українні*» («O rozbojach, y zlodziejstwach *Ukrainnych*»)⁷⁹. В останній ішлося про «свавільства» у Брацлавському воєводстві. Шляхта Корони Польської в 1617 р. вимагала, щоб «воєвода київський частіше перебував *на Україні*», і того ж зажадала від «старост *українних*», котрі рідко бували у своїх східних староставах⁸⁰.

У листі до литовського маґната Лева Сапіги від 22 вересня 1617 р. Сигізмунд III Ваза писав: «А то *та Україна* від поган небезпеченства затруднили і затримали королевича Владислава, сина нашого, що перед тим узятого з дозволу Речі Посполитої до Москви затягу так швидко, як була потреба закінчити, не міг, бо і сам за першими вістями до *України* повернутися мусив»⁸¹. Зазначимо, що у цьому королівському листі до вищого урядовця Великого князівства Литовського в одному семантичному ряду згадувалися такі назви, як «Річ Посполита», «Москва» та «Україна».

Постанова вального сейму 1618 р. називалася «Про козаків низових»: «Так далеко зайшла козацька сваволя, що поза тим, що *українні обивателі* великі від них терплять кривди»⁸². В одній із посольських інструкцій на цей сейм зазначалося:

«Потрібно, щоб й[ого] м[илість] п[ан] київський воєвода (тобто Станіслав Жолкевський – Т.Ч.) частіше *бував на Україні*. Ми ж, як бачимо, мало від нього маємо допомоги, бо в Києві *був лише двічі*: їдучи до Москви і заїжджаючи на воєводство. Крім того, і урядників його там не дуже хвалять, бо, по-простому кажучи, кожен шукає, що – його [власне], а що – не Бонове. *Українні* панове старости, особливо маґнати, теж не думають про те, щоб навести порядок»⁸³.

На вальному сеймі 1619 р. йшлося про оборону «*країв руських, України* до землі волоської прилеглих»⁸⁴, а на черговому сеймі 1620 р. було ухвалено постанову під назвою «*Старости українні*» («*Starostowie Ukrainni*»),

⁷⁸ ВКСз. – Rkp.109. – S.497–498 («[Kozaki] *zamki nasze Ukrainne osiedli* [...] y inszym prawem *kilkanasie osad Ukrainnych sobie przywlaszczaiaç*»).

⁷⁹ Volumina legum. – Vol.III. – P.137, 141.

⁸⁰ ВКСз. – Rkp.350. – S.205–206 («Woiewoda Kiiowski częsciey przebywał *na Ukrainie* [...] panowie *starostowie ukraiinni* [...] gdyz sami nigdy w starostwach swoich nie bywaią»).

⁸¹ Жерела з історії України-Руси. – Т.VIII. – С.185.

⁸² Volumina legum. – Vol.III. – P.157 («Так далеко зашла Козацка сваволя, że mimo to, iż *obywatele Ukrainny* wielki od nich ucisk y ukrzywdzenie cierpia»).

⁸³ Жерела з історії України-Руси. – Т.VIII. – С.176–177; Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. – С.167–168. Цікаво, що в березні 1618 р. могильовський купець Л.Власов стверджував: «[...] указал де король с *Украины* с своими людьями и с запорожскими черкасы и с гайдуки итти, заговеv маслом, на Киев, а с Киева на Путивль да на Северу» (див.: Документи російських архівів з історії України. – Т.1: Документи з історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. – Л., 1998. – С.119).

⁸⁴ Volumina legum. – Vol.III. – P.169 («*kraiow Ruskich, Ukrainie y Ziemi Wołoskiej przyleglych*»).

де йшлося про «панів старост у замках українних»⁸⁵. У цьому випадку пояснювалося, що «краї руські» є «Україною», і вони межують із «Волоською землею», тобто Волоським князівством.

20 листопада 1620 р. король Сигізмунд III Ваза видав привілейний універсал волинському воеводі Я.Заславському на володіння Переяславським староством із прилеглими землями. У цьому документі, зокрема, відзначалося: «Двісті коней людей служилих своїм коштом при війську й гетьманові нашим *на Україні* ставити повинен будеш»⁸⁶. 21 серпня 1621 р. вийшов універсал про призначення королівським коморником у Київському воеводстві шляхтича В.Обалковського. Тут кілька разів згадувалося про «Київську землю та всю Україну»: «Селітри у всій землі Київській і *по всій Україні тій*, у полях диких білгородських, очаківських, путивльських, біля муравських шляхів татарських і біля рік Псел, Ворскла, Орелі й в інших диких місцях»⁸⁷. Як бачимо, до іменника «Україні» застосовувалося означення «вся». Про «українну сваволю» йшлося в універсалі Сигізмунда за 1624 р.⁸⁸

У 1625 р. великий коронний гетьман С.Жолкевський відзначав, що козаки «забувши віру й підданство, удільну собі Річ Посполиту творять, на горло та маєтність невинних людей наступають, *уся Україна* від них залежна, шляхтич в домі своїм не вільний, в містах і містечках його королівської милості весь уряд, вся влада при козаках, узурпують собі юрисдикцію, право становлять»⁸⁹. У грудні того ж року сеймики Корони Польської отримали королівську інструкцію, в якій також наголошувалося на тому, що «*окрема собі Річ Посполита* утверджується, на горла, на маєтності людей невинних наступають, *Україна* вся є від них зруйнована, шляхтич у домі своїм не вільний, в містах і містечках й[ого] к[оролівської] м[илості] усі уряди, уся влада при козаках, привласнюють собі юрисдикцію, право собі встановлюють; [...] *на Україні* для приведення в покору козаків; [...] ніж і в домі [на] *Україні* мати постійну небезпеку»⁹⁰. Власне, із цього тексту стає зрозумілим, що «*вся Україна*» буде не тільки «зруйнована козаками», але в ній установлювалися нові державні та судові органи й таким чином творилася «окрема Річ Посполита». У листі коронного конюшого Х.Збаразького до короля від 1623 р. вживалося таке словосполучення, як «*уся Київська Україна й Біла Русь*» («*wszystkiey Kijowskiej Ukrainy u Białey Rusi*»)⁹¹.

⁸⁵ Ibid. – P.182 («panow Starostow na zamkach Ukrainnych»).

⁸⁶ Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Кн.14. – Вып.І–ІІІ. – С.119 («Dwieście koni ludzi służałch swym kosztem przy wojsku i hetmanie naszym *na Ukrainie* stawić powinien będzie»).

⁸⁷ Там же. – С.129–130 («Saletry wszystkie, w ziemi Kijowskiej i *po wszystkiey Ukrainie tamtej*, w polach dzikich Białgorodskich, Oczakowskich, Putiwlskich, około Murawskich szlaków tatarskich i około rzek Psła, Worskla, Oreli i we wszystkich dzikowinach»).

⁸⁸ Кулиш П. Материалы для истории воссоединения Руси. – Т.1. – С.141–142.

⁸⁹ Жерела з історії України-Руси. – Т.VIII. – С.285.

⁹⁰ Там само. – С.286 («Udzielną sobie Rzecz Pospolita stanowią, na gardła, na majątność ludzi newinnych następują, *Ukraina* *wszystka* jest od nich *zgoldowana*, szlachticz w domu swym nie wolny, w miastach i w miasteczkach J. K. M. Wszystek rząd, *wszystka* władza przy kozakach, uzurpują sobie jurysdykcyą, prawa stanowią; [...] *na Ukraine* dla wprawienia w posłuszeństwo kozaków; [...] niżli i w domu [na] *Ukrainę* mieć w ustawicznym niebezpieczeństwie»).

⁹¹ Кулиш П. Материалы для истории воссоединения Руси. – Т.1. – С.102.

На Варшавському сеймі 1627 р. було ухвалено постанову «Оборона України від поган» («Obrońca Ukrainy od pogan»), за якою «України від поган мав стерегти жовнір», котрий повинен був бути при «війську україннім», і в якому також мали знаходитися «люди старостів українних»⁹². Аналогічну постанову було ухвалено на Варшавському сеймі 1628 р., де також ішлося про «українне військо» та організацію «оборони України»⁹³. Вищий законодавчий орган Речі Посполитої в 1629 р. підтвердив попередні постанови сеймів стосовно «оборони українної» («obrona Ukrainna») та ухвалив нову конституцію, де йшлося про особливості «українної оборони» («Ukrainney obronie»), що її мало забезпечувати «військо те українне»⁹⁴. У виступі на сеймі 1630 р. король Сигізмунд III Ваза звернувся до магнатів і дрібнішої шляхти із закликом, що «оскільки їм нічого не вартує за будь-якої нагоди повернутися до звичайної сваволі [...] треба зміцнити Україну надійною охороною»⁹⁵. 28 березня того ж року польний гетьман С.Конецпольський видав універсал до шляхти Волинського воеводства, в якому наголошувалося на «українному свавільстві» («swawoleństwo Ukrainne») ⁹⁶.

У королівських пропозиціях на сейм 1631 р. загострювалася увага на козацькому повстанні, яке «підбурило всю Україну»: «Жорстоко замордували свого старшого, поставленого з руки й. к. м., та інших старших, що зберігали покору⁹⁷, підбуривши майже всю Україну до бунту [...]; Для утримання їх у покорі і у зв'язку з небезпекою від поган треба зміцнити Україну надійною охороною»⁹⁸. На цьому сеймі йшлося про утримання «частини війська, з експедиції пруської на Україну повернутої»⁹⁹. 23 липня 1631 р. Сигізмунд III Ваза писав до київського воеводи Тишкевича, щоб «не дійшло до якого-небудь кровопролиття, а потім і до хвилювання козаків та всієї України»¹⁰⁰. 6 лютого 1632 р. король видав привілейний універсал скарбовому писареві Ф.Мировецькому на володіння землею на р. Ворскла. У цьому документі дуже чітко локалізувалися королівські надання «на Україні»: «Городища пусті двоє, Глинськом і Бельськом названі, вище Полтави, над рікою Ворсклою поблизу могили, Скособора названою, за рікою Пслем, на Україні, у воеводстві Київським [що] знаходяться»¹⁰¹.

⁹² Volumina legum. – Vol.III. – P.260 («żołnierza, który Ukrainy od pogan stredz będzie»).

⁹³ Ibid. – P.278.

⁹⁴ Volumina legum. – Vol.III. – P.292 («woyska tego Ukrainnego»).

⁹⁵ Жерела до історії України-Руси. – Т.VIII. – С.289.

⁹⁶ ЦДІАК України. – Ф. «Луцький гродський суд». – Кн.2143. – Арк.361 зв.

⁹⁷ Ідеться про Григорія Чорного та його прибічників.

⁹⁸ Жерела з історії України-Руси. – Т.VIII. – С.356–357; Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. – С.139.

⁹⁹ Volumina legum. – Vol.III. – P.321 («ze część woyska z expedycyi Pruskiej na Ukrainę obrosona»).

¹⁰⁰ Воссоєдинение Украины с Россией: Документы и материалы. – Т.1. – Москва, 1954. – С.112 («Nie przychodziło do jakiego krwie rozlania, a za tym i do poruszenia kozaków i wszystkiej Ukrainy»).

¹⁰¹ ЦДІАК України. – Ф. «Володимирський гродський суд». – Кн.1000. – Арк.182 («Horodyszczą pustę dwoję, Hlińską u Bielską nazwanej [...] za rzeką Pslēm, na Ukrainie, w wojewodztwie Kijowskim»).

У липні 1632 р. на генеральній конфедерації шляхти Корони Польської було заявлено, що частина земель Речі Посполитої «*спустошена українними війнами*» й потрібно думати про «*оборону України*»¹⁰². Тут також згадувалося про «старостів українних»¹⁰³. Після виборів нового монарха, яким став Владислав IV, у документі під назвою «Присяга їх мосців пп. маршалків» ішлося про те, щоб король разом «з отцем примасом, і їх милостями панами сенаторами, і гетьманами двох народів, домовившись, і *curam gerere miēi України, дуже старався*»¹⁰⁴.

У конституції вального сейму Речі Посполитої 1633 р. була спеціальна постанова під назвою «Дисципліна військова війська кварцяного, на *воеводства руські, і українні від поган, слугуюча*» («*Dyscyplina militaris woyska kwarcianego, na Woiewodztwa Ruskie, y Ukrainne od pogan, służąca*»), в якій говорилося про «жовніра кварцяного на *Україні Речі Посполитої*», а також уперше в польській діловій мові вживалися такі словосполучення, як «жовніри *війська українного*», «провіант *війську нашому українному*»¹⁰⁵. Цікаво, що в даному випадку це словосполучення в локалізаційному значенні стосувалося Київського, Волинського, Белзького, Брацлавського, Подільського й навіть Люблінського (!) воеводств, а також «земель руських»¹⁰⁶. Однак на цьому ж сеймі було ухвалено постанову, де говорилося про «*українні замки Великого князівства Литовського*» та конкретизувалося, що йшлося про «Полоцький, Мстиславський, Вітебський, Суразький, Віленський, Гомельський, Річицький, Ушицький [замки]»¹⁰⁷. А через два роки, у сеймовій постанові 1635 р., відзначалося: «До *тієї України* [...]; що на *тій Україні* деякі шляхетського стану люди тим виправам морським запорозьким козакам допомагають»¹⁰⁸.

У своєму щоденнику домініканський чернець Шимон Окольський так опишував початок повстання Війська Запорозького, яке відбувалося в 1637–1638 рр.:

«Докладно повідомили про бунт, купи, наїзди як на шляхетські, так і на козацькі домівки, про великий неспокій як за Дніпром, так і на *Україні*, про небезпеку, що загрожує шляхетським дворам і містам [...]; каштелян краківський удався до іншого милосердного засобу: він *відрядив від себе послів до самого бунтівника Павлюка на Україну* [...]; чернь і піддані-випищики, непослушні реєстрові, швидко почали збиратися у загони, найдждали шляхетські домівки, міста, замки та *українські маєтності* й [ого] кн[язівської] м[илості] Єремії Вишневецького [...] Всьому військові наказано *повернути на Україну*, щоб погасити той запал»¹⁰⁹.

¹⁰² Volumina legum. – Vol.III. – P.347, 349 («*Українними woynami spustoszonych [...] obronę Ukrainy*»).

¹⁰³ Ibid. – P.350.

¹⁰⁴ Ibid. – P.361 («z Imcią X. Prymasem, y z Ich Mciami Pany Senatorami, y Hetmanami oboygа narodow, porozumiewać się, y *curam gerere tamtey Ukrainy, będzie raczyb*»).

¹⁰⁵ Ibid. – P.373 («*żołnierz kwarcianny na Ukrainie Rzeczyposp*», «*żołnierzom woyska Ukrainnego*, «*prowiant woysku naszemu Ukrainnemu*»).

¹⁰⁶ Ibid. – P.374.

¹⁰⁷ Ibid. – P.375.

¹⁰⁸ Ibid. – P.403–404 («*Ku tamtej Ukrainie* [...]; *że na tamtej Ukrainie niektórzy stanu szlacheckiego ludzie tych inkursji morskich kozakom zaporoskim dopomagają*»).

¹⁰⁹ Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem w r. 1637 / Przez Sz.Okolskiego. – Kraków, 1858. – S.10–11, 13–14.

З вересня 1637 р. великий коронний гетьман С.Конецпольський видав універсал, який починався так: «Усім узагалі їх милостям українним пп. старостам, державцям, підстаростам, намісникам та урядовцям»¹¹⁰. 21 листопада того ж року король Владислав IV видав універсал, що адресувався «всім загалом і кожному зосібна, кому про те відати належить, а зокрема старостам і урядам гродським, підстаростам і державцям всіх наших володінь на Україні»¹¹¹. У цьому документі також згадувалося про «українські села і містечка» («*wsi i miasteczka ukraińskі*). У відомій «Ординації Війська Запорозького реєстрового, у службі Речі Посполитій перебуваючому», затвердженій сеймом 1638 р., уживалися такі словосполучення, як «військо українне», «українні краї», «старости і підстарости українні», та зазначалося: «Щоб козаки у віддалених краях українних (окрім Черкас, Чигирина, Корсуня) і в інших містах, на самій Україні будучих [...]»¹¹².

Практика вживання назви «Україна» в офіційному дискурсі Речі Посполитої пройшла певні історичні етапи. Починаючи від Люблінської унії 1569 р. назва почала використовуватися королем та його урядниками, а також представниками сеймової та іншої шляхти насамперед для означення прикордонних («пограничних») земель Великого князівства Литовського, що відійшли до Корони Польської. Через кілька років після ухвал Люблінського сейму 1569 р. в королівській канцелярії почали вживатися такі локалізаційні словосполучення, як «Україна Руська», «Україна Волинська», «Україна Подільська», «Україна Київська», «Україна Брацлавська», що з часом у мовному дискурсі Корони Польської об'єднувалися в таку хоронімічну назву, як «українні краї». Упродовж останньої третини XVI – 1630-х рр. хоронімічний прикметник «українний» (писався як із малої, так і з великої букви) застосовувався в офіційних документах у таких випадках: «українні замки», «українні міста», «українні уряди», «українні магнати», «українні старости», «українні державці», «українні підстарости», «українні намісники», «українні урядники», «українні стражі», «українні слуги», «українні обивателі», «українні люди», «українні козаки», «військо українне», «українні війни», «українні місця» тощо. Власне, термін «українний» із 1569 р. означав належність до порубіжних воєводств Корони Польської, а відтак – Речі Посполитої.

Окрім того, назву «Україна» в Польсько-Литовській державі використовували, з одного боку, для маркування історико-етнографічного краю, де проживав «руський народ», а з іншого – для витіснення з тогочасного офіційного мовлення назви «Русь» саме як «узагальнюючого» терміна для цього краю. У королівській канцелярії та постановвах сейму Речі Посполитої

¹¹⁰ Ibid.

¹¹¹ Ibid. – S.163 («Wszem wobec i każdemu zosobna, кому то wiedzieć należy, a mianowicie: starostom i urzędom grodzkim, podstarościami, także dóbr naszych wszystkich na Ukrainie dzierżawcom»).

¹¹² Volumina legum. – Vol.III. – P.440 («Aby kozacy w odleglejszych krajach Ukrainnych (krom Czerkas, Czechryna, Korszunia) i w inszych miastach, na samej Ukrainie będących [...]»).

словом «Україна» в одних випадках окреслювали територію Київського та Брацлавського воєводств Корони Польської, а в інших – ще й Руського, Волинського, Подільського Речі Посполитої. Досить часто цією назвою користувалися підпорядковані королівським урядам «старші» (гетьмани) Війська Запорозького. З огляду на це, упродовж останньої третини XVI – 1630-х рр. слово «Україна» поступово перетворилося з хоронімічної на офіційну політичну назву, що і стало одним із важливих наслідків Люблінської унії 1569 р.

REFERENCES

1. Chynczewska-Hennel, T. (1985). *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.* Warszawa. [in Polish].
2. Halecki, O. (1915) *Przylączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony 1569.* Kraków. [in Polish].
3. Kovalets, T. (2016). Diariush Andzheia Kosti-Zbirokhovskoho pro kozatski povstannia 1625 ta 1630 rr. v Ukraini. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, 15, 382–391. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. [in Ukrainian].
4. Kohut, Z. (2011). Kordony «Ukrainy»: terytorialni vizii kozakiv vid hetmana B.Khmelnytskoho do hetmana I.Samoilovycha. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 50–73. [in Ukrainian].
5. Kravchenko, V. (2005). *Lytovska metryka. Knyha 561. Revizii Ukrainskykh zamkiv 1545 roku.* Kyiv: Instytut ukrainskoi arkheohrafi NANU. [in Ukrainian].
6. Krykun, M., Piddubniak, O. (2008). *Dokumenty Bratslavskoho voievodstva 1566–1606 rokiv.* Lviv: Kameniar. [in Ukrainian].
7. Krykun, M., Piddubniak, O. (2010). Volynskiy maietok Lavryna PISOCHYNskoho (prydbannia sela Kuneva i zakhyst prava vlasnosti na noho). *Sotsium: Almanakh sotsialnoi istorii*, 9, 97–135. [in Ukrainian].
8. Kulakovskiy, P. (2002). Kantseliariia Ruskoj (Volynskoi) metryky 1569–1673 rr. *Studii z istorii ukrainskoho rehionalizmu v Rechi Pospolytii.* Ostroh. [in Ukrainian].
9. Kutrzeba, S., Semkowicz, W. (1932). *Akta Unji Polski z Litwą 1385–1791.* Kraków. [in Polish].
10. Lepiavko, S. (1999). *Ukrainske kozatstvo u mizhnarodnykh vidnosynakh (1561–1591).* Chernihiv: Siverianskyi litopys. [in Ukrainian].
11. Litvin, H. (2016). *Z narodu ruskoho: Shliakhta Kyivshchyny, Volyni ta Bratslavshchyny (1569–1648).* Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
12. Motsia, O. (2010). Etnichni protsesy v avtokhtonnomu seredovyschi na etapi rannomodernoi ta modernoi istorii Ukrainy. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 41–52. [in Ukrainian].
13. Motsia, O. (2007). Yak Rus stavala Ukrainoiu. *Terra Cossacorum: Studii z davnoi i novoi istorii Ukrainy: Naukovyi zbirnyk na poshanu profesora Valerii Stepankova.* Kyiv. [in Ukrainian].
14. Plokhii, S. (2005). *Nalyvaikova vira: Kozatstvo ta relihiia v rannomodernii Ukraini.* Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
15. Sas, P. (2010). *Vytoky ukrainskoho natsiotvorennia.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. [in Ukrainian].
16. Sas, P. (1998). *Politychna kultura ukrainskoho suspilstva (kinets XVI – persha polovyna XVII st.).* Kyiv: Ukraina. [in Ukrainian].
17. Smolii, V., Hurzhii, O. (1991). *Yak i koly pochala formuvatysia ukrainska natsiia.* Kyiv: Vydavnytstvo Kyivskoho universytetu. [in Ukrainian].
18. Storozhenko, A. (1904). *Stefan Batoriy i dneprovskie kazaki.* Kiev. [in Russian].
19. Shevchenko, I. (2001). *Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom. Narysy z istorii kultury do pochatku XVIII st.* Lviv: Svit. [in Ukrainian].
20. Vashchuk, D. (2008). *Vasyl-Kostiantyn Ostrozkyi u dokumentakh Lytovskoi*

Metryky. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, 8, 260–271. [in Ukrainian].

21. Vyrskyi, D. (2015). Vyshnevechchyna: pershi peremohy i pershi soratnyky (1555–1595 rr.). *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, 15. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. [in Ukrainian].

22. Yakovenko, N. (2009). Vybir imeni versus vybir shliakhu (nazvy ukrainskoi terytorii mizh kintsem XVI – kintsem XVII st.). *Mizhkulturnyi dialoh, 1: Identychnist*. Kyiv: Dukh i litera. [in Ukrainian].

23. Yakovenko, N. (1997). Narys istorii Ukrainy z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].

TARAS CHUKHLIB

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Senior Scientist,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), taras_chuhlib@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2604-4816>

THE OCCURRENCE OF THE NAME «UKRAINE» IN THE OFFICIAL DISCOURSE OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH AS ONE OF THE CONSEQUENCES OF THE UNION OF LUBLIN (1569)

Abstract. *The purpose of the research is to study the complex process of the origin and evolution of the use of the name “Ukraine” in the official discourse of the Polish-Lithuanian Commonwealth after the signing of the Union of Lublin in 1569 till the 1630’s. The research methodology is based on the principles of the history of concepts, which implies the use of both general scientific and special research methods. The use of the name “Ukraine” was shown according to the analysis of the structure and vocabulary of government documents, and the results were synthesized by the synthesis method. The special historical methods, among them problem-chronological, synchronous and diachronic, were used in research. The scientific novelty: on the basis of a wide range of texts of official documentation of the Polish-Lithuanian Commonwealth, the author reveals the use of the name “Ukraine” in various historical and linguistic constructions by its governmental officials and the polish nobility. Conclusions. The author resumes that the name “Ukraine” began to be used by the polish king and his nobles (uriadnyky) in political rhetoric and practice from the decisions of the Lublin Sejm. Primarily it used for the definition of the border territories of the Grand Duchy of Lithuania, which lost them to the Polish Crown in 1569. In addition, on the one hand the name “Ukraine” was used to mark the historical and ethnographic region where the “Ruthenian people” lived, and on the other hand – to oust the name “Rus” from the official broadcasting of that time as a generalized term regarding this territory. In the royal office and the decrees of the Commonwealth Sejm the word “Ukraine” in some cases outlined the territory of the Kyiv and Bratslav voivodships of the Polish Crown, in others – not only the Kyiv, Bratslav, but also the Rus, Volyn and Podillia voivodships of the Commonwealth. This name was often used by the hetmans of the Zaporozhian Army, which were subordinated to royal governments. It is concluded that during the last third of the 16th – 1630s the word “Ukraine” gradually became the official political name.*

Keywords: *Ukraine, Polish Crown, Polish-Lithuanian Commonwealth, Sigismund III Vasa, official documentation.*

РЕЦЕПЦІЯ ЛЮБЛІНСЬКОЇ УНІЇ В ПОЛЬСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ 1850–1860-х рр. НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (за матеріалами Державного архіву Одеської області)

Анотація. *Мета дослідження* – на основі архівних матеріалів проаналізувати нову рецепцію Люблінської унії 1569 р., що відбувалася в польському національному русі в 1850–1860-х рр. на півдні України. **Методологія дослідження** спирається на принципи історизму, системності, науковості. Використано такі загальноісторичні методи: історіографічний аналіз, термінологічний аналіз, компаративний, типологічний. Авторка дотримується цивілізаційного підходу та засад інтелектуальної історії. **Наукова новизна.** На основі широкого кола опублікованих джерел і документів Державного архіву Одеської області запропоновано нову рецепцію унії 1569 р. з «Полудневою» (Південною) Україною. **Висновки.** Архівні документи свідчать, що південно-українські території стали важливим плацдармом розповсюдження нових ідей, зосередження діячів польського руху, концентрації відповідної літератури та зброї. З'ясовано, що нова рецепція Люблінської унії 1569 р. включала українські землі як окрему складову нової держави – поряд із Польщею та Литвою. Проявлялась вона не лише в усних висловлюваннях або листуванні, зверненні до подій історії України та її видатних діячів, але й у наочних матеріалах – картах, геральдиці, печатках. Ураховуючи стратегічне значення Одеси, усі ці матеріали являли значну проблему для місцевих російських чиновників, котрі фіксували зазначені ідеї в рапортах, повідомленнях, розпорядженнях, звітах тощо. Вочевидь нова рецепція Люблінської унії передбачала включення до складу нової держави південноукраїнських теренів включно з Одесою як «Полудневої землі» (в польському національному русі навіть з'явилася посада «комісара полудневих країн»).

Ключові слова: польський національний рух, Південна Україна, Люблінська унія.

Процес укладання Люблінської унії 1569 р. мав складний і тривалий характер. Її положення здебільшого враховували інтереси польських провідних кіл, частково – литовського й українського населення. За такої ситуації перегляд положень унії був неминучим. Особливо яскраво це виявилось під час національної революції в українських землях у другій половині XVII ст. Трансформація територіальних моментів унії, як відомо, відбулось у виокремленні трьох українських воєводств в управління козацької старшини під проводом гетьмана Б.Хмельницького, а потім у формулюванні ідеї існування «Великого князівства Руського». Варіативність положень Люблінської унії обговорювалася й у подальшому. Тема трансформації унійних питань та

положень достатньо жваво дискутувалася у ХХ ст. і дискутується сьогодні як українськими, так і польськими дослідниками. Вона має значний доробок у дослідженні різних аспектів та складових унії – причин укладання, первинного змісту, підтримки різними колами, змін упродовж XVII–XVIII ст. тощо. Після зникнення з історичної арени Речі Посполитої питання її відновлення активно порушувалися діячами польського національного руху в ХІХ ст. в Російській імперії. Боротьба за поновлення власної державності та прав активно проявилася у 1830–1831 рр. – під час Листопадового повстання. Багатьох його учасників було покарано: відправлено до Сибіру, розжалувано, конфісковано землі, майно. Не стали винятком навіть представники старовинних шляхетських родів – Чорторийські, Потоцькі, Сабанські, Ржевуцькі. Справи про конфіскацію їхнього майна за зв'язки та підтримку ними польського руху збереглися в Державному архіві Одеської області¹. За найменшої підозри у причетності до польського руху можна було потрапити під нагляд поліції або втратити посаду. Однією з жертв надмірної підозріливості став одеський поліцмейстер С.Василевський, якого було звинувачено в участі в польському гуртку через те, що він інколи заходив до свого приятеля аптекаря поляка Цибульського². Причетність С.Василевського до визвольного руху не була доведена, але з посади його звільнили. Ступінь підозріливості та необґрунтованих звинувачень посилювався з початком Східної (Кримської) війни 1853–1856 рр., особливо на півдні українських земель, що входили до складу Новоросійського та Бессарабського генерал-губернаторства. Саме південно-українські терени стали в період бойових дій місцем концентрації колишніх польських учасників національного руху 1830–1831 рр. та важливою складовою в підготовці дальшої боротьби. Прикордонна територія генерал-губернаторства під час війни вимагала від керівництва ретельної перевірки всіх, хто міг бути пов'язаним із будь-яким визвольним або революційним рухом. Багато польських емігрантів, що брали участь у Листопадовому повстанні, поверталися в Росію для продовження своєї діяльності під час Східної війни через одеський, ізмаїльський порти та прикордонні митниці. Польські емігрантські структури підтримували учасників майбутнього виступу не лише організаційно, але й коштами, зброєю, формуванням воєнізованих груп. Міністерство внутрішніх справ Росії навіть розіслало списки колишніх учасників подій 1830–1831 рр. із метою їх арешту при появі в межах генерал-губернаторства. Декого затримали абсолютно безпідставно – лише тому, що люди мали імена, прізвища та прикмети, схожі з діячами польського руху. Гоніння тривали досить довго. Як зазначав у 1863 р. новоросійський та бессарабський генерал-губернатор П.Коцебу: «Я вважаю зібрання трьох поляків в одному присутственому місці якщо не небезпечним, то шкідливим»³.

¹ Бачинська О., Малявський М. Наслідки Листопадового повстання 1830–1831 рр. для польських магнатів Одеси (за матеріалами ДАОО) // Південний захід. Одесика. – Одеса, 2016. – С.9–16.

² Держархів Одеської обл. – Ф.1. – Оп.200 за 1831 р. – Спр.73. – Арк.1–13.

³ Лобан А.А. «Пошуки відьом» чиновниками Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства напередодні польського повстання 1863 р. (за матеріалами Державного архіву Одеської області) // Записки історичного факультету. – Вип.23. – Одеса, 2013. – С.190.

Активна діяльність чиновників щодо «викриття проявів» польського національного руху відбилася у чималій кількості різноманітних документів, що циркулювали на півдні України, у тому числі про нову рецепцію Люблінської унії. Саме ці матеріали відклалися в Державному архіві Одеської області, і саме вони стали основою для підготовки цієї статті. Документи з фонду 1 («Управління новоросійського та бессарабського генерал-губернатора») являють собою звіти чиновників різного рангу щодо місцевих або приїжджих поляків, анонімні листи та скарги на ім'я генерал-губернатора, листування з міністром внутрішніх справ, херсонським губернатором, одеським градоначальником, керівником 5-го округу жандармів міста Одеси, листи від дворянства, описи вилучених речей, повідомлення консулів тощо. Більшість мають гриф «Таємно». Матеріали відображають різні виміри української складової, яку намагалися використати лідери польського руху для підтримки своїх ідей.

Уже під час Східної (Кримської) війни, у березні – квітні 1855 р., київський військовий, подільський та волинський генерал-губернатор визначив небезпеку в документі під назвою «Про студентів із дворян Жерліцина й де Розенталя, котрі проявляють ідеї щодо відновлення незалежності Малоросії». Ідеться про двох імовірно не пов'язаних між собою колишніх студентів із дворян Андрія Жерліцина, виключеного з Дерптського, і Йосипа де Розенталя, відрахованого з Київського університетів. Стосовно першого у справі є лист шефа жандармів від 14 березня 1855 р. новоросійському та бессарабському генерал-губернаторові М. Анненкову-2, в якому зазначалося: «Отримав приватне повідомлення, що начебто виключений за самовільну відлучку зі студентів Дерптського університету й котрий нині проживає в Катеринославській губернії дворянин Андрій Жерліцин проявляє ідеї щодо відновлення незалежності Малоросії»⁴. Далі містилося прохання повідомити, наскільки може бути правдивою ця інформація. Утім навіть чернетки відповіді у справі не збереглося. Те, що дворянин Андрій Васильович Жерліцин міг перебувати в Катеринославській губернії, не дивно, адже тут, в Олександрівському повіті, проживали його брати Михайло, Олександр, Петро й сестра Любов⁵. Цікавіший інший момент цієї справи – те, що його «ідеї» об'єднали з «ідеями» дворянина Йосипа де Розенталя. Про цього студента Київського університету відомо дещо більше і його діяльність російські чиновники напряду пов'язували з польським рухом. Шляхтич Й. де Розенталь тримав у посесії с. Велика Вовнянка Таращанського повіту. Навчався на медичному факультеті Університету св. Володимира. Був здібною, талановитою людиною, «поет та письменник, але надзвичайний ентузіаст і фантазер». Кілька його оповідань побачили світ, одне з них з'явилося українською мовою в Києві під псевдонімом «Скалки», багато віршів надруковано ще й

⁴ Держархів Одеської обл. – Ф.1. – Оп.203. – Спр.17. – Арк.1, 3.

⁵ Кочергін І.О. Потомствени дворяни Олександрівського повіту Катеринославської губернії напередодні селянської реформи 1861 р. (за статистичними матеріалами «Збірки Я.Новицького») // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. – Вип.7. – Дніпропетровськ, 2010. – С.74.

у Варшаві⁶. За свідченнями, що містяться у справі, Йосипові було 22 роки, мав середній зріст, темно-русяве волосся, блакитні очі, знав польську та російську мови⁷. Масовий селянський рух у Київській і Чернігівській губерніях 1855 р. (Київська козащина) Й. де Розенталь сприйняв як час початку дій та агітації за свої революційні ідеї, «за рівність і братерство». Окремі моменти свідчать про розуміння ним необхідності спільної боротьби «за волю» українського й польського народів. У таємному листі, що його одержав М. Анненков-2 від київського військового, подільського та волинського генерал-губернатора, звернемо увагу на декілька моментів. Перший: інформація про так звану Київську козащину 1855 р., якою розпочинається лист, розуміння чиновником того, що в «колишній Україні зберігаються легенди про козацтво» і це є благодатним підґрунтям для порушення «загального спокою» різними «підозрілими особами». Другий момент пов'язаний із тим, що в інформації генерал-губернатора про «небезпечні заклики» Й. де Розенталя немає й натяку про «відновлення незалежності України», а як він сам пише, ідеться «про повстання проти поміщиків, уряду» та встановлення «правил комунізму». Третій момент: про непідтверджені чутки, або перебільшені за значенням та уявою чиновника плітки, відомі від чумаків про те, що «війна англійцями та французами велася [...] за звільнення селян» Російської імперії від кріпацтва⁸.

Важливий додаток до цього листа – промова («прокламація»), що її Й. де Розенталь розповсюджував серед селян. Вона написана польською мовою, переклад додавався окремо. Текст, витриманий у характерному для першої половини XIX ст. стилі переплетення релігійних і світських мотивів, дійсно здебільшого свідчив про соціальні, аніж про національні вимоги людей, яких репрезентував студент. Однак деякі ознаки й натяки на можливість зачепити саме національне питання опосередковано простежуються, зокрема на початку та в кінці тексту. Так, у зверненні йшлося:

«Ми, народ вільний, звертаємося до вас, братія, котрі вже сто років під ігом московської неволі мордуєтесь, обливаючись гіркими сльозами, у кривавому поті чола вашого. Ми простягаємо до вас братню руку, руку співчуття – прийміть її, братія, і тоді будуть на землі всезагальні рівність і свобода. Послухайте, братія, вашої власної історії й немає сумніву, що ваше серце обилється сльозами та в душі вашій пробудиться прагнення скинути вашу неволю. [...] Пам'ятайте, братія, що, наважуючись на таку святу справу, ви зобов'язані перш за все всією душею, усіма силами старатися якомога швидше з'єднатися в одну масу, чинити обережно й розсудливо».

⁶ Шамрай С. Київська козащина 1855 року (до історії селянських рухів на Київщині). – К., 1928. – С. 105–107 [Електронний ресурс]: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?c21com=2&i21dbn=elib&p21dbn=elib&image_file_name=book/0014392.pdf&image_file_download=0

⁷ Держархів Одеської обл. – Ф.1. – Оп.203. – Спр.17. – Арк.9–10.

⁸ Там само.

І на завершення згадувалися видатні українські діячі, що в різний час боролися за вирішення національних і соціальних питань:

«Спитайте ваших дідів, як Залізняк, Хмельницький та інші ваші ватажки вміли вас поставити в такій силі – і знову буде так, якщо тільки захочете, якщо [...] візьметеся за святу справу й будете слухати ватажків ваших. Ми скоро прийдемо до вас і тоді допоможемо вам, а між тим нехай допоможе вам Бог у добрій справі».

Цікаво, що надалі текст «прокламації» було записано українською мовою латинськими літерами й відповідно в перекладі подавався російською транскрипцією: «Бувайте здоровы, братья, дай Господы, щоб мы вже вас застали щасливими, вильными. Аминь»⁹ («Buwajte zdrowy, bratry, daj Hospody, szczob my wze was zastaly szczastlywymy, wilnymy. Amin») ¹⁰.

Наведені фрагменти фіксують зв'язок цієї «прокламації» з «польським питанням», яке не вдалося вирішити на початку 1830-х рр., і підготовкою нового протистояння, що, як відомо, вибухне в 1860-х рр. Описано на це вказувало й те, що в листі київського військового, подільського та волинського генерал-губернатора йшлося про прикажчика Скавронського – поляка, котрий допомагав Й. де Розенталю й був заарештований. Одночасно з ним схопили батька та братів студента, але після того, як самого Йосипа затримали на Галичині та разом зі Скавронським вислали у Сибір, їх відпустили. Справу Й. де Розенталя пов'язували з початком нового польського виступу й подальші нечисленні документи справи, що вийшли з-під пера новоросійського та бессарабського генерал-губернатора, вимагали вжити заходів для запобігання подібним чуткам, звернути особливу увагу на Олександрійський і Бобринецький повіти Херсонської губернії як суміжні з Київською губернією, а також спостерігати за чумаками та їхніми настроями, як і за польським населенням.

Уже на початку 1860-х рр. було дуже схоже за змістом важливе повідомлення російського консула в Галаці П. Романенка:

«Якийсь Коваленко, нібито поміщик Полтавської губернії, студент С.-Петербурзького університету, що просидів разом з іншими в 1861 р. у Кронштадтській фортеці, потім був випущений і вступив на службу в Корпус лісничих, прибув у Галац, де мав побачення з поляками. Мета його поїздки невідома. Поляки хотіли його завербувати, але він відмовився, кажучи, що прирік себе справі Малоросії, своєї батьківщини. Коваленко, молода людина з поетичним налаштуванням духу, але вельми поганими пізнаннями,

⁹ Див.: Бачинська О. «Дело о восстановлении независимости Малороссии» 1855 р. (на матеріалах Державного архіву Одеської області) // Чорноморська минувшина: Записки відділу історії козацтва на Півдні України науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. – Одеса, 2009. – Вип.4. – С.178–186.

¹⁰ Шамрай С. Київська козаччина 1855 року (до історії селянських рухів на Київщині). – С.107–108.

і взагалі людина сама по собі не небезпечна; він бажає придати своєму проїзду через Галац у Константинополь якогонебудь значення; але судячи з відомостей, що дійшли до мене про цю особу, я не думаю, щоб Коваленко міг мати серйозне доручення»¹¹.

Опис діяльності й напрямок поїздки можна інтерпретувати як бажання налагодити контакти з польськими емігрантами в Галаці та Стамбулі, адже саме в турецькій столиці перебував відомий діяч національного руху М.Чайковський і його прихильники. Ця подорож не виглядає випадковою, якщо врахувати наступне. Частина лідерів польського руху 1850–1860-х рр. відстоювали відновлення державності в межах Речі Посполитої 1772 р. (тобто з правобережними українськими землями в її складі, навіть у варіанті триєдиної держави з Польщі, Литви, України), а хтось уважав за можливе навіть відродити незалежність Гетьманщини¹².

«Якийсь» Коваленко, судячи з тексту документа, був уродженцем Полтавської губернії, студентом Санкт-Петербурзького університету, який виступав за права студентів у заворушеннях 1861 р., за що й був ув'язнений у Кронштадтській фортеці. Як виявилось у подальшому під прізвищем Коваленка виступав доволі відомий діяч – Франц Ілліч Ковалинський. Він справді навчався й закінчив університет у Санкт-Петербурзі, брав участь у студентських заворушеннях, був заарештований та ув'язнений на два місяці в Петропавлівській, потім Кронштадтській фортецях. Через рік після закінчення університету Коваленко-Ковалинський приїхав зі своїм університетським другом [Ф.], сином поміщика Хотинського повіту, до Хотина. Тут він активно спілкувався з місцевими землевласниками, а потім під виглядом поїздки до Кишинева, де начебто мав отримати закордонний паспорт, у ніч із 1 на 2 серпня 1863 р. нелегально перетнув кордон¹³. Уже 22 серпня про нього інформував російський консул П.Романенко. Слід зауважити, що таємному агенту генерал-губернатора Ф.Ковалинський не видався людиною з «поганими знаннями», навпаки – «молода людина з гарною освітою, обережна в розмовах, не запальна. Добре розмовляє французькою та німецькою, і, мабуть, без потреби у грошах». У дипломі університету також з'ясувалося походження Коваленка-Ковалинського з Гродненської губернії. Проте іншу версію свого походження він відстоював не лише в Добруджі, але й у Бессарабії¹⁴. Отже все свідчило про те, що Коваленко-Ковалинський їхав до Стамбула для вирішення важливих таємних справ, припустимо щодо М.Чайковського, і використовував при цьому «українську легенду».

Упродовж 1850–1860-х рр. нащадок гетьмана І.Брюховецького М.Чайковський, що брав участь у польських подіях 1830–1831 рр., перебував

¹¹ Держархів Одеської обл. – Ф.1. – Оп.249. – Спр.430. – Арк.184–184 зв.

¹² *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – Т.1. – К., 1994. – С.251–263; *Фалькович С.М.* Идеино-политическая борьба в польском освободительном движении 50–60-х гг. XIX ст. – Москва, 1966. – С.21–22.

¹³ Держархів Одеської обл. – Ф.1. – Оп.249. – Спр.430. – Арк.141.

¹⁴ Там само. – Арк.142.

у Стамбулі, прийняв ім'я Садика-паші, сформував у 1853 р. в Добруджі Оттоманське козацьке військо з українців, козаків-некрасівців і поляків. Відправив в Україну прокламацію, де закликав місцевих жителів приєднатися до польського повстання 1863–1864 рр., і тоді він зможе привести декілька козацьких полків із Туреччини¹⁵. Літературна діяльність Садика-паші присвячувалася обґрунтуванню «історичної єдності українців і поляків», тобто новій рецепції Люблінської унії. Серед іншого українська держава могла б стати частиною більшої слов'янської федерації, а сам Садик-паша – спадковим правителем «країни козаків». Його твори започаткували цілий напрям у польськомовній літературі – український. Він усіляко сприяв популяризації терміна «українець» замість «малорос». Видатні українські діячі Т.Шевченко й В.Антонович сформувалися в тому числі під впливом повістей та оповідань М.Чайковського¹⁶. Російська поліція зафіксувала вплив його агентурних мереж на Поділлі, у Бессарабії, на Волині, в Одесі та Києві¹⁷. Зокрема в Одесі перебувала значна частина польського оточення Садика-паші: Гриневич, Ольшанський, Яковлев, Олександр Ябловський, Михайло Мрозовицький, Станіслав Хлембовський, Володимир Подлевський та ін.¹⁸

Залученням населення українських територій до польського руху займався М.Мрозовицький. Серед іншого він допомагав М.Чайковському в організаційних справах козацького війська¹⁹. М.Мрозовицький мав звання «надзвичайного комісара в полудневих землях», що включали Придунайські князівства, Галичину, Добруджу та південноукраїнські терени. Як повідомляв 1863 р. російський консул у Галаці:

«Польський народний уряд наділив поляка Михайла Мрозовицького званням надзвичайного комісара в полудневих країнах, під котрими слід розуміти Придунайські князівства, Галичину, Південну Росію й Добруджу. Галац як порт, що більше, ніж інше надає можливість до прямих відносин з Одесою, Константинополем, Тульчею, Лембергом та іншими містами, обрано пунктом централізації дій комісара. [...] Мрозовицький, що користується особливою довірою польського національного уряду, був у близьких зносинах з урядом Придунайських князівств за посередництва приватного секретаря його світлості можновладного князя Баліона де Беня»²⁰.

¹⁵ Там само. – Арк.86 зв.

¹⁶ *Полторак В.* У чотирикутнику європейських столиць: Михайло Чайковський та османські козаки в модернізації Південно-Східної Європи. – Одеса, 2018. – С.151.

¹⁷ Держархів Одеської обл. – Ф.1. – Оп.249. – Спр.430. – Арк.48, 86 зв.; Спр.651 за 1872 р. – Арк.1–7; Оп.203. – Спр.2 за 1862 р. – Арк.1–1 зв.

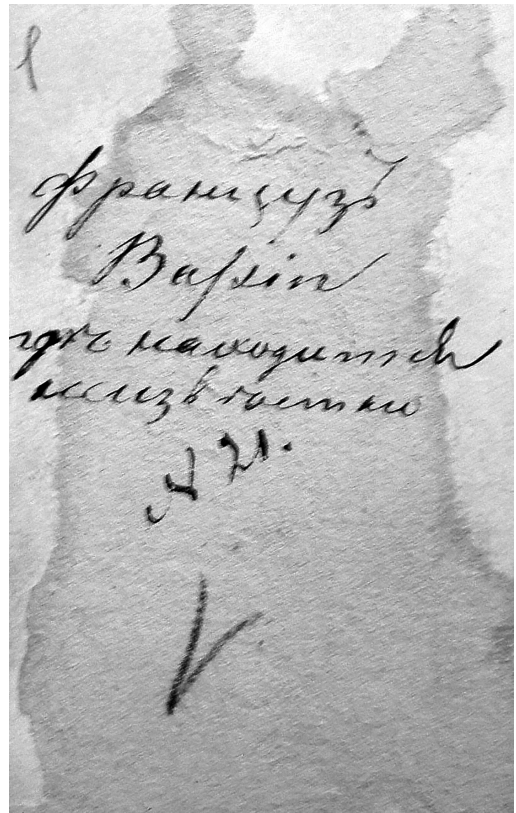
¹⁸ Держархів Одеської обл. – Ф.1. – Оп.249. – Спр.733.

¹⁹ Записки Михайла Чайковського (Мехмед-Садък паши) // Русская старина. – 1900, август. – С.222.

²⁰ Держархів Одеської обл. – Ф.1. – Оп.249. – Спр.430. – Арк.231, 237.

Ілюстр.1

Ілюстр.2

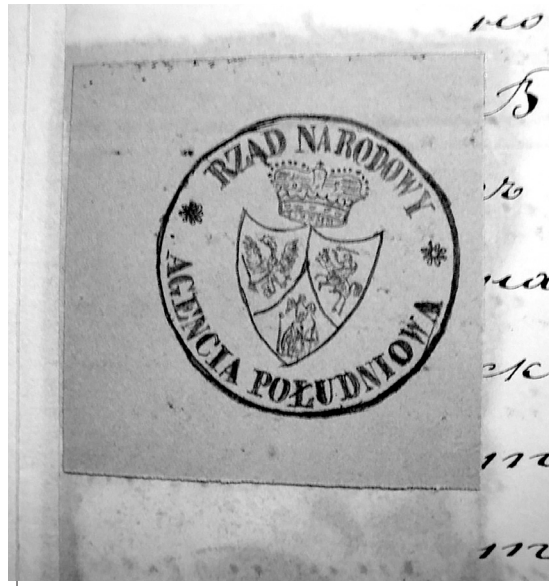
Крім безпосередніх стосунків із керівниками Молдови та Волощини, М.Мрзовицький мав тісні контакти з відомим діячем польського руху Людвигом Мирославським (Мерославським). Про це свідчать численні листи чиновників Новоросійського та Бессарабського генерал-губернаторства. Зокрема в 1858 р. генерал-губернатор повідомляв радника Бессарабського обласного правління Т.Гризова, що Мирославський прибув до Кракова «й має за мету задуми свої звернути на Царство Польське або на Поділля та Волинь»²¹. Зауважимо, що через 10 років під час одного з обшуків у дворянина Володимира Подлеського в Одесі було знайдено літературу та листи польською мовою, а також альбом із 22 фотокартками. На одній із них – Л.Мирославський. На зворотному боці – напис «Француз Ваї...н де перебуває невідомо» (див. ілюстр.1–2). Господар наполягав, що не знає людину, зображену на світлині²². Дещо раніше, у 1863 р., відбувся обшук у діловода Хотинської дворянської опіки Веліогорського. Тоді виявили зброю, набойі, листи й документи польською мовою з Одеси, а також частину польськомовної карти із зазначенням території Польщі, Литви, Білорусії та інших «без розподілу»²³,

²¹ Там само. – Арк.48.

²² Там само. – Спр.565. – Арк.300–309.

²³ Там само. – Спр.430. – Арк.326–327.

тобто терени Речі Посполитої за Люблінської унії. Того ж 1863 р. за повідомленням керівника Волинської губернії було заарештовано людину, яка мала важливі документи з діяльності Польського комітету й повідомила про склад зброї в Одесі для відправлення на Волинь «та Україну»²⁴. Тоді ж в Одесі мало діяти відділення Головного комітету руських земель (центр у Києві), відкрите польською Комісією національного обов'язку (Париж). Його «виконавче відділення на Русі» мало збирати кошти з різних верств населення «на Волині, Поділлі та Україні» – близько 7 млн польських злотих²⁵.

Ілюстр.3

Із діяльністю М.Мрзовицького пов'язаний ще один важливий момент нової рецепції Люблінської унії. Як відомо, польський рух 1860-х рр. активно використовував ідею Речі Посполитої у складі трьох народів, тобто включно з Україною. Це відбилося в геральдиці. Зокрема дві печатки виявив російський консул у Галаці у серпні 1863 р.:

«На обох печатках зображена у великому вигляді корона Польського Царства й під нею три щити: на одному зроблено відтиск герба Польщі («Білий орел» – *О.Б.*), на другому – Литви («Погоня» – *О.Б.*), а на третьому щиті зображено герб України (козак, що тримає у правиці меч, а в лівій руці хрест – *О.Б.*); останній герб був прийнятий Хмельницьким. На одній печатці підпис на польській мові – Народний уряд і Комісар полудневий; на другій печатці так само польською мовою – Народний уряд та Агентство полудневе» (див. ілюстр.3)²⁶.

Консул П.Романенко, який описував ці печатки у своєму повідомленні, зазначив, що такий герб «був прийнятий Хмельницьким». Відзначимо, що «лицар-козак із шаблею та мушкетом» залишався за часів Б.Хмельницького гетьманським знаком, а герб Війська Запорозького виглядав як зображення «лицаря-козака з мушкетом» (або списом)²⁷. Можна припустити, що нова рецепція Люблінської унії передбачала

²⁴ Там само. – Арк.124–124 зв.

²⁵ Там само. – Арк.314–315.

²⁶ Там само. – Арк.237 зв.

²⁷ *Старух О.В.* Герб // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.: Запоріжжя, 2002. – С.97.

включення в нову державу південноукраїнських земель з Одесою, на що вказувала наявність «комісара полудневих територій» М.Мрозовицького. Українські історики М.Грушевський, І.Крип'якевич, І.Липа та інші також уживали назву «Полуднева Україна», у тому числі й щодо півдня України.

Таким чином, архівні документи містять цінну інформацію про те, що південноукраїнські території стали важливим плацдармом розповсюдження нових ідей польського національного руху 1850–1860-х рр., а Одеса була стратегічним центром для польських діячів у підготовці національного виступу. Нова рецепція Люблінської унії 1569 р. включала українські землі як окрему складову нової держави разом із Польщею та Литвою. Проявлялася вона не лише в листуванні, зверненні до подій історії України та її видатних діячів, але й у наочних матеріалах – картах, геральдиці, сфрагістиці. На відповідних печатках відбився герб із трьох складових – Польщі, Литви та України (включно з південними теренами та Одесою).

REFERENCES

1. Bachynska, O. (2009). «Delo o vosstanovlenii nezavisimosti Malorossii» 1855 r. (na materialakh Derzhavnoho arkhivu Odeskoi oblasti). *Chornomorska mynushyna: Zapysky Viddilu istorii kozatstva na Pivdni Ukrainy Naukovodoslidnoho instytutu kozatstva Instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy*, 4, 178–186. [in Ukrainian].
2. Bachynska, O., Maliavskiy, M. (2016). Naslidky Lystopadovoho povstannia 1830–1831 rr. dlia polskykh mahnativ Odesy (za materialamy DAOO). *Pivdennyi zakhid. Odesyka*, 21, 9–16. [in Ukrainian].
3. Kocherhin, I.O. (2010). Potomstveni dvoriany Oleksandrivskoho povitu Katerynoslavskoi hubernii naperedodni selianskoi reformy 1861 r. (za statystychnymy materialamy «Zbirky Ya.Novytskoho»). *Istoriia i kultura Prydniprovia: Nevidomi ta malovidomi storinky*, 7, 74. [in Ukrainian].
4. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). *Istorychni ese*, 1, 251–263. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Loban, A.A. (2013). «Poshuky vidom» chynovnykamy Novorosiiskoho i Bessarabskoho heneral-hubernatorstva naperedodni polskoho povstannia 1863 r. (za materialamy Derzhavnoho arkhivu Odeskoi oblasti). *Zapysky istorychnoho fakultetu*, 23, 189–193. Odesa. [in Ukrainian].
6. Poltorak, V. (2018). *U chotyrykutnyku yevropeiskyykh stolyts: Mykhailo Chaikovskiy ta osmanski kozaky v modernizatsii Pivdenno-Skhidnoi Yevropy*. Odesa. [in Ukrainian].
7. Starukh, O.V. (2002). *Herb. Ukrainske kozatstvo: Mala entsyklopediia*, 97. Kyiv, Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
8. Falkovych, S.M. (1966). *Ideyno-politicheskaya borba v polskom osvoboditelnom dvizhenii 50–60-kh godov XIX st.*, 21–22. Moskva. [in Russian].
9. Shamrai, S. (1928). *Kyivska kozachchyna 1855 roku (do istorii selianskykh rukhiv na Kyivshchyni)*. Retrieved from http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?c-21com=2&i21dbn=elib&p21dbn=elib&image_file_name=book/0014392.pdf&image_file_download=0 [in Ukrainian].

OLENA BACHYNSKA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of History of Ukraine,
Odesa I. Mechnykov National University
(Odesa, Ukraine), Olena_an@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0496-5742>

**THE PERCEPTION OF THE UNION
OF LUBLIN IN THE POLISH NATIONAL MOVEMENT
1850–1860s IN SOUTHERN UKRAINE
(Based on the State Archives of Odesa Region Documents)**

Abstract. *The purpose of the research is to analyze the new perception of the provisions of the Union of Lublin, which was widespread in the Polish national movement in mid 19 century on Southern Ukraine (based on the State Archives of Odesa region documents). The research methodology is based on the principles of historicism, systematic, scientific. The following general-historical methods have been used: historiographical analysis, terminological analysis, comparative, typological. The author adheres to the civilizational approach and principles of intellectual history. The scientific novelty of the basis of a wide range of published sources and new unpublished documents of the State Archives of Odesa region. Conclusions.* *The documents from the State Archives of Odesa region shows that the Southern Ukrainian territories became an important springboard for the dissemination of new ideas, for the concentration of the Polish movement figures and for the concentration of relevant literature and weapon. It was discovered that the new perception of the Union of Lublin includes idea of the Ukrainian lands as a separate constituent of the new proposed state on an equal footing with Poland and Lithuania. The idea was manifested not only in speakings or correspondence, appeals to the events of the history of Ukraine, and its prominent figures, but even in visual materials – maps, heraldry, seals. Taking into account the strategic importance of Odesa, all these materials represented a significant problem for Russian empire local officials, who recorded the mentioned ideas in official reports and orders. Probably the new perception of the Union of Lublin assumed the inclusion of the Southern Ukraine with Odesa to the new state.*

Keywords: *Polish national movement, Southern Ukraine, Union of Lublin.*

докторка історичних наук, провідна наукова співробітниця,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), o_kovalevska2013@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4857-3388>

ЛЮБЛІНСЬКИЙ СЕЙМ 1569 р. У ВІЗІЯХ МИТЦІВ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.: ІСТОРИКО-ІКОНОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ

*Анотація. Завданнями цього дослідження є аналіз автентичних візуальних джерел, в яких могли бути відображені події Люблінського сейму 1569 р.; визначення того, які саме історичні моменти згаданої події зазнали інтерпретації у творах мистецтва ХІХ – першої половини ХХ ст.; аналіз композицій мистецьких творів із метою виявлення того, на які виклики свого часу та як відповідали візуальні образи Люблінської унії. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, системності та неупередженості, а також визначається міждисциплінарним підходом. Основними застосованими **методами** були ретроспективний, компаративний, іконографічний тощо. **Наукова новизна** полягає в постановці питання про необхідність дослідження візуальних репрезентацій подій Люблінського сейму 1569 р., здійснених митцями ХІХ – першої половини ХХ ст., як на предмет їх імовірної відповідності історичним реаліям ХVІ ст., достовірності зображення історичних постатей згідно з існуючими іконографічними джерелами, визначення характеру підготовлених творів та можливості їх використання у процесі формування національної свідомості, конструювання історичної пам'яті впродовж ХІХ–ХХ ст. **Висновки** дослідження полягають у наступному: 1) єдиним тогочасним джерелом, яке схематично відображає сеймове засідання ХVІ ст., є гравюра невідомого майстра під назвою «Коронний сейм часів Сигізмунда II Августа» з книги Я.Гербурта 1570 р.; 2) ця гравюра не може однозначно бути визнана безпосереднім відображенням Люблінського сейму 1569 р.; 3) найвідомішими мистецькими візуалізаціями подій і постатей згаданого сейму є картина М.Баччареллі «Поєднання Польщі з Литвою на Люблінському сеймі» (1785–1786 рр.), твір Я.Матейка «Люблінська унія» (1869 р.) та полотно, створене членами Товариства св. Луки, «Люблінська унія» (1939 р.); 4) найґрунтовнішу історично-ідеологічну програму та іконографічну розробку мав твір Я.Матейка, завдяки чому він набув найбільшого історико-пропагандистського значення; 5) найвіддаліші композиційні знахідки художників зазнавали подальших інтерпретацій у творах наступників, що сприяло формуванню впізнаваності сюжетів і закарбовуванню їх у пам'яті поколінь поляків; 6) усі згадані вище твори мистецтва в поєднанні з матеріальними пам'ятниками, присвяченими Люблінській унії (обеліск у Любліні 1826 р., курган Люблінської унії у Львові 1876 р.), виконали свою функцію формування національної свідомості та конструювання пам'яті про найважливіші події польської історії; 7) підходи, застосовані художниками, скульпторами та архітекторами, заходи, ідейно й фінансово підтримані певними спільнотами поляків, цілком могли б бути використані в Україні в нинішніх умовах загального низького рівня історичної освіти, полярності політичній пам'яті та відсутності національної єдності.*

Ключові слова: Люблінський сейм, Люблінська унія, Баччареллі, Матейко, Товариство св. Луки, візуалізації, твори мистецтва, пам'ятники, історична пам'ять, політика пам'яті.

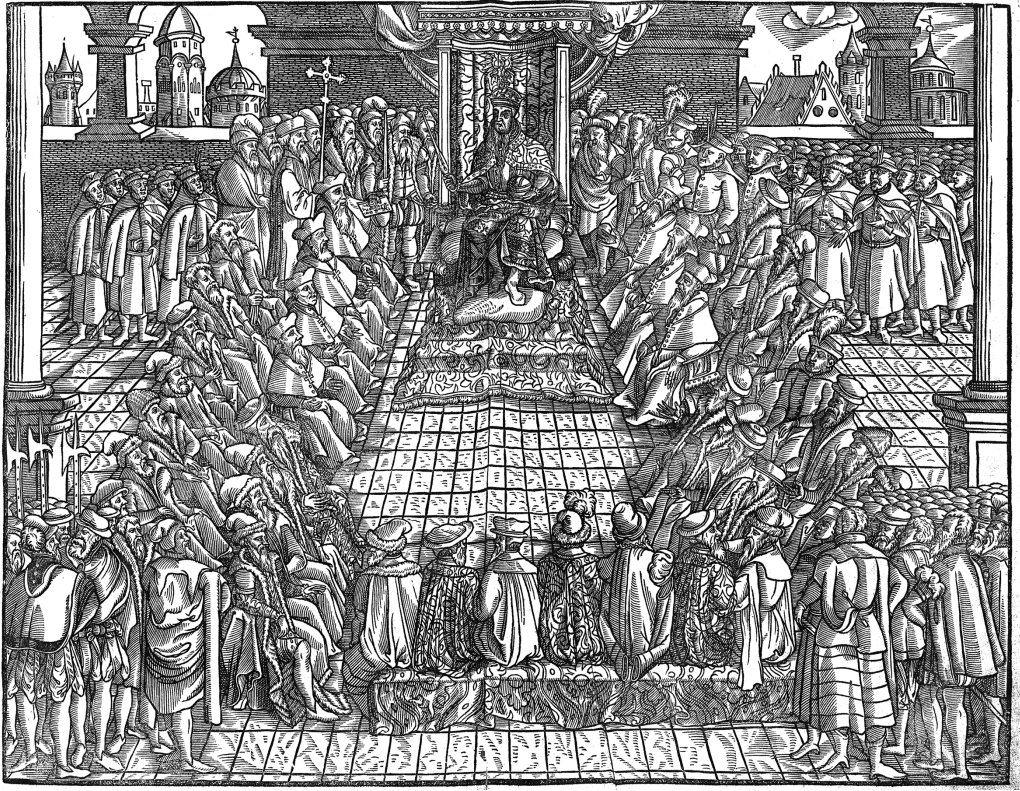
450-річчя Люблінського сейму 1569 р., який завершився ухваленням кількох важливих документів, зокрема акта формального укладення «братньої унії й любові» між Великим князівством Литовським та Короною Польською, традиційно актуалізувало дослідження фактичної, правової, персональної складових тогочасних подій, ревізію історіографічних оцінок істориків пізніших часів¹. Водночас особисто в мене річниця викликала інтерес до питання візуалізації самої події та її фігурантів, ролі творів образотворчого мистецтва ХІХ – першої половини ХХ ст. в конструюванні історичної пам'яті польських спільнот про свою історію. Саме в такому контексті й постанали запитання, відповіді на які становлять зміст цього дослідження, зокрема про те, чи було цю подію зафіксовано візуально в автентичних (себто тогочасних) джерелах; якщо так, то коли саме та ким; який саме історичний момент був відображений і зазнав подальших інтерпретацій у творах мистецтва впродовж понад чотирьох століть; чи було зафіксовано візуально осіб, причетних до ухвалення унійних документів; наскільки історично достовірними є відомі твори мистецтва, що відображають подію; як багато візуалізацій існує взагалі; чи збереглися інші візуальні маркери, окрім картин історичного жанру, котрі дозволяли б говорити про особливості конструювання історичної пам'яті про подію 1569 р.

Отже одним із найдавніших зображень, що його часто подають як ілюстрацію «засідання Люблінського сейму», є гравюра «Коронний сейм часів Сигізмунда II Август», опублікована у книзі Яна Гербурта (див. ілюстр.1)². Для того, аби зрозуміти, наскільки достовірне це зображення й чи можна його беззастережно називати відображенням подій саме Люблінського сейму, звернімося до існуючих писемних та іконографічних джерел. Є певна кількість відомих зображень сеймових засідань загалом. До таких належить дереворит невідомого гравера «Радомський сейм із 1505 р.» з книги Яна Ласького, відомої під назвою «Статут Ласького»³. Цей сейм увійшов

¹ Будь-які ювілеї чи відзначення річниць певних історичних подій завжди сприяли як підсумуванню та узагальненню здобутків попередників (див.: Білоус Н.О. Люблінська унія 1569 р.: історіографічні погляди та інтерпретації (До 440-річчя Люблінської унії) // Український історичний журнал. – 2010. – №1. – С.65–83; Яковенко Н. Скільки істориків – стільки уній (з нагоди 440-ліття Люблінської унії) // Український гуманітарний огляд. – Вип.14. – К., 2009. – С.9–32 та ін.), так і репрезентації результатів новітніх досліджень (див.: Unia Lubelska z 1569 roku: Z tradycji unifikacyjnych I Rzeczypospolitej / Pod red. T.Kempy, K.Mikulskiego. – Toruń, 2011. – 238 s.). Цьогорічний ювілей Люблінської унії в Україні відзначився проведенням першої спеціалізованої наукової конференції («Рівні до рівних, вільні до вільних»: Люблінська унія в історії Центрально-Східної Європи»), що відбулася 24 травня 2019 р. в Києві. Виступи учасників цього заходу продемонстрували не лише історичну значимість самої події як такої, необхідність переосмислення її ролі в долі багатьох сучасних народів Європи (поляків, українців, литовців, білорусів та ін.), але й виявили низку малодосліджених питань. Стало зрозуміло, що відповіді на деякі з них через брак історичних свідчень так і не будуть знайдені, як, наприклад, щодо остаточного визначення місця проведення засідань, точної кількості учасників, їх особистої участі, ролі в обговоренні та ухваленні окремих пунктів унійних актів тощо. Водночас на порядок денний було поставлено чимало концептуальних питань, розв'язання яких дозволило б українцям і краще зрозуміти власну історію, і вивести фахові дискусії дослідників щодо окремих аспектів теми на новий рівень.

² Statuta i przywileje koronne. – Kraków, 1570.

³ Joannis de Lasco. Commune incliti Polonie Regni priuilegium constitutionum et indultuum publicitus decretorum, approbatorumque cum nonnullis iuribus tam divinis quam humanis per

Ілюстр.1. Невідомий гравер. Коронний сейм часів Сигізмунда II Августа.
Із книги Я.Гербурта «Statuta y Przywileie Koronne» (1570 р.)

в історію ухваленням конституції, що закріпила певну правову формулу: «Нічого нового без загальної згоди» («Nihil novi sine communi consensu»), тобто жодного ухвалення нового закону без згоди сейму як представницького органу шляхти. У центрі гравюри, яка зображувала Радомський сейм, на троні було представлено короля – Александра Ягеллончика (1461–1506 рр.). Навколо нього розміщувалися світські й духовні сановники. Над тронем можна було побачити герби Корони Польської та Великого князівства Литовського, гербові знаки правлячої династії. За фігурами сенаторів і послів по колу було розміщено герби й емблеми всіх земель (воєводств), які входили до складу держави. Усю композицію було вписано в овал, а той, своєю чергою, у прямокутник, де по кутах ще було зображено янголів, що ніби розглядали всіх присутніх і своїми крилами прикривали їх. Представлене на цьому деревориті зображення короля неодноразово ставало іконографічною основою його портретів пізнішого часу.

serenissimum principem et dominum dominum Alexandrum, Dei gratia Regem Poloniae, magnum ducem Lithwanie, Russie, Prussieque dominum et haeredem etc. Non tamen in illud priuilegium sed motu proprio regio serenitatis sue p[er] adhortationem p[ro] instructione Regnicolarum, proque regni eiusdem, ac iusticie statu feliciter dirigendis eidem priuilegio annexis et ascriptis / Wyd. J.Haller. – Cracovia, 1505.

Після Радомського сейму з'явилося зображення невизначеного до сьогоднішнього дня гравера під назвою «Сейм часів Сигізмунда II Августа». Автор розмістив по центру великого приміщення трон, на якому зобразив постать короля. Через незначні розміри ілюстрації виявити в ній портретні риси монарха майже неможливо. Водночас при значному збільшенні цифрового зображення в обличчі портретованого стало можливим виявити риси, які були притаманні Сигізмундові II Августу та знайшли своє відображення в його прижиттєвих портретах. Але це єдине персоніфіковане зображення на гравюрі. Решта – абсолютно умовні, що представляють лише головні сеймові групи: сенаторів і послів. Перших розміщено двома рядами посередині кімнати. Навпроти короля зображено найвищих достойників Корони Польської й Великого князівства Литовського. Посли разом із маршалком представлені обабіч трону (див. ілюстр.1).

Відповідно до зафіксованої попередньою гравюрою схеми, засідання сейму часів Сигізмунда III Вази було представлено на гравюрі Джакомо Лауро⁴. Короля зображено по центру під балдахіном, що містився на тлі стіни із 16 гербами воеводств, земель і ленів Речі Посполитої відповідно до офіційної титулатури монарха. По праву руку від короля змальовано найвищих духовних сановників у кріслах (духовних сенаторів), а по ліву – світських сенаторів. Гравер спеціально виокремив постаті архієпископів гнєзненського та львівського, які сиділи обабіч короля, зображенням над ними хрестів, а також додатково підписав ці фігури в інскрипції (описовій частині) свого твору. Навпроти трону перед королем було зображено коронних і литовських великих маршалків, канцлерів, підскарбіїв, надвірних маршалків тощо. За спиною короля гравер показав велику кількість дворян, що стояли, а за спинами сенаторів – земських послів як від Корони Польської, так і від Великого князівства Литовського⁵.

Майже в той самий час польський гравер Томаш Маковський (1575–1630 рр.) зобразив засідання сейму Речі Посполитої, коли на ньому Станіслав Жолкевський представляв царя Василя Шуйського (тобто в 1611 р.)⁶. Якби в назві твору не було означено його сюжет, зрозуміти сутність зображеного або розгледіти портретні риси будь-кого з присутніх було б неможливо через дрібний масштаб багатофігурної композиції. На гравюрі було представлено польський сейм часів Яна III Собеського⁷. Загальна схема розташування монарха, сенаторів та послів була така сама, як і на попередніх зображеннях. Особливістю цього твору стало те, що засідання представлено доволі реалістично в перебудованій королем Сенаторській залі Королівського палацу у Варшаві. На цій гравюрі по обох сторонах зали трьома рядами сиділи

⁴ Sejm polski za czasów Zygmunta III Wazy, rycina Giacomo Lauro, początek XVII w. // *Kalinowska A. Silva Rerum: Stosunek szlachty do sejmu* [Електронний ресурс]: https://www.wilanow-palac.pl/stosunek_szlachty_do_sejmu.html

⁵ Sejm w ikonografii: 550-lecie Parlamentaryzmu Rzeczypospolitej [Електронний ресурс]: http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2018/06/wystawa_piknik_2018.pdf

⁶ Див.: *Kieniewicz S. Warszawa w latach 1526–1795.* – Т.ІІ. – Warszawa, 1984.

⁷ Sejm w ikonografii: 550-lecie Parlamentaryzmu Rzeczypospolitej [Електронний ресурс]: http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2018/06/wystawa_piknik_2018.pdf

сенатори, за ними під вікнами двома рядами стояли послы. У глибині зали на троні було зображено короля в оточенні можновладців. Сеймовий маршалок, котрий мав виголошувати промову – на першому плані, спиною до глядачів, але обличчям до короля.

Безумовно, існують ще зображення Варшавського елекційного сейму 1697 р., на якому королем було обрано Августа ІІ, алегорична композиція невідомого автора, що представляла шляхту на сеймі 1776 р. та багато інших, не рахуючи умовних схем, які лише фіксували місця розташування певних груп senatorів, послів, вищих достойників і короля під час сеймів, що скликалися з різних приводів⁸. Проведений аналіз композицій перелічених вище ґравюр та малюнків дозволяє говорити про те, що вони переважно передавали схему розташування основних учасників сейму, тобто короля, вищих духовних сановників, senatorів, послів. Якщо на тому чи іншому візуально зафіксованому сеймі відбувалася якась надзвичайна подія, це обов'язково було зазначено в назві (або інскрипції) твору. Розгледіти портретні риси монарха, а тим більше котрогось з учасників сейму, на будь-якій зі згаданих вище ґравюр дуже складно. Такі твори не призначалися для передачі портретних рис персонажів багатофігурних композицій – їх завданням було зафіксувати подію, і саме в такий спосіб прославити її, надати їй політичного чи культурного значення.

Повертаючись до ґравюри, що зображувала сейм часів Сигізмунда ІІ Августа, слід нагадати, що вона не має конкретного авторства. Із тексту унійного акта відомо, що сам Ян Гербурт, в опублікованому збірнику документів якого й було представлено згадану ґравюру, перебував серед підписантів унії як сяноцький каштелян. Він не міг особисто виконати будь-які замальовки засідань, а тим більше виґравірувати їх та прикрасити ними книгу. Справа в тому, що перше її видання могло бути датоване ще 1557 р. Друге з'явилося в 1563 р., а в польському перекладі воно вийшло друком у Кракові 1570 р.⁹ Таким чином згадана ґравюра могла відображати як загальну схему розміщення учасників сеймів, без прив'язки до року та місця, так і безпосередньо Люблінський сейм. Допомогти в розв'язанні цього питання могли би саме ім'я автора ґравюри та його біографія, однак вони невідомі. Пошук імені може бути здійснено через дослідження історії діяльності друкарні, де видано збірник документів, однак це на даному етапі не є необхідним і залишиться завданням на майбутнє. Тож переконливих аргументів як на користь того, що це – загальносхематичне зображення, так і того, що це – зображення саме Люблінського сейму, не вистачає. Єдиними, на мою думку, важливими аргументами, які схиляють до визначення за цим твором умовного характеру, є створення та публікація ґравюри до 1569 р., а також відсутність у руці короля акта унії, котрий мав би бути зображеним, якщо йти за логікою виконання інших ґравюр, присвячених важливим подіям. Водночас твір, що зображував сейм часів Сигізмунда ІІ Августа, вирізняється від попередніх

⁸ Ibid.

⁹ Див.: Statuta Regni Poloniae. – Zamość, 1557; Statuta Regni Poloniae. – Kraków, 1563 (пол. пер.: Statuta i przywileje koronne. – Kraków, 1570).

і наступних тим, що має цікавий інтер'єр. Постаті монарха, вищих ієрархів католицької церкви, сенаторів, сеймових послів, представників шляхти та міщан виконано у приміщенні з колонами та відкритими арками, у прорізи яких можна бачити різні міські будівлі: костели, башти, дахи будинків. Саме це дає право дослідникам по-різному інтерпретувати місце проведення сейму. З одного боку, воно може вважатися цілком уявним, що не мало нічого спільного з реальними інтер'єрами тогочасних залів засідань у будь-якому місті. З іншого, особливо, якщо припускати, що це – зображення саме Люблінського сейму, у залі можна помітити певні елементи реальних приміщень трапезної домініканського монастиря в Любліні, де, згідно з традицією, нібито відбувався вальний сейм 1569 р., у той час як окремі засідання проходили й на території Люблінського замку, і в будівлі ратуші. Отже, ураховуючи все, зазначене вище, дозволю собі стверджувати, що гравюра з книги Я.Гербурта все ж таки не ілюструвала події Люблінського сейму, а зафіксувала лише сам вигляд подібних зібрань, які від 1569 р. ставали регламентованими відповідно до нових умов існування держави та функціонування її основних органів влади¹⁰.

Водночас варто звернути увагу на те, що саме цю гравюру, відтворену способом літографії, використав видавець для ілюстрування підготовленого до друку графом А.Т.Дзялинським¹¹ рукопису «Щоденника Люблінського сейму 1569 р.»¹². У короткому зверненні до читачів упорядник зазначив, що текст, який на той час зберігався в архіві Підгорецького замку, він отримав від графа Л.Ржевуського – власника Підгірців. Натомість жодних згадок про будь-які малюнки в тексті рукопису упорядник не залишив. Очевидно, що їх там і не було. Однак для ілюстрування друкованого видання важливого історичного документа видавець використав доступні йому графічні ілюстрації: портрет Сигізмунда II Августу та зображення коронного сейму з книги Я.Гербурта. Обидві літографії було виготовлено на замовлення в 1855 р.

Пізніше, у 1869 р., на відзначення 300-річчя Люблінської унії текст щоденника видав член Санкт-Петербурзької археографічної комісії М.Коялович¹³. У передмові, описуючи видання А.Т.Дзялинського, він зазначив, що на початку того тексту було вміщено «картину засідань сейму», однак про неї нічого сказано не було, тобто звідки вона. На думку М.Кояловича, за цим зображенням неможливо було скласти правильне уявлення щодо того, як «польські чини засідали на сеймі»¹⁴. Із цієї причини впорядник вирішив у власному

¹⁰ Люблінський сейм ухвалив «Порядок Ради коронної й литовської», який визначав склад сенату та послідовність місць розташування сенаторів, а також представництво послів у посольській палаті (див.: *Горобець В.М.* Україна: Люблінська унія та народження нової вітчизни. – К., 2009. – С.53; 550-lecie Parlamentaryzmu Rzeczypospolitej / Pod red. W.Kulisiewicza, В. Popławskiego. – Warszawa, 2018. – S.13).

¹¹ Адам Титус Дзялинський (1796–1861 рр.) – польський бібліофіл, колекціонер рукописів і стародруків, історик. Фундатор Курницької бібліотеки графів Дзялинських.

¹² *Zródlopisma do dziejów unii Kor. Polskiej i W. X. Litewskiego.* – Cz.III: Diariusz Lubelskiego sejmu unii: Rok 1569 / Drukiem ogłosił A.T. hr. z Kościelca wojewodzie Działyński. – Poznań, 1856. – 271 s.

¹³ *Коялович М.О.* Дневник Люблинского сейма 1569 года: Объединение Великого княжества Литовского с королевством Польским. – Санкт-Петербург, 1869.

¹⁴ Там же. – С.XVI.

виданні щоденника не репродукувати цю картину, зазначивши, що всі, хто бажає сформувавши точне уявлення про те, як виглядали польські сейми, мають звернутися до праці Й.Лелевеля¹⁵. Однак у рекомендованій книзі званого польського історика не було жодної образної ілюстрації. По суті М.Коялович відсилав своїх потенційних читачів до графічних схем, що полегшували візуалізацію описів, оскільки містили детальну структуру розміщення окремих осіб та груп на засіданнях елекційного сейму. Єдиною вадою цих схем було те, що вони представляли вже післялюблінські часи. На це вказує точна згадка про місця розміщення коронних і литовських послів, чого ще не було під час ухвалення унії в Любліні. Водночас ці схеми дозволяли зрозуміти, що розміщення певних осіб та груп чітко регламентувалося й не могли бути довільно зміненими. Як-от місце короля неодмінно було по центру, примас мав розміщуватися праворуч від нього, маршалок сейму – ліворуч. Навмисно привертаю увагу до цих нібито дрібниць, адже вони будуть важливими для визначення історичної достовірності інших, більш пізніх візуальних джерел, присвячених подіям часів Люблінського сейму. Завершуючи свою передмову, М.Коялович зазначив, що список учасників сейму у власному виданні він подає не за А.Т.Дзялинським, а за іншими польським джерелами, що дало можливість уникнути певних непорозумінь.

Таким чином, першим автентичним візуальним джерелом, яке давало уявлення про загальний вигляд зали засідань сейму, порядок розміщення його учасників у ХVІ ст. та яке використовували пізніші дослідники й митці для формування свого уявлення про Люблінський сейм, слід уважати ілюстрацію «Коронний сейм часів Сигізмунда ІІ Августу» з книги Я.Гербурта. Схеми, представлені у праці Й.Лелевеля, фіксували деталі, що стали установленими вже після Любліна. Жодна постать (окрім короля), зображена на гравюрі «Коронний сейм...», не мала й не могла мати будь-яких портретних рис. Подія виявилася настільки неоднозначною для її сучасників (для поляків суто позитивною, для частини литовців – негативною, для представників «Русі» – вимушеною, перспективи якої ще не були остаточно зрозумілими), що її візуально не зафіксували «по гарячих слідах». Це, з одного боку, дивно, адже зафіксованими виявилися значно менш важливі сейми, а з іншого – факт залишається фактом. Не існує жодної гравюри або живописного твору, датованого, 1570-ми рр., які однозначно зображували б саме подію Люблінського сейму 1569 р. Тож гравюра невідомого майстра з книги Я.Гербурта «Коронний сейм часів Сигізмунда ІІ Августу» стала єдиним іконографічним джерелом для поколінь істориків і художників.

Справжній інтерес до постановки Речі Посполитої й усвідомлення необхідності фіксації в пам'яті її мешканців, у тому числі засобами образотворчого мистецтва, подій Люблінського сейму та його головних учасників, почав формуватися саме тоді, коли ця держава опинилася перед загрозою зникнення. Ідеться про період правління останнього короля Станіслава Августа Понятовського

¹⁵ Polska: Dzieje i rzeczy jej rozpatrywane przez Joachima Lelewela. – Т.1. – Poznań, 1858. – S.248, 276.

(1732–1798 рр.), інтронізованого в 1764 р. і детронізованого в 1795 р. Постать цього монарха доволі суперечлива в історії Речі Посполитої. З одного боку, він прагнув реформувати різні сфери суспільно-політичного, культурного й духовного життя країни заради її майбутнього, а з іншого – через цілу низку невдалих рішень, нереалізованих перетворень і навіть особисті риси характеру мимоволі посприяв остаточній ліквідації Речі Посполитої та зникненню Польщі з політичної мапи Європи на понад 120 років.

До позитивних аспектів діяльності Станіслава Августа, між іншим, відносилось створення при Королівському палаці у Варшаві художньої майстерні (фактично художньої академії), яку очолив придворний живописець Марчелло Баччареллі (1731–1818 рр.)¹⁶. Саме під його керівництвом за порівняно незначний час (із 1766 по 1786 рр.) було створено понад 200 портретів різних історичних осіб¹⁷, а також 250 полотен, які склали окремий цикл, що відображав важливі події польської історії¹⁸. До нього відносилася й картина «Поєднання Польщі з Литвою на Люблінському сеймі», яку частіше

Ілюстр.2. М.Баччареллі. Поєднання Польщі з Литвою на Люблінському сеймі; Люблінська унія (1785–1786 рр.)

¹⁶ Див.: [Електронний ресурс]: <https://culture.pl/pl/tworca/marcello-bacciarelli>

¹⁷ Одним із перших замовлень короля Станіслава Августа Понятовського, яке виконав М.Баччареллі, стала колекція з 23 портретів польських королів, розміщених у Мармуровій залі Королівського замку у Варшаві. Привертає увагу той факт, що всі зображення монархів художник виконав на іконографічному матеріалі, який він віднайшов у замкових, палацових і костельних зібраннях, що на той час було явним інновацією для польського живопису. Лише образи королів із династії П'ястів стали результатом творчої уяви майстра.

¹⁸ Картини написано впродовж 1784–1786 рр. за сюжетами, обраними самим королем, як-от «Звільнення Відня», «Хотинський мир», «Надання привілеїв Краківській академії», «Казимир Великий слухає прохання селян», «Складання Пруссією присяги на вірність» та ін.

Ілюстр.3. М.Баччареллі.
Портрет Сигізмунда II
Августа (між 1768–1771 рр.)

називають просто «Люблінська унія» (див. ілюстр.2).

Це полотно М.Баччареллі написав упродовж 1785–1786 рр. Крім остаточного варіанту було створено й кілька шкідів до нього. Основна площа картини умовно розділена на дві половини. У лівій від глядача частині художник розмістив шість фігур, з яких центральне місце на троні займав король – Сигізмунд II Август, за його лівим плечем стоїть сеймовий маршалок Станіслав Сендзивой Чарнковський, якого вирізняє маршальський жезл, а перед тронем праворуч від короля – архієпископ гнєзненський, примас Польщі Яків Уханський із текстом унії в руках. Правою рукою монарх указує на двох лицарів, що їх розміщено у правій від глядача частині полотна. Вони тримають два прапори з гербами Корони Польської та Великого князівства Литовського. Древка обох стягів у верхній части-

ні перев'язано білою стрічкою з латинським написом «Для добра суспільного – об'єднані навіки» («Incommune bonum – complex sociata perenni»). Цікавою деталлю, яка вказує на особливий сентимент Станіслава Августа Понятовського до подій Люблінської унії, стало зображення ініціалів короля на шії польського орла з хоругви. Цією монограмою однаково користувалися як сам замовник картини, так і головний її персонаж – король Сигізмунд II Август. Історичну значимість відображеної події підкреслювали народні типи, належні до різних соціальних прошарків: шляхтичі, міщани, жовніри.

Цікавий факт: попри те, що у творчому доробку митця були портрети кількох реальних учасників подій 1569 р., зокрема Сигізмунда II Августа та Романа Сангушка, художник у композиції картини «Люблінська унія» скористався лише власноруч виконаним портретом короля¹⁹, написаним на підставі більш ранніх іконографічних джерел (див. ілюстр.3). Митцеві слід віддати належне за те, що, працюючи над цією картиною, він намагався, як і в інших випадках, спиратися на наявні іконографічні взірці, доповнюючи образи портретованих лише відповідними атрибутами влади (корони, скипетри, жезли, булави тощо) та надаючи їхнім обличчям індивідуальних рис. Цікаво, що на відміну від полотен «Звільнення Відня» та «Хотинський мир», М.Баччареллі не став в образах історичних постатей часів Люблінської унії відображати людей із близького оточення Станіслава Августа Понятовського²⁰.

Друга та найбільш znana у світі візуалізація подій сейму 1569 р. – полотно пензля Яна Матейка (1838–1893 рр.) «Люблінська унія»²¹ (див. ілюстр.4). Картина належить до так званого історичного циклу у творчому доробку митця.

¹⁹ Зберігається в Королівському замку у Варшаві.

²⁰ Див.: [Електронний ресурс]: <https://culture.pl/pl/tworca/marcello-bacciarelli>

²¹ Полотно, олія, 258x512 см. Картина є власністю Національного музею у Варшаві, однак перебуває на депозиті в музеї у замку Любліна.

Ілюстр.4. Я.Матейко. Люблінська унія (1869 р.)

Роботу над нею він розпочав 1867 р. й завершив 1869 р. – у 300-річчя утворення Речі Посполитої. Попри те, що на той час ця держава давно втратила свою незалежність і суверенність, а її території перебували під владою трьох різних імперій, річницю широко відзначила польська інтелігенція, особливо на тих теренах, що опинилися у складі Австро-Угорщини. Уже 1870 р. Я.Матейко отримав за свій твір від Франції орден Почесного легіону. У 1869–1944 рр. картина перебувала в колекції Музею Любомирських у Львові²². У 1874 р. місцева влада навіть вирішила купити її та виставити у приміщенні крайового сейму (нині головний корпус Львівського національного університету ім. І.Франка). Однак чергову річницю унії в місті відзначили в інший спосіб, про що йтиметься нижче. Навесні 1944 р. через наближення фронту до Львова було організовано два транспорти з найціннішими творами мистецтва із зібрання Оссолінських та Любомирських, які вирушили в напрямку Кракова. Дорогою частина експонатів була втрачена, у тому числі й картина Я.Матейка, про яку тривалий час нічого не було відомо. Невдовзі після війни її, разом із двома іншими полотнами майстра, несподівано віднайшли у с. Пшесека в гірському масиві Карконоші. Від того часу картина є власністю Національного музею у Варшаві, але постійно перебуває у замку Любліна.

²² Історія цього музейного зібрання бере початок 25 грудня 1823 р., коли Ю.М.Оссолінський уклав договір із князем Генріком Любомирським щодо об'єднання колекцій творів мистецтва обох збирачів в єдину установу – Музей князів Любомирських, відділення Національного закладу Оссолінських. У 1866 р. Є.Г.Любомирський заснував Пшеворську ординацію князів Любомирських, яка була умовою утворення музею. Відтак у 1869 р. частину зібрання зі Пшеворська перевезли до Львова.

Значимість Люблінської унії в історії польського та кількох сусідніх народів, які довгий час були громадянами або підданими Речі Посполитої, а також творчість самого Я.Матейка сприяли мистецтвознавчому та історичному аналізу картини дослідниками²³. Майже одночасно з самим полотном, у 1869 р. у друкарні Ягеллонського університету у Кракові було видруковано пояснення до картини «Люблінська унія», що фактично являло собою історико-іконографічну програму твору. Перед тим, як проаналізувати кого, в який спосіб та з якою метою митець зобразив на своєму полотні, визначити історичну ймовірність присутності тих чи інших осіб на Люблінському сеймі, а також визначити іконографічну достовірність зображених постатей, варто нагадати перебіг основних подій другої половини ХVІ ст.

Як відомо, фінальна стадія процесу обговорення, погодження та ухвалення остаточних правових актів, які закріпили утворення Речі Посполитої, розпочалася 23 грудня 1568 р. в Любліні зі скликання вального сейму. Представники Великого князівства Литовського прибули на нього лише після відзначення різдвяних свят, тому формально він відкрився 10 січня 1569 р. промовою сеймового маршалка Станіслава Сендзівоя Чарнковського. Уже 5 березня 1569 р. Люблінський сейм ухвалив акт інкорпорації до складу Корони Польської Підляшшя та Волині. Представники від руських земель (Волині з Брацлавщиною й Київщини) приїздили різночасно. Формально керівником руської депутації був князь Костянтин Вишневецький (?–1574 рр.). Попри всі перипетії сейму, опис яких не належить до завдань цієї статті, 24 травня 1569 р. після підтвердження королем давніх прав і недоторканності православної віри на вірність Речі Посполитій присягнули найвпливовіші представники делегації: київський воєвода князь Костянтин Острозький, волинський воєвода князь Олександр Чорторийський, староста житомирський князь Костянтин Вишневецький, староста луцький, брацлавський і вінницький князь Богуш Корецький та ін.²⁴ 28 червня 1569 р. унію було ухвалено. 1 липня унійний акт підписали литовські послы, 4 липня його затвердив король Сигізмунд ІІ Август, а 12 серпня 1569 р., після прощальної промови маршалка сеймові послы почали роз'їжджатися по домівках.

Питання про точну кількість та особисту присутність певних осіб, котрі опинилися серед підписантів акта унії, ще й до сьогодні залишається відкритим через брак відповідних джерел або лакуни в тих документах, які збереглися. По суті для визначення фігурантів унійного процесу історикам і художникам перш за все необхідно було ознайомитися з текстом самого акта від 1 липня 1569 р. Цьому безумовно сприяла публікація «Щоденника Люблінського сейму», здійснена А.Т.Дзялинським у 1856 р. Очевидно, що саме з цим текстом і мав можливість ознайомитися Я.Матейко, приступаючи до роботи над картиною. Неточність списків, на що вказував у власній

²³ *Starzyński J.* Jan Matejko. – Warszawa, 1979. – 246 s. + XIV il.; *Chybowski W.* Unia Lubelska: Obraz Jana Matejki // *Malowane dzieje Polski.* – Warszawa, 2009. – S.46–49.

²⁴ Загалом інтереси українських земель Великого князівства Литовського в Любліні представляли понад 30 вищих достойників: воєводи, каштеляни, старости, хорунжі та земські послы (див.: *Горобець В.М.* Україна: Люблінська унія та народження нової вітчизни. – С.55).

публікації щоденника 1869 р. М.Коялович, не мала принципового значення для художника, адже він ставив перед собою іншу мету. Я.Матейко завжди дуже ретельно готувався до створення своїх картин історичного жанру, вивчав не лише літературу, але й архівні документи, зібрання історичних репродукцій, спеціально підбирав відповідні речі певної історичної епохи, чому не в останню чергу допомагала власна колекція старожитностей (тканини, одяг, зброя, зібрання предметів декоративно-ужиткового мистецтва й навіть інструменти катувань). Однак його ідейно-символічна програма «Люблінської унії» з самого початку передбачала не стільки документальну відповідність зображених предметів відображеній історичній добі, скільки конструювання пам'яті про подію в певній хронологічній тягlostі: від передумов, через безпосередній перебіг до найближчих та очевидних наслідків.

Проявилось це перш за все в тому, що художник не мав на меті точно відтворити якийсь один день із тривалого процесу, що завершився ухваленням унії. За сюжетом у картині Я.Матейка відображено щонайменше два історичних моменти, а саме заклик короля до підписання унійного акта та власне присяга послів²⁵. Крім того, на думку В.Хибовського, у цій картині художник, так само, як і в багатьох інших, намагався відобразити найбільш важливі проблеми, пов'язані з відтвореною історичною подією. Зокрема, якщо говорити про «Люблінську унію», ідеться про вплив езекуційного руху та проблем релігійної толерантності на факт підписання об'єднавчого акта. Виходячи з подальшої історії Речі Посполитої, факту поділів цієї держави між сусідами, Я.Матейко не зміг утриматися від того, аби не торкнулися у своєму творі проблеми вірності Пруссії. Нарешті, над художником «дамокловим мечем» висіли наслідки боротьби поляків за відродження своєї суверенності як під час революційних подій 1846–1848 рр., так і придушеного Січневого польського повстання 1863–1864 рр. Попри всі невдачі в реаліях ХІХ ст., митець прагнув своїм твором зміцнити віру своїх співвітчизників у краще майбутнє, нагадуючи їм сам акт творення Речі Посполитої, представляючи її сильною, стабільною, вірною традиціям і такою, що впевнено рухається вперед²⁶. Саме через це на картині наявні персонажі, котрі хоч і були безпосередньо дотичними до переговорного процесу, однак на момент підписання акта фізично були відсутніми, або ж узагалі не мали жодного прямого стосунку до подій другої половини ХVІ ст.

Згідно з «Поясненням до картини “Люблінська унія” Яна Матейка», виданим відразу після появи самого твору, на полотні було зображено 35 історичних постатей (див. ілюстр.5). Центральним персонажем твору, безумовно, був польський король і великий князь литовський Сигізмунд ІІ Август, зображений із розп'яттям у правій руці. Він явно домінує над усіма іншими персонажами, чим підкреслено особливу роль монарха в унійному процесі. Незважаючи на те, що він помре за три роки по підписанню унії у 52-річному віці, Я.Матейко зобразив його доволі молодим і привабливим.

²⁵ *Chybowski W.* Unia Lubelska: Obraz Jana Matejki. – S.46.

²⁶ *Ibid.* – S.47.

Ілюстр.5. Аркуш «Пояснення до картини “Люблінська унія” Яна Матейка» (1869 р.)

Іконографічною основою образу могли виступити щонайменше три прижиттєвих портрети короля. Перш за все, це стосується відомого твору пензля Лукаса Кранаха Молодшого 1553 р. У 1554 р. незнаний польський художник виконав його дзеркальну копію при зменшенні розміру та форми твору. Однак матейковський образ короля виявився найбільш подібним до полотна невідомого місцевого митця, котрий написав портрет короля впродовж 1550-х рр. і представив його в інший спосіб, ніж німецький майстер (див. ілюстр.6).

Натомість, незважаючи на візуальну відповідність зовнішності короля іконографічним джерелам, домінування його образу над усією композицією твору (адже він мав виступати символом єднання, символом новоствореної об'єднаної держави, а розп'яття в його руці символізувало спільну віру обох народів), деякі дослідники творчості Я.Матейка, зокрема Ю.Стажинський, намагалися принизити роль цього персонажа в картині, заявляючи, що він вийшов якимсь нереальним і навіть «ляльковим», «іграшковим»²⁷.

Ілюстр.6. Невідомий художник. Портрет Сигізмунда II Августа в обладунках (1550-ті рр.)

²⁷ Starzyński J. Jan Matejko. – S.19.

Причини такої негативної оцінки образу короля, а також полотна загалом, полягали в розходженні поглядів Я.Матейка та сучасних йому істориків – представників краківської історичної школи²⁸ – на значення Люблінської унії, причини її занепаду у XVIII ст. та необхідність відродження власної держави. Художник відносив Люблінський сейм і проголошення на ньому створення Речі Посполитої до найбільш значимих подій в історії польського народу. Тому-то картині «Люблінська унія» він надавав особливого значення. Завершення тривалого процесу утворення великої об'єднаної держави, відображене на полотні, історичні постаті, зокрема король, групи палких прихильників та гідних супротивників, репрезентанти майбутніх перемог і досягнень цієї держави представлено в єдиній багатофігурній композиції. Усе це мало впливати на пробудження патріотичних почуттів поляків, підтримувати їхні прагнення до відновлення державності. Натомість позиція представників краківської історичної школи була іншою. На їх переконання унія стала фатальною помилкою в історії поляків, призвела до «внутрішньої анархії й розхитала сильну монархічну владу», сприяла «втраті творчого потенціалу» польського народу, розсіяного по «безмежних східних просторах», які Річ Посполита не могла освоїти²⁹. Тож меседжі, що їх пропонували громадськості історики та Я.Матейко як художник, виявилися цілком протилежними. Це викликало певний конфлікт інтересів, вплинуло на стосунки митця з представниками згаданого наукового кола, з якими він певний час співпрацював, призвело до негативних оцінок самого твору.

Повертаючись до аналізу композиції полотна, варто звернути увагу на групу осіб, яких Я.Матейко розмістив по ліву руку від короля. Тут виділяється постать архієпископа Інезненського, примаса Польщі Я.Уханського. Слід відзначити, що художник пішов проти історичної правди, усупереч іконографічним джерелам та навіть працям попередників, зокрема твору М.Баччареллі. Як уже згадувалося, згідно з традицією, примас під час засідань сейму мав би перебувати по праву руку від короля. Однак, для формування композиційної структури власного твору, Я.Матейко змінив місце розміщення архієпископа та людей, що його оточували.

Достеменно відповісти на запитання, яким іконографічним джерелом користувався художник для створення образу Я.Уханського, доволі складно через брак відповідних свідчень. Натомість частина наявних візуальних матеріалів, які його представляли, дозволяють зробити кілька припущень. Перш за все, це стосується збереженого надгробку церковнослужителя, котрий, згідно з традицією, був похований у кафедральній базиліці Успіння Найяснішої Діви Марії і св. Миколая в Ловичі. Цей костел часто називають «Мазовецьким Вавелем», адже тут знаходяться поховання дванадцяти примасів Польщі. Відстежити подібність кожної риси обличчя архієпископа, написаного Я.Матейком, рисам зовнішності людини з надгробної скульптури, важко. Натомість основні риси образу безумовно подібні, зокрема

²⁸ С.Тарновський, Ю.Шуйський, С.Козьмян, М.Бобжинський, В.Калінка та ін.

²⁹ Яковенко Н. Скільки істориків – стільки уній (з нагоди 440-ліття Люблінської унії). – С.11–12.

худорлявість статури, довга клиноподібна борода, тонкі руки з перстнями. Водночас головні убори, в яких зображено Я.Уханського у скульптурному портреті та в мистецькому образі, – різні. На надгробку примас в архієпископській митрі, а на картині Я.Матейка – у пілеолусі, причому належного, тобто фіолетового, кольору. Імовірно, на вибір художником головного убору для свого персонажа могли вплинути існуючий живописний портрет примаса пензля невідомого художника й літографія, виконана з нього у другій половині ХІХ ст. Загалом образ Я.Уханського на картині Я.Матейка в багатьох рисах вийшов таким самим, як на згаданих вище портретах, що дає підстави припустити знайомство митця з цими джерелами.

Другою важливою постаттю у групі ліворуч від короля був краківський каштелян Марцин Зборовський. Його зображено під час складання присяги на вірність схиленим на одне коліно перед архієпископом з остаточним текстом унії у правій руці. На момент підписання документа урядника вже не було серед живих, він помер 1565 р. Однак через належність до палких прихильників унійної держави й уніфікації державного життя Корони Польської та Великого князівства Литовського, Я.Матейко вирішив відобразити його на полотні як реальну фігуру. Виявити будь-який автентичний чи гіпотетичний портрет М.Зборовського поки що не вдалося. Натомість варто зазначити, що при візуальному аналізі створеного Я.Матейком образу впадає в око безумовна його подібність до образу сина Марцина – Самуеля Зборовського, один із портретів якого датовано початком ХVІІІ ст. Тож можна припустити, що митець, котрий загалом доволі ретельно підбирав іконографічні джерела для своєї праці, через брак автентичного зображення необхідного персонажа міг узяти за основу портрет його близького родича.

Третім персонажем у згаданій групі, котрий, за задумом художника, мав читати текст присяги й тому був зображений за спиною Я.Уханського, представлений краківський біскуп Філіп Паднівський. Жодних згадок про наявність його прижиттєвих портретів немає. До того ж цей персонаж у Я.Матейка зображений у профіль, що ускладнює виявлення будь-яких індивідуальних рис. Таким чином, іконографічний аналіз образу неможливий.

Яскравою червоною плямою на полотні виділяється постать кардинала Станіслава Гозія. Він належав до палких прихильників унії, уніфікаційної та централізаторської політики короля, тому щиро благословив сеймове зібрання. Іконографічно образ, створений Я.Матейком, є самостійним витвором уяви майстра. Переконатися у цьому можна, порівнявши образ 1650 р. невідомого гравера і його творче переосмислення, реалізоване М.Баччареллі 1781 р. Якщо давня гравюра та живописний портрет представляють одну й ту саму постать, то образ, що вийшов з-під пензля Я.Матейка, суттєво від них відрізняється. Спільною рисою, яка дозволяє ідентифікувати персонаж, є лише кардинальський одяг червоного кольору. Питання, чому Я.Матейко не скористався відомою гравюрою з портретом кардинала С.Гозія чи хоча б його портретом, написаним М.Баччареллі, а також, яким джерелом або натурною замальовкою скористався сам, залишається відкритим.

Композиційною підтримкою постаті короля, за задумом Я.Матейка, мали стати прибічники унії. Тому він зобразив їх праворуч від монарха на передньому плані. Ідеться про віленського біскупа Валеріана Протасевича та протестантського священика Яна Ласького, який виступав за зрівняння у правах людей різних конфесій. Як відомо, В.Протасевич – палкий прихильник створення унійної держави, через свій похилий вік та хворобу не був присутній у Люблінському замку на момент підписання акта і складання присяги послами. Відсутнім при затвердженні унії був і Я.Ласький, який за дев'ять років до того помер. Зобразивши обох релігійних діячів на передньому плані свого полотна, Я.Матейко прагнув підкреслити важливість тогочасного питання зрівняння представників різних конфесій у правах, що потім неодноразово ставало каменем спотикання в історії Речі Посполитої, а також віддати шану людям, котрі, на його думку, відіграли важливу роль у зближенні двох народів. Образ Я.Ласького безпомилково вгадується через його цілковиту візуальну подібність до гравірованого портрету цього діяча, створеного Філіпом Галле в 1572 р. Дещо складніша справа виявлення іконографічної основи образу В.Протасевича. Живописний портрет цього діяча, датований ХІХ ст., є ймовірною копією портрету 1570 р. На ньому біскупа зображено в непритаманному головному уборі, тобто у шапці з хутряною облямівкою. Тож обізнаний із наявним портретом Я.Матейко показав В.Протасевича у відповідному його санові пілеолусі й темній сутані. Подібний на обох портретах лише ланцюг, на котрому тримається срібний латинський хрест.

У цікавий спосіб Я.Матейко вирішив проблему візуалізації позиції представника Пруссії, особливо з огляду на подальшу історію Речі Посполитої. За задумом художника, пруського герцога Альбрехта Фрідріха Гогенцоллерна зображено у верхньому лівому куті картини. І в день затвердження тексту унії Сигізмундом II Августом, і 1 липня, коли посла його підписували та складали присягу, пруського правителя в Любліні не було. Він прибув 19 липня й тоді склав ленну присягу. На полотні він зображений із піднятою правою рукою, ніби збирається взяти голос, однак його постать показано так далеко від короля, що той навіть не може бачити цього жесту. Акцент художника на тому, що монарх фактично ігнорує свого васала, не випадковий. Це певний відбиток позиції сучасної Я.Матейку польської аристократії, яка прагнула демонструвати свою лояльність до австрійської влади й водночас не хотіла помічати факт перебування частини польських територій під пруським загарбанням. Певна зневага до постаті колишнього ленника польського короля проявилася між іншим й у тому, що Я.Матейко не став взорувати свій образ пруського герцога з будь-якого іконографічного джерела. Попри існування щонайменше одного портрета Альбрехта Фрідріха, датованого початком ХVІІ ст., митець ним не скористався, зобразивши Гогенцоллерна суто як уявного персонажа.

Серед противників унії художник показав великого коронного гетьмана Миколая Мелецького та литовського канцлера Миколая Радзивілла Рудого. Вони стоять навколішки відразу за постаттю М.Зборовського. Ознакою супротивної позиції представників Литви художник вирішив обрати оголений

меч у руці Радзивілла. Цей промовистий жест і, власне, цікавий візуальний прийом у подальшому буде використаний іншими живописцями для виокремлення противників унії у творах мистецтва. Попри те, що Я.Матейко не міг не знати про існування кількох різних іконографічних джерел ХVІІ ст., які відображали зовнішність литовського канцлера, він ними явно не скористався. Ці візуальні матеріали представляли Радзивілла Рудого високим, худорлявим, із довгастим обличчям, звисаючими вусами і клиноподібною середньої довжини бородою, високим чолом. В основних рисах художник дотримався своїх першовзірців, однак загалом образ канцлера вийшов радше уявним, аніж реалістичним. Можливо, це було зроблено умисно, адже кволий і візуально слабкий супротивник не пасував величі перемоги. До того ж, слід додати, що чимало інших персонажів, представлених на картині Я.Матейка, чітких автентичних портретів митцеві виявити не вдалося, узагалі були репрезентовані уявно-психологічними образами, як, наприклад, Миколай Мелецький, Ян Ходкевич, Ян Костка, Анджей Фрич Моджевський, Анджей Тенчинський, Ян Фірлей, Марцін Кромер та ін.

Двома окремими групами Я.Матейко показав представників Русі: князів Василя Костянтина та Януша Острозьких, Михайла Вишневецького й Романа Сангушка. Згідно з унійними актами, від Київського, Волинського, Подільського, Белзького, Підляського та Брацлавського воеводств було понад 30 послів, однак Я.Матейко для відображення обрав найважливіші для новопосталої Речі Посполитої постаті. Перш за все йдеться про волинського каштеляна Михайла Вишневецького. Хоч на Люблінському сеймі більше відзначився Костянтин Іванович Вишневецький, який заявив від імені волинської шляхти, що вони погоджуються на входження своїх земель до складу новоствореної держави як «люди вільні», оскільки вони «є народом так поштивим, що жодному народові на світі» не поступляться³⁰, Я.Матейко певним чином проігнорував цей факт. Як з історичного, так і з іконографічного поглядів йому було б бажано зупинити свій вибір саме на постаті К.Вишневецького, очільника руської депутації послів. Сприятливим чинником у цьому випадку міг бути й збережений портрет князя Костянтина. Зрозуміло, що він, радше, міг уважатися уявним, аніж автентичним, позаяк був створений упродовж 1730–1740-х рр. для родинної галереї у Вишневці, але опосередковано дозволяв віддати належне реальному учасникові люблінських подій (див. ілюстр. 7). Натомість Я.Матейко надав перевагу зображенню іншого представника роду, якого не було на сеймі – Михайла Вишневецького, батька Яреми, одного з головних діячів колонізаторської політики Речі Посполитої на сході, а також діда Міхала Корибута Вишневецького, обраного 1669 р. польським королем. Оскільки не збереглося навіть уявного портрета М.Вишневецького, художник надав його образу рис одного з його нащадків, зокрема князя Я.Вишневецького в молодому віці. На картині Я.Матейка Михайло стоїть із хоругвою в руках, на якій зображено герб Русі – архангела

³⁰ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця ХІV – до середини ХVІІ ст.: Волинь і Центральна Україна. – Вид. 2-ге, перегл. і випр. – К., 2008. – С.110.

Ілюстр.7. Невідомий художник. Портрет Костянтина Вишневецького (1730–1740-ті рр.). Національний художній музей України. Опубл.: Український портрет XVI–XVII ст.: Каталог-альбом. – Вид. 2-ге. – К., 2006. – С.190

Михайла. Поруч із Вишневецьким із хоругвою Корони Польської бачимо Романа Сангушка, котрий був присутній у Любліні як брацлавський воєвода, житомирський староста. Ідею з двофігурною групою, які тримають хоругви земель, що об'єднуються, Я.Матейко явно запозичив у М.Баччареллі. Тільки якщо в останнього постаті прапороносців, котрі символізують Польщу й Литву, цілком символічні, деперсоніфіковані, то в Я.Матейка вони абсолютно реальні. При цьому в такий спосіб митець наголосив на ще одній проблемі, важливій під час люблінських переговорів. Це – входження земель руських воєводств до складу унійної держави. Умови цього процесу обговорювалися окремо й були прописані у привілеях, наданих шляхті руських воєводств у травні 1569 р.

Щодо особливостей відображення образу Р.Сангушка, то його Я.Матейко показав в обладунках польського гусара. В.Хибовський уважав, що в такий спосіб художник прагнув піднести успіхи військ Речі Посполитої у XVII ст.³¹

Водночас це могло бути простим натяком на гетьманство Р.Сангушка. Точно визначити іконографічне джерело, яке послужило основою для створення цього образу, неможливо. Радше він цілком уявний, хоч деякі паралелі з наявними портретами Р.Сангушка провести можна. Найбільш іконографічно впізнаваним зображенням князя вважається поясний портрет пензля невідомого польського художника XVIII ст. У героя видовжене обличчя з прямим носом, відкритий погляд, короткі вуса над повнуватими губами, чітко окреслене підборіддя. Усі ці риси можна помітити й на полотні роботи Я.Матейка. Деякі дослідники вважають портрет цілковито уявним, адже він був написаний у XVIII ст.³² Натомість він був лише копією більш давнього портрета початку XVII ст. і, своєю чергою, міг бути копією прижиттєвого зображення, про яке нам нічого невідомо. На цьому портреті князь показаний на повен зріст, у парадному вбранні, із родовим гербом у лівому верхньому куті картини та булавою на столі (див. ілюстр.8). Водночас для збереження історичної відповідності Я.Матейкові варто було б використати інший портрет Р.Сангушка, датований першою половиною XVII ст., де портретованого зображено

³¹ Chybowski W. Unia Lubelska: Obraz Jana Matejki. – S.49.

³² Існують копії цього зображення, створені також у XIX ст.

Ілюстр.8. Невідомий художник. Портрет Романа Сангушка (початок XVII ст.). Зображення надане Окружним музеєм у Тарнові

Ілюстр.9. Невідомий художник. Портрет Романа Сангушка (перша половина XVII ст.). Зображення надане Окружним музеєм у Тарнові

у зрілому віці, який він реально мав на кінець XVI ст., тобто на час ухвалення люблінських угод (див. ілюстр.9). Натомість майстер залишив за собою право подати обох персонажів без індивідуальних та упізнаваних рис.

Двох інших представників відомого роду з Волині, тобто Острозьких, Я.Матейко зобразив по праву руку від короля й по ліву руку від кардинала С.Гозія. Це були «некоронований король Русі»³³, або «з Божої ласки князь на Волині»³⁴ Василь Костянтин Острозький та його син Януш. Перший справді був серед підписантів акта унії як київський воевода, волинський маршалок і володимирський староста. Присутність постаті князя на картині Я.Матейка дійсно не випадкова. З одного боку, він був учасником подій, від позиції якого реально залежала доля майбутньої об'єднаної держави, а з іншого – Острозькі продовжували відігравати особливо важливу роль у розвитку Речі Посполитої аж до середини XVII ст., коли померла остання представниця роду³⁵.

Автентичний портрет Василя Костянтина Острозького до наших днів не дійшов, попри те, що в Тарнові зберігся його розкішний надгробок із майстерно

³³ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. ... – С.96

³⁴ Там само. – С.110.

³⁵ Там само. – С.98.

виконаними фігурами самого князя та його дружини Софії з Тарновських. Працюючи над образом Острозького, Я.Матейко, незважаючи на фізичну можливість відвідати Тарнув, що знаходиться неподалік від Кракова, навряд чи міг скористатися надгробною скульптурою як іконографічним джерелом. По-перше, проблема полягала б у тому, що надгробок дуже великий. Людина, яка перебуває у центральній навій кафедрального костелу³⁶ в переддвітарній частині просто не може побачити риси обличчя небіжчика. По-друге, аналізуючи образ Острозького з картини «Люблінська унія», стає очевидним, що художник міг скористатися більш поширеними зображеннями князя, відомими з XVII ст. й неодноразово копійованими у XVIII ст.³⁷ (див. ілюстр.10). Принаймні на це вказує іконографічна подібність рис обличчя та форма бороди персонажа.

Ілюстр. 10.
Невідомий художник.
Портрет Василя Костянтина
Острозького (XVIII ст.)

Що стосується постаті Януша Острозького, слід зауважити, що навряд чи 15-річний юнак реально міг бути присутнім у замку під час підписання документа. Принаймні в писемних джерелах, зокрема у «Щоденнику Люблінського сейму», про це згадки немає. Найвірогідніше, художник домислив цей образ із метою демонстрації вірності через покоління певних фігурантів унійного процесу своїй присязі Речі Посполитій. Можна додати, що ймовірною моделлю під час створення цього образу для майстра послужив його власний син Єжи, чиї риси можна помітити в обличчі Януша³⁸. Не зайвим буде пригадати, що портрет Я.Вишневецького у зрілому віці існує. Він був, як і портрет його батька, написаний у першій половині XVIII ст. для галереї у Вишнівці³⁹, однак для творчого задуму Я.Матейка був непридатний.

Надзвичайно багато запитань викликає ще одна група осіб, зображених на картині Я.Матейка. Це – жінки, над якими вивисується постать сестри короля Анни Ягеллонки⁴⁰. Насправді у дні ухвалення унії в Любліні її не було. Водночас митець вирішив зобразити сестру короля, чоловік якої – Стефан Баторій – посів трон Речі Посполитої після смерті Сигізмунда II Августа, із

³⁶ Кафедральний собор Різдва Пресвятої Діви Марії в Тарнові.

³⁷ Див.: Український портрет XVI–XVII ст.: Каталог-альбом. – Вид. 2-ге. – К., 2006. – С.190.

³⁸ Вочевидь це видно неозброєним оком при порівнянні образів малолітнього Януша Вишневецького та сина художника з портрету на коні, написаного 1882 р., або з родинного портрету дітей майстра, виконаного 1879 р.

³⁹ Див.: Український портрет XVI–XVII ст. – С.190.

⁴⁰ У дослідженні Я.Стажинського, присвяченому творчості Я.Матейка, у підпису до одного з фрагментів картини «Люблінська унія» вкралася помилка. Автор указав, що на полотні зображено Барбару Радзивілл (дружина Сигізмунда II Августа), натомість це була його сестра Анна (див.: *Starzyński J. Jan Matejko.* – S.35).

Ілюстр. 11.
М.Кобер. Портрет Анни
Ягеллонки в коронаційному
одязі (після 1575 р.)

метою підкреслення тягlosti династичної політики Ягеллонів. Образ Анни Ягеллонки – один із найбільш упізнаваних після образу короля, оскільки художник скористався чи не найвідомішим її портретом у коронаційному одязі (див. ілюстр.11). Це зображення створив придворний художник Мартін Кобер у 1575 р. (або дещо пізніше). Я.Матейко майже без змін відтворив на своєму полотні одяг і прикраси майбутньої королеви. Дещо видозмінено було лише її головний убір. Певного авторського втручання зазнала іконографія обличчя. Митець перенаправив погляд королеви, а також надав її обличчю більше індивідуально-психологічних рис.

Саме через введення в композицію матейківського твору образу майбутньої королеви Анни художникові довелося «забезпечити» її почетом. Із цієї причини на картині з'явилися постаті жінок, яких насправді не було в Люблінському замку. Вибір митцем жіночих постатей виглядає цілком логічним, адже це дружини або доньки реальних учасників подій, образи яких також частково були присутні в композиції картини.

Отже Анну Ягеллонку представлено в оточенні образів Тенчинської (ймовірно дружини бельського каштеляна графа Анджея з Тенчина), Беати Костелецької (дружини бидгощського старости Яна Костелецького), Гербуртовни (дружини одного з двох Гербуртів, присутніх на сеймі: або Яна – сяноцького каштеляна (тоді це Катажина Дрогойовська), або Станіслава – львівського каштеляна, самбірського та дрогобицького старости (тоді це Катажина Бажі)), Фірлеєвої (дружини люблінського воєводи, рогатинського старости, великопольського сеймового маршалка Яна Фірлея⁴¹ з Домбровиці) та Шидловецької (можливо, це Ельжбета Шидловецька – донька великого канцлера часів Сигізмунда Старого Криштофа Шидловецького і дружина канцлера, маршалка й великого гетьмана литовського Миколая Криштофа Радзивілла Чорного).

Проаналізувати з іконографічного погляду образи таких історичних постатей, як Ян Костка, Остафій Волович, Лукаш Ґурка, Станіслав Тарновський, Філіп Падневський, Рафал Лещинський, Станіслав Сендзивой Чарнковський, Валентій Дембінський, Ян Ходкевич, Мишковський, котрі були реальними учасниками подій 1569 р., неможливо через брак як описових, так і іконографічних джерел.

Наостанок варто звернути увагу на двох осіб у правій від глядача частині картини Я.Матейка. Це образи Анджея Фрича Моджевського та деперсоніфікованого селянина. Перший був цілком реальною

⁴¹ Постать цього діяча також представлено на картині Я.Матейка «Люблінська унія» – праворуч за спиною кардинала С.Гозія. Іконографічний аналіз цього образу здійснити неможливо через відсутність автентичних зображень маршалка.

постаттю, відомий як громадський діяч, релігійний реформатор, секретар короля Сигізмунда I Старого. Другий – вигаданий персонаж, адже жодних селян на сеймі апріорі бути не могло. Однак, зображуючи А.Ф.Моджевського, котрий міцно тримає за руку «польського хлопа», митець прагнув підкреслити його роль як політичного мислителя доби Відродження, який першим почав говорити про необхідність захисту селянства від усіляких утисків та зрівняння всіх верств населення перед законом. Фахівці неодноразово підкреслювали, що зображення цих двох «збратаних постатей» мало для загального ідейного задуму картини велике значення, оскільки вони символізували не стільки «надію на справедливість королівської влади», скільки «закид та попередження» урядів, «керованих свавіллям династичних і магнатських інтересів»⁴². До речі, саме за цей прозорий натяк на причини послаблення Речі Посполитої у XVIII ст., втрати нею незалежності й поразок польських патріотів у національно-визвольній боротьбі в XIX ст. Я.Матейка нещадно критикували прибічники краківської історичної школи.

Таким чином, картина Я.Матейка «Люблінська унія» (1869 р.) виявилася історико-пропагандистським твором зі складною ідейною програмою, підкріпленою як знанням змісту історичних документів, так й іконографічних джерел. Як і будь-який авторський мистецький твір, вона не позбавлена певних компромісів між відповідністю історичним реаліям і творчими завданнями самого автора. Загалом її можна було б назвати твором-медіумом, який був покликаний стати містком між героїчним минулим Речі Посполитої, що його пропагував художник, та майбутніми поколіннями, перед якими ще мало постати питання відродження польської державності.

Загалом відзначення найвідомішим «художником історії Польщі», котрим себе вважав Я.Матейко і яким його називали сучасники та нащадки, у рік 300-літнього ювілею Люблінської унії, мало продовження. Зокрема 11 серпня 1869 р. у Львові (після ухвали ради міста від 28 червня) завдяки ініціативі та фінансовій підтримці Ф.Смольки⁴³ врочисто було закладено наріжний камінь кургану Люблінської унії. На цьому камені, оздобленому гербами Корони Польської, Великого князівства Литовського й Русі, скульптор Парис Філіппі⁴⁴ вирізьбив напис: «Вільні з вільними, рівні з рівними». Загалом для створення кургану на честь відомої історичної події⁴⁵ було використано каміння з руїн Львівського замку, землю, принесену з різних теренів колишньої Речі Посполитої й навіть із могил А.Міцкевича, Ю.Словацького та генерала К.О.Княжевича⁴⁶. 12 серпня 1874 р., в ознаменування 305-ї річниці унії (завершення Люблінського сейму), з-під львівської ратуші на курган було перенесено лева – символ міста. Однак тієї ж ночі він зник. Загалом

⁴² Див.: *Starzyński J.* Jan Matejko. – S.19.

⁴³ Ян Францишек Смолька (1810–1899 рр.) – польський правник, ліберальний політик, громадський діяч, президент австрійського парламенту.

⁴⁴ Парис Філіппі (1836–1874 рр.) – львівський скульптор. Працював у Кракові, від 1862 р. – у Жовкві, а з 1866 р. – у Львові, де заснував власну майстерню в будинку при домініканському монастирі. Виконав велику кількість скульптурних портретів сучасників, особливо знайомих йому львівських митців і діячів культури. Роботи П.Філіппі експонувалися на виставках Товариства красних мистецтв, чимало з них нині зберігаються у Львівській національній галереї мистецтв ім. Б.Возницького.

⁴⁵ Першим пам'ятником Люблінській унії став обеліск у Любліні, відкритий 1826 р.

⁴⁶ Кароль Отто Княжевич (1762–1842 рр.) – польський і французький воєначальник, учасник повстання під проводом Т.Костюшка, дивізійний генерал (1812 р.).

Ілюстр.12. Товариство св. Луки. Люблінська унія (1939 р.)

форма курганів як пам'ятників певним подіям притаманна бездержавно-му періоду польської історії. Прикладом іншого такого візуального маркера може слугувати курган Костюшка у Краківі.

Востаннє поляки зверталися до візуалізації однієї з видатних подій своєї історії в міжвоєнний час, коли з'явилася потреба представити світові основні здобутки посталої після Першої світової війни II Речіпосполитої. Ідеться про картину «Люблінська унія», створену 1939 р. (див. ілюстр.12). Полотно було частиною історичного циклу, який включав картини, присвячені різноманітним подіям минулого: «Зустріч Болеслава Хороброго з Оттоном III біля гробу св. Войцеха», «Прийняття християнства Литвою», «Надання Єдльненського привілею», «Ухвалення Варшавської конфедерації щодо релігійної свободи», «Визволення Відня», «Конституція 3 травня» та ін. Усі картини створили учасники творчої групи митців, яка існувала з 1925 по 1939 рр. – Товариство св. Луки (Братство св. Лукаша, лукашовці). Її організаторами і членами стали учасники першого пленеру в Казимежі-Дольному: професор Т.Прушковський та його студенти Я.Ґотард, А.Єнджеєвський, Е.Кокоско, А.Міхалаяк, Я.Подоський, М.Шульц, Я.Видра, Я.Замойський та ін. Загалом лукашовці займалися виконанням державних замовлень щодо оформлення інтер'єрів пасажирських трансатлантичних суден, зокрема «Пілсудський» (1934 р.) та «Баторій» (1939 р.), а також окремих установ, як-от Військового географічного інституту у Варшаві (1935 р.). Однак найбільше замовлення товариство митців отримало 1937 р. від оргкомітету польського павільйону на Всесвітній виставці в Нью-Йорку 1939 р.⁴⁷ Одинадцять художників спільно

⁴⁷ *Zamoyski J. Lukaszowcy: Malarze i malarstwo Bractwa św. Łukasza. – Warszawa, 1989.*

створили сім полотен великого розміру (120x200 см). Усіх їх було відправлено до Нью-Йорка, де 30 квітня 1939 р. відкрилася виставка, що тривала до 27 жовтня 1940 р. А оскільки 1 вересня 1939 р. розпочалася Друга світова війна, у ході якої Польща знову зникла з політичної мапи світу, усі експонати польського павільйону залишилися у США. До сьогодні живописні полотна, створені лукашовцями, у тому числі й «Люблінська унія», зберігаються в бібліотеці єзуїтського коледжу «Ле Мойн» в американському місті Сиракузі (штат Нью-Йорк).

За дивним збігом обставин картина постала якраз у 370-річчя проголошення Речі Посполитої та в рік загибелі її Речіпосполитої. Оскільки художники не могли знати про таку майбутню долю свого твору, вони, безумовно, зосередилися на основних подіях Люблінського сейму, постатях його головних дійових осіб та впізнаваності історичної події глядачами, обізнаними з історією й культурою Польщі. Саме через це композиція картини була представлена в такому інтер'єрі, як і зображення сейму часів Сигізмунда II Августа, про яке йшлося вище. Історично вірно в композиції розміщено постать короля, зовнішність якого відтворено у відповідності до відомих іконографічних джерел. Праворуч від монарха, згідно з приписами, розміщено постать кардинала С.Гозія та примааса Польщі Я.Уханського, яких свого часу представив на власному полотні Я.Матейко. Ліворуч від короля – сеймовий маршалок. Так само, як і на картині майстра історичного живопису, молоді художники зобразили на власному полотні групу, яка присягає на вірність унійній державі, і тих, хто був категорично проти. Зокрема постать Миколая Радзивілла Рудого та його оточення з оголеними шаблями. Про цей матейковський прийом для виокремлення противників унії в композиції твору вже говорилося. На передньому плані в лівій частині картини, так само, як колись у М.Баччареллі й Я.Матейка, було зображено прапороносця, котрий тримав хоругви з гербами Корони Польської та Великого князівства Литовського. Не уникнули лукашовці й спокуси скористатися вигадкою Я.Матейка з образом Анни Ягеллонки для демонстрації історичної тягlosti польської державності. Попри використання відомих іконографічних джерел і творчих ідей видатних попередників, художники товариства все ж таки представили власне бачення важливої історичної події, стилізувавши її під живописні твори XVI–XVII ст. Це була своєрідна данина принципу історизму і прагнення підкреслити давність історії свого народу.

Завершуючи огляд наявних візуалізацій однієї з важливих подій другої половини XVI ст., яка вплинула на історичні долі мешканців не лише етнічних Польщі чи Литви, але й руських земель: Волині, Київщини, Брацлавщини, Поділля, Галичини, тобто більшої частини сучасної України, слід звернути увагу на кілька моментів. Ідеться про особливості конструювання історичної пам'яті представниками польського народу, особливо в періоди втрати державності та відсутності національної єдності. Цей досвід може зберігати свою актуальність для сучасних українців. Польські митці, зокрема представники школи історичного живопису, своєчасно зрозуміли силу мистецтва для формування національної свідомості та вдало цим скористалися. Саме завдяки їхнім творам, котрі фактично стали візуальним зверненням до поколінь нащадків, передавалися уявлення про діяння окремих осіб, про значущі події історії.

Не заглиблюючись в аналіз причин того, чому митців рівня Я.Матейка, Ю. та В. Коссаків, Й.Брандта, Я.Суходольського, А.Гротгера, В.Герсона та інших не було в Україні в XIX – на початку XX ст., зазначу, що вони не з'явилися й за часів незалежності⁴⁸. Маючи чимало автентичних портретів відомих і другорядних діячів історії, українські митці могли б створити картини, присвячені різноманітним історичним подіям, представивши своїм глядачам саме тих персонажів, які були дотичними до подій з українського боку. Такого роду творів відверто не вистачає ані вітчизняній популярній та дидактичній літературі, ані музейним експозиціям, ані телевізійній продукції, ані ЗМІ. Своєю чергою, потреба в такого роду візуалізаціях актуалізувала б історико-іконографічні дослідження як на базі вітчизняного музейного та архівного фондів, так і на основі матеріалів, котрі, маючи стосунок до вітчизняної історії, зберігаються у зібраннях сусідніх країн.

Загалом аналіз візій митців XIX – початку XX ст. подій і головних учасників Люблінського сейму 1569 р. дозволив фрагментувати їхні композиції, визначити залучені авторами іконографічні джерела, або уявні візуальні матеріали пізніших часів, продемонструвати відповідність/невідповідність збережених описів подій їх візуальним репрезентаціям, а також визнати розглянуті твори історико-пропагандистськими, що мали велике значення для формування національної свідомості польського народу, відродження його державних традицій і будівництва суверенної держави.

REFERENCES

1. Bilous, N.O. (2010) Liublinska uniiia 1569 r.: istoriohrafichni pohliady ta interpretatsii (Do 440-richchia Liublinskoi unii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1, 65–83. [in Ukrainian].
2. Chybowski, W. (2009). Unia Lubelska: Obraz Jana Matejki. *Malowane dzieje Polski*. Warszawa. [in Polish].
3. Działyński, A.T. (Comps.). (1856). *Źródłopisma do Dziejów Unii Kor. Polskiej i W. X. Litewskiego: Dziennik Lubelskiego Sejmu Unii. Rok 1569, III*. Poznań. [in Polish].
4. Horobets, V.M. (2009). *Ukraina: Liublinska uniiia ta narodzhennia novoi vitchyzny*. Kyiv: Krion. [in Ukrainian].
5. Kempa, T., Mikulski, K. (Ed). (2011). *Unia Lubelska z 1569 roku: Z tradycji unifikacyjnych I Rzeczypospolitej*. Toruń. [in Polish].
6. Kojalovich, M.O. (1869). *Dnevnik Liublinskogo sejma 1569 goda: Objedinenie Velikogo kniazhestva Litovskogo s korolevstvom Polskim*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
7. Kulisiewicz, W., Popławski, B. (Ed) (2018). *550-lecie Parlamentaryzmu Rzeczypospolitej*. Warszawa: Biblioteka Sejmowa, Wydawnictwo Sejmowe. [in Polish].
8. Lelewel, J. (1858). *Polska: Dzieje i rzeczy, 1*. Poznań. Nakładem J.K.Żupańskiego. [in Polish].
9. Starzyński, J. (1979). *Jan Matejko*. Warszawa: Arkady. [in Polish].
10. Yakovenko, N. (2008). *Ukrainska shliakhta z kintsia XIV – do seredyiny XVII st.: Volyn i Tsentralna Ukraina*. (2 ed.). Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
11. Yakovenko, N. (2009). Skilky istorykiv – stilky unii (z nahody 440-littia Liublinskoi unii). *Ukrainskyi humanitarnyi ohliad*, 14, 9–32. [in Ukrainian].

⁴⁸ Формально школа історичного живопису у сучасній Україні, безумовно, існує. Однак її представники поводяться з історичним матеріалом надто довільно. Крім того, до сьогодні так і не було створено достатньої кількості полотен історичного змісту, на яких можна було б виховувати національну свідомість та історичні почуття нових поколінь українців.

12. Zamoyski, J. (1989). *Łukaszowcy: Malarze i malarstwo Bractwa św. Łukasza*. Warszawa. [in Polish].

OLHA KOVALEVSKA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Leading Research Fellow,
Department of Ukrainian Historiography,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), o_kovalevska2013@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4857-3388>

THE SEJM OF LUBLIN OF 1569 AS VIEWED BY ARTISTS OF 19 – FIRST HALF OF 20 CENTURY: HISTORICAL AND ICONOGRAPHICAL ANALYSIS

Abstract. *The objectives of this research are as follows: analysis of authentic visual sources which could reflect the events of the Sejm of Lublin of 1569; determining what historical moments of the mentioned event were interpreted in works of art of 19 – first half of 20 century; analysis of compositions of works of art in order to research the challenges of that time and how the visual images of the Union of Lublin responded to such challenges. The methodology of the research is based on the principles of historicism, consistency and impartiality, as well as determined by an interdisciplinary approach. The main methods used were as follows: retrospective, comparative, iconographic, etc. The scientific novelty lies in raising an issue of the need to research visual representations of the events of the Sejm of Lublin of 1569 by artists of 19 – first half of 20 century, both for their probable correspondence to the historical realities of 16 century, authenticity of the representation of historical figures according to existing iconographic sources, determining the nature of the prepared works and their possible use in the process of forming national consciousness, construction of historical memory during 19–20 centuries. The conclusions of the research are as follows: 1) the only source of that time that schematically depicts the Sejm session of 16 century is an engraving by an unknown artist called the “Crown Sejm of the times of Sigismund II Augustus” from J.Herbert’s book “Statuta i przywileie koronne” (1570); 2) this engraving cannot be unambiguously recognized as a direct depiction of the Sejm of Lublin of 1569; 3) the most known artistic visualizations of the events and figures of the aforementioned Sejm are M.Bacciarelli’s painting “Unification of Poland with Lithuania at the Sejm of Lublin” (L’Union de la Lithuanie à la Pologne par Sigismond Auguste; Unia Lubelska) (1785–1786), the work by J.Matejko “Union of Lublin” (Unia Lubelska) (1869) and the canvas created by members of St. Luke Society (Unia Lubelska) (1939); 4) the most comprehensive historical and ideological program and iconographic development is represented the work of J.Matejko thanks to which it obtained the greatest historical propaganda significance; 5) successful compositional finds of the artists experienced further interpretations in the works of the successors, which contributed to the formation of recognizability of the plots and their lodging in the memory of the generations of Poles; 6) all aforementioned works of art in combination with material monuments dedicated to the Union of Lublin (obelisk of the Union of Lublin in Lublin dated 1826, the mound of the Union of Lublin in Lviv dated 1876) fulfilled their function of forming national consciousness and constructing a memory of the most important events of Polish history; 7) the approaches used by the artists, sculptors and architects, ideologically and financially supported by certain communities of Poles, could well be used in Ukraine, under the current difficult conditions of a general low level of historical education, the polarity of the politics of memory and the lack of national unity.*

Keywords: *Sejm of Lublin, Union of Lublin, Bacciarelli, Matejko, St. Luke Society, visualizations, works of art, monuments, historical memory, politics of memory.*

ІСТОРИЧНЕ ПИСЬМО ПІЗЬНОГО П.КУЛІША ЯК ПРЕДТЕЧА КОНСЕРВАТИВНОГО ПРОЕКТУ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ПОЧАТКУ ХХ ст. (До 200-річчя від дня народження)

***Анотація.** Метою дослідження є аналіз історичного письма пізнього П.Куліша. **Методологія** ґрунтується на стратегіях порівняння й типології. **Наукова новизна** пов'язана з вивченням соціокультурних контекстів та інтелектуальних впливів на історичний наратив пізнього П.Куліша. У статті показується, що в українській історіографії за ним переважно закріпилася репутація інтелектуала-деструктора. Відзначається, що праці П.Куліша й до сьогодні намагаються спопуляризувати в річчій так званої концепції «возз'єднання». Розглядаються просвітницькі, романтичні й позитивістські впливи на практики та тексти автора. Підкреслюється, що на полі української історіографії він фактично посідав становище приватного вченого. Крім того, П.Куліш був відомий як самобутній письменник, критик, рецензент, перекладач, публіцист і популяризатор. Висловлюється думка про вибіркочну та обмежену рецепцію позитивізму в його студіях. Зазначається, що П.Куліш здебільшого сприймав позитивізм із культурної та духовної перспектив. Аналізується історичне письмо у світлі консервативних ідеалів, пізнавальних настанов і світоглядних орієнтирів. Висвітлюється консервативна традиція в репрезентації постаті П.Куліша. Порівнюються концептуальні пропозиції П.Куліша та В.Липинського як консерваторів. **Висновки.** Наголошується, що останні еднала низка схожих рис, як-от пошуки органічного суспільного ідеалу, обстоювання традиційних, доіндустріальних цінностей, представлення конфлікту між культурою та цивілізацією, звернення до морально-етичних і релігійних цінностей, дуалістичний поділ світу на природно-матеріальну та ідеально-духовну площини тощо. Обстоюється теза, що П.Куліша доречно репрезентувати як складного та суперечливого предтечу консервативного проекту української історіографії початку ХХ ст.*

***Ключові слова:** пізньопросвітницький раціоналізм, романтизм, позитивізм, консерватизм, традиціоналізм, неоромантизм, українська історіографія, київські романтики, Куліш, Грушевський, Липинський.*

Із-поміж діячів наддніпрянської «трійки», порівняно з М.Костомаровим (67 років) і Т.Шевченком (47 років), гра долі відвела найбільше життєвого часу Пантелеймонові Кулішу (77 років). Отож життєва історія немовби провокувала його на незвичні та масштабні творчі експерименти, котрі помітно дисонували з практиками й текстами романтиків.

Зазвичай постать хутірського самітника бентежила як сучасників, так і наступників на громадській та культурній авансценах. Приміром, Д.Дорошенко в одній і тій самій статті називав П.Куліша «апостолом українського відродження» та «ренегатом» й «очорнителем» пам'яті великих друзів¹. Адже навіть такі відмінні у світоглядному і громадсько-культурному розумінні інтелектуали, як історик С.Томашівський² та історик літератури С.Єфремов³, майже в унісон іменували П.Куліша діячем «без синтезу», себто вважали руйнівником або деструктором. Згодом С.Томашівський уклав навіть перелік так званих «культурних гріхів» П.Куліша, який закидала йому українська громадськість: а) рософільство; б) полонофільство; в) абсолютизація негативної ролі козаччини й гайдамаччини в національній історії; г) докори українським письменникам і вченим у плеканні ідеалізму та «руйнівницьких нахилів»⁴. Водночас за П.Кулішем утвердився ореол найтрагічнішої постаті на полі української культури⁵.

Якщо взяти до уваги те, що праці П.Куліша й до сьогодні намагаються спопуляризувати в річищі так званої концепції «возз'єднання»⁶, то подібні рефлексії видаються начебто обґрунтованими, принаймні більш-менш резонними. Деякі сучасники П.Куліша навіть висловлювали думку, що разючі метаморфози його поглядів свідчили про психічний розлад особистості, тобто божевілля⁷.

Зауважимо, що ідея «возз'єднання» продукує сумнозвісні порівняльні паралелі з відомими партійними тезами 1954 р. Та незважаючи на нібито очевидні аналогії, постать П.Куліша здебільшого негативно сприймалася на полі радянської історіографії⁸. Щоправда, дехто з науковців, приміром М.Рильський⁹, негласно вбачали в авторові «Истории воссоединения Руси» своєрідного предтечу канонізованої радянської схеми «возз'єднання України з Росією».

Утім варто наголосити, що історичні студії П.Куліша, насамперед кількатомну «Историю воссоединения Руси», сприймали й оцінювали неоднозначно.

¹ М.Ж. [Дорошенко Д.І.] П.Куліш (2 февраля 1897 р.) // Рада (Київ). – 1908. – 15 лютого. – №28. – С.2.

² Томашівський С. Маруся Богуславка в українській літературі. Історично-літературний нарис // Літературно-науковий вістник. – 1901. – Кн.5. – С.98.

³ Єфремов С.О. Без синтезу: До життєвої драми Куліша // Його ж. Літературно-критичні статті / Упор., передм. і прим. Е.С.Соловей. – К., 1993. – С.233.

⁴ Томашівський С. Куліш і українська національна ідея // Його ж. Під колесами історії: Нариси і статті. – Берлін, 1922. – С.97–98.

⁵ Ткаченко І. П.О.Куліш: Критико-біографічний нарис. – Х., 1927. – С.5.

⁶ Див., напр.: Куліш П.А. История воссоединения Руси. – Москва, 2018. – 633 с.

⁷ Коялович М. Прежние взгляды г. Кулиша на Россию и Польшу, на православие, унию и латинство // Церковный вестник, издаваемый при Санкт-Петербургской духовной академии. – 1882. – 5 июня. – №23. – С.4–6.

⁸ Інформація директора Інституту історії України М.Н.Петровського до бюро Відділу суспільних наук АН УРСР із обґрунтуванням недоцільності відзначення 125-річчя від дня народження П.О.Куліша (14 липня 1944 р., м. Київ) // Інститут історії України Національної академії наук України: Документи і матеріали: 1936–1991: У 2 кн. / Відп. ред. В.А.Смолій; упор. О.С.Рубльов, О.В.Юркова. – Кн.1: 1936–1947. – К., 2011. – С.432–433.

⁹ Федорук Я. Авторський список другого видання «Истории воссоединения Руси» // Молода нація: Альманах. – Виш.1. – К., 2004. – С.97.

Скажімо М.Грушевський гадав, що вона залишалася «надовго *найвизначнішою працею по історії початків козаччини* (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше – *О.Я.*). Але його (П.Куліша – *О.Я.*) екстраваганції відвернули суспільність від його історичних праць»¹⁰. Ба більше, М.Грушевський рішуче обстоював думку про «Историю воссоединения Руси» як про «*твір дуже талановитий, і дуже цінний* навіть з *науково-історичного* (розбивка М.Грушевського – *О.Я.*), дослідницького становища»¹¹. Д.Багалій стверджував, що коли б праця П.Куліша «була завершена, і з неї були б вилучені декілька надто різких та суб'єктивних висновків, то вона мала посісти дуже видатне місце»¹².

Такі оцінки й констатації примушують замислитися не тільки щодо згаданого проекту П.Куліша, а й стосовно його призначення, точніше того потенціалу, котрий закладав до нього автор. На цьому місці вповні логічно постає питання: чи варто шукати синтетичні складові у практиках П.Куліша на теренах історії, зокрема в контексті означеного багатотомника? Адже строкате, багат шарове його історичне письмо часто-густо продукує суперечливі смисли та пропонує контраверсійні концептуальні пропозиції.

На відміну від М.Костомарова, який був істориком не тільки за покликанням, освітою та професією, а й за життєвим призначенням, П.Куліш репрезентував тип історика-аматора. Проте завдяки розмаїтим самоосвітнім практикам і численним працям він поступово змінювався та фактично посів становище своєрідного приватного вченого, точніше хутірського автора-відлюдника. До того ж П.Куліш сприймав царину Клію як важливу, а в певні періоди життя навіть домінуючу площину творчих практик. Але водночас він практично ніколи не позиціонував себе суто чи переважно в ролі історика!

Натомість П.Куліш повсякчас проектував і перебирав на себе різні ролі – письменника-новатора, критика-рецензента, публіциста-концептуаліста, редактора-упорядника, просвітника-педагога, ментора-дорадника, перекладача-культурника тощо. Проте ці множинні ролі не інтегрувалися навколо якоїсь об'єднуючої чи генералізуючої екзистенції в певній фаховій площині, приміром як у М.Костомарова, котрий однозначно ідентифікував себе як історик навіть тоді, коли виступав як етнограф, публіцист або белетрист. Тому відмінні ролі П.Куліша взаємодоповнювалися всілякими практиками та проектами, хоч неодноразово підважували, а то й зовсім відкидали його попередні візії.

Видається, що П.Куліш зосереджувався на пошуках або осягненні ідеальної надмети, точніше кількох конкуруючих великих цілей. У світлі такого призначення, котре мимоволі нав'язувало асоціації з месіанством, принаймні відповідними проєкціями у вигляді ідеалізованого громадського чи суспільного освячення певних практик, заходів або дій, українська

¹⁰ *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.7: Козацькі часи – до року 1625. – К., 1995. – С.567.

¹¹ *Грушевський М.* Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості // *Його ж.* Твори: У 50 т. / Гол. ред. Г.Папакін. – Т.10, кн.1. – Л., 2015. – С.205.

¹² *Багалей Д.И.* Русская историография. – Х., 1911. – С.448.

минувшина поставала як уявний простір для культурницьких й інтелектуальних експериментів.

У цьому духовно-культурному річищі історія розглядалася як занедбане поле, котре варто розчистити, щоби проторувати нові шляхи, зокрема апробувати й утвердити новітні світоглядні орієнтири та інші пізнавальні вимоги. Недаремно відома авторефлексія П.Куліша з його поезії «Піонер» апелює саме до надмети з відповідним сенсом і метафоричним означенням власного призначення на громадській авансцені:

Я не поет і не історик, ні!
 Я – піонер з сокирою важкою:
 Терен колючий в рідній стороні
 Вирубую трудящою рукою.
 Не раз кроплю свою роботу й кров'ю,
 Да весело так поратись мені.

З великого насліддя по князях
 Зробили козаки нам дике поле,
 Все в бодяках, тернах да в чагарах,
 Кому на радощі, кому на горе
 Наслідне поле без устанку коле
 Правицю у тяжких її трудах.

Нехай сумують інші, не сумуй,
 Робітнику безплатний, піонере.
 І кожного на подвиг свій готуй,
 Кому твою дорогу Праця стеле.
 Коли ж орда про тебе брехні меле,
 Ти на дурну дурноту мовчки плюй¹³.

Вочевидь ціла низка світоглядних ідеалів і культурницьких настанов П.Куліша незримо сполучала його з кирило-мефодіївськими романтиками. Крім згаданого вище месіанського призначення на ниві громадської та культурної праці, варто вказати на темпоральну скерованість, властиву романтичному мисленню, котре здебільшого відшукувало культурні взірці й духовні приклади в минувшині, передусім у середньовічних або ранньомодерних часах.

Утім творчі практики й тексти П.Куліша демонструють чимало рис і прикмет, які нав'язують порівняння не так із поколінням кирило-мефодіївських братчиків, як із генерацією громадивців, метафорично кажучи з поколінням В.Антоновича та М.Драгоманова. Тим паче, що П.Куліша слушно розглядають як одного з провідних українських діячів середини ХІХ ст.¹⁴

Скажімо, захоплення В.Антоновича просвітницькою спадщиною, передусім працями французьких просвітників ХVІІІ ст., уповні корелюється з культурними устремліннями П.Куліша, зокрема його пристрасним студюванням

¹³ Куліш П.О. Твори: У 2 т. / Підгот. тексти, упор. і прим. М.Л.Гончарука; авт. передм. М.Г.Жулинський. – Т.1: Поетичні твори. – К., 1989. – С.217.

¹⁴ Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850. – Edmonton, 1985. – P.247.

творів Ж.-Ж.Руссо¹⁵. Недаремно виховні орієнтири автора «хутірської філософії» однозначно пов'язують із руссоїстськими ідеалами, а саме з відомим романом-трактатом «Еміль»¹⁶. Дехто з сучасних дослідників навіть розглядає П.Куліша як своєрідну предтечу В.Антоновича¹⁷.

Зазначимо, що самопроєкції й авторефлексії П.Куліша в багатоманітних культурних, публіцистичних, літературних і навіть комунікативних практиках тяжіли до образу не славнозвісного романтичного Провидця-Пророка, а до мудрого Наставника-Ментора, котрий уживав й обстоював відомі просвітницькі максими.

Та компаративні сюжети постають і тоді, коли зіставляємо П.Куліша з М.Драгомановим. Приміром, обидва інтелектуали виступали як своєрідні «відкривачі» Галичини, які наголошували на її майбутній ролі для українства. Перші контакти П.Куліша з галицькими діячами сягають кінця 1850-х рр.¹⁸ У 1883 р. він навіть вийшов із підданства Російської імперії, позаяк планував пов'язати свою громадську діяльність із підавстрійською Галичиною. Проте швидко розчарувався. Так чи інакше, від липня 1883 до лютого 1891 рр. письменник залишався поза підданством будь-якої держави, хоч і мешкав у Російській імперії¹⁹.

Певні порівняльні паралелі віднаходимо й на ниві наукових і культурних практик М.Драгоманова та П.Куліша, позаяк обидва інтелектуали виступали як демістифікатори української минувшини. Щоправда інвективи П.Куліша, скеровані супроти старих романтичних постулатів, передусім ідеалізації козацтва, набували крайнього й навіть кричущого вигляду. Наприклад, відома теза про руїницьку державно-суспільну сутність «степового лицарства» спричинила розмаїті реакції його сучасників, в яких здебільшого відчувалося та простежувалося загальне обурення. Адже славетні герої, оспівані в недавніх оповідях, поставали як звичайні пройдисвіти та закоренілі харцизяки, що завдало дошкульного удару по культурному шару романтично-народницького світосприйняття багатьох українських інтелектуалів ХІХ ст. Натомість М.Драгоманов намагався не стільки зруйнувати базові підвалини національного міфу, вироблені романтичною історіографією²⁰, як осягнути та висвітлити його в річищі еволюційного плину

¹⁵ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ядесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість. – Т.1. – К., 1929. – С.93–94; *Нахлік Є.К.* Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. – Т.1: Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія. – К., 2007. – С.94.

¹⁶ *Bahry R.M.* J.J.Rousseau's Émile and P.Kulish's Views on Education // *Journal of Ukrainian Studies*. – 1989. – Vol.14, №1/2. – P.59.

¹⁷ *Ульяновський В.* «Ранній» Володимир Антонович: поза контекстами // Київська старовина. – 1999. – №1. – С.125, 127.

¹⁸ *Bilinsky Ya.* Mykhaylo Drahomanov, Ivan Franko, and the Relations between the Dnieper Ukraine and Galicia in the Last Quarter of the 19th Century // *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* – Vol.7, №1/2. – New York, 1959. – P.1547.

¹⁹ *Чубський П.П.* [Могиланський М.] Вихід П.О.Куліша з російського підданства та поворот до російського підданства (рр. 1882–1891): За архівними матеріалами // *Записки історично-філологічного відділу ВУАН.* – Кн.13/14. – К., 1927. – С.152–166.

²⁰ *Єкельчик С.О.* Національний міф чи історія: М.П.Драгоманов як критик сучасної йому української історіографії // *Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи*: Мат. Всеукр. наук. конф. (м. Харків, 15–17 листопада 1995 р.). – Х., 1995. – С.302–307.

минувшини, щоб продемонструвати архаїчність таких уявлень. Тож у замальовках М. Драгоманова «героїчне минуле» поставало як бурхливі епізоди із загального еволюційного руху минувшини, котрі в розрізі відповідного масштабування та представлення втрачали ореол загадковості й винятковості.

Крім того, і П. Куліш, і М. Драгоманов не тільки цікавилися, а й надихалися європейськими взірцями на ниві культури. Звісно, інтелектуальна природа таких зацікавлень була відмінною. М. Драгоманов прагнув представити, чи навіть «вписати», українську минувшину й тодішню сучасність до європейських макроконтекстів. Ба більше, європейські культурні, духовні, громадські, політичні та соціальні віхи він сприймав як можливі дороговкази, навіть більш-менш підходящі «рецепти» щодо розвою українського суспільства в імперіях Габсбургів і Романових. Натомість для П. Куліша було непридатним еволюційне чи космополітичне мірило вартості, котрим послуговувався М. Драгоманов, що виступав на полі історіографії як переконаний і послідовний адепт порівняльних практик і стратегій. Тож П. Куліш повсякчас дошукувався абсолютних й універсальних оціночних мірил: народ як масовий, колективний герой; домінуюча життєва сила, освячена натуралістично-природною доцільністю; суд історії; суд культури тощо. Цей самотній ряд «ідеальних» вартостей на ціннісній шкалі промовисто демонструє світоглядні й інтелектуальні метаморфози хутірського відлюдника.

Скажімо, в одній із праць П. Куліш у такому вигляді репрезентував своє уявлення про «суд культури» як абсолютне мірило вартості: «Тяжка і шкодлива темрява окривала наш український розум із давніх давен, що до нашого народного права, до нашої громадської правди, до *нашої одвічальности* (відповідальності – *О.Я.*) *перед судом культури, сим праведним ареопакгом* (верховним судом – *О.Я.*) *народів*»²¹. Із цієї перспективи пізній П. Куліш висвітлював й оцінював українську минувшину, приміром покозачену шляхту.

«Спогадаймо тільки те, що значна частина шляхти, навіть людей добре вивчених поза границями Польщі, обернулась, під час Руїни, в козацтво. Тяжкі криміналісти, безнадійні страшенці (засуджені на страту, приречені – *О.Я.*), *легкодухі зрадники культури європейської* силкувались опаскуджені козацьким ремеслом (промислом – *О.Я.*) імена свої підняти вгору до героїзму чести, віри і посполитого добробуту; видумували великодушні прокламації а posteriori козацьких бунтів, і сочиняли в підроблених літописях такі справдешні подвиги, як на вербі груші...»²².

Співзвучні оцінки побутували й в інших текстах П. Куліша. Наприклад, в одній з автобіографічних розповідей він категорично стверджував, що в «Англії не право і не декрет, *культура знищила кречацтво*»²³. Подібних сентенцій не бракувало й у його історичному письмі.

²¹ Куліш П.А. Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 р. – Л., 1882. – С.8.

²² Там само. – С.22.

²³ Куліш П. Історичне оповідання. Із збірки «Хуторна поезія» // *Його ж.* Твори: У 2 т. / Упор., прим. і вступ. ст. С.Нахліка. – Т.1. – К., 1994. – С.363.

М.Драгоманов доволі точно помітив і прокоментував цю схильність П.Куліша як до аксіологічних крайнощів, так і позитивістських мотивів щодо оцінювання низки подій, явищ, процесів, фактів й осіб на теренах національної історії: «*На все треба мати мірку еволюційну, відносну, а не абсолютну!* Щодо панської культури, – то безспорно, що *початок культури на світі став можливим тільки після диференціації праці і класів, кажучи терміном любого д. Кулішеві Герберта Спенсера*»²⁴. Саме з відносної та еволюційної перспектив М.Драгоманов пропонував розглядати історію України, зокрема минувшину козацтва:

*«Зложити правдивий суд над усіма ваганнями цих всіх справ у нашій історії можна, тільки рівняючи її з історією других народів Європи. Тільки таким же способом можна сказати правдивий суд і почасти над нашим козацтвом, над його вартістю й хибами, над причинами його смерті (осередніми, як і побічними) і над тим, що воно залишило по собі цінного нашому народі, котре може ще дати свій плід, а що в ньому є такого, котре треба просто “здати в архів” і признати навіть шкідливим для поступу»*²⁵.

Попри цю засадничу різницю в поглядах М.Драгоманова та П.Куліша, останній повсякчас звертався до європейського досвіду на полі культури, меншою мірою у царині історії. Приміром, П.Куліш за часів петербурзького журналу «Основа» був схильний тією чи іншою мірою сприймати європейський досвід і навіть іронізував щодо упереджень російських діячів: «Європейська цивілізація не є для нас чимось ненависним, як для московських слов'янофілів, котрі оголосили Захід гнилим та винайшли якийсь *руський погляд* (курсив П.Куліша – *О.Я.*) на науки і мистецтва»²⁶.

Ще одним вододілом між М.Драгомановим і П.Кулішем було сприйняття цивілізації та культури. Якщо для першого цивілізація у широкому сенсі була вищим досягненням еволюційного розвитку людства та плодючим підсонням для розгортання людської культури, то другий як пізній романтик у тому чи іншому вигляді обстоював думку про змагання культури й цивілізації. Наприклад, конфлікт культури та цивілізації представлено як лейтмотив у його хуторянській візії початку 1860-х рр. У «Листах з хутора» П.Куліш доводив цей конфлікт майже до критичної, екстремальної межі, зокрема представляв його як змагання між цивілізаторською брехнею та хуторянською правдою, панською мовою і Словом Божим, урешті-решт між міським просвітницьким розумом та прагматикою селянського обскурантизму!

Певна річ, сам автор вагався між спокусами міської цивілізації та вкоріненням потягом до архаїчної, традиційної ідилії хуторянського буття, благами

²⁴ Погляд М.П.Драгоманова на українську історію (його стаття по поводу переписки д. Куліша с Крашевським і Павликом) // Народ (Коломия). – 1895. – 20 августа. – №17. – С.265.

²⁵ Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу // Його ж. Вибране / Упор. Р.С.Мішук; прим. Р.С.Мішук, В.С.Шандри. – К., 1991. – С.490.

²⁶ Кулиш П. Простонародность в украинской словесности // Його ж. Твори: У 2 т. / Підгот. тексти, упор. і прим. М.Л.Гончарука. – Т.2: Чорна рада: Хроніка 1663 року; Оповідання; Драматичні твори; Статті та рецензії. – К., 1989. – С.531.

комфортабельного життя й неупорядкованістю поселенського побуту, городянською й селянською філософією. В.Петров слушно зауважив, що

«Петербург і Україна, столиця й провінція, місто й хутір були для Куліша з того чи іншого погляду, за предмет найважливіших вагань. Ці вагання можна з'ясувати тим, що Куліш ніколи точно собі не окреслив і не визначив своєї соціальної й громадської потреби. Вагання між Петербургом і лубенським хутором виявляли, з одного боку, матеріальну незабезпеченість Кулішеву, брак у нього певних джерел, що давали б постійні кошти для існування, а з другого боку, вони показували, що *Куліш не знав, як найкраще й найдоцільніше використати свої сили та здібності*. Непевне і не раз-у-раз однакове було те соціальне оточення, що в ньому обертався Куліш. *І до самісінької смерті не з'ясував собі Куліш, чи то він столичний журналіст чи дрібний хуторянин*»²⁷.

Варто наголосити, що в післяреволюційній ретроспективі П.Куліша сприймали як діяча європейської орієнтації, особливо з кардинальною зміною його репутації, котра відбулася впродовж 1920-х рр.²⁸ Не випадково В.Петров відзначав, що М.Хвильовий у змаганнях із «советизованим неонародництвом» намагався протиставити останньому «*ідеал європеїзму і своєрідну концепцію української літератури, що починається “од Куліша” і прагне “джерел”, спільних для всієї європейської культури*»²⁹.

Ці порівняльні аспекти демонструють, що в генерації кирило-мефодіївців П.Куліш посідав виїмкове місце. Спершу видається, що стильова основа його поглядів добре корелюється з відомою тезою про історика «двох вір» – романтичної та позитивістської, котру вживають щодо В.Антоновича³⁰. Та, незважаючи на вказану подібність, спосіб мислення П.Куліша, передусім його візії та концептуальні пропозиції, суттєво відрізнялися від дослідницьких практик й інструментів В.Антоновича.

Насамперед певні відмінності у стильовому профілі П.Куліша як романтика помітні ще в його практиках доби кирило-мефодіївських братчиків. Адже типову проблему романтичного історієписання щодо пошуків, осягнення чи декодування так званого «ідеального» джерела, котрі частогусто продукували творення звичайних або виточених фальсифікатів, історик-письменник волів вирішувати інакше, ніж чимало відомих романтиків. Згадаймо, приміром, низку апокрифів авторства І.Срезневського, розміщених на шпальтах «Запорожской старини» (1833–1838 рр.), чи навіть масштабних містифікацій подібно «Краледворському рукопису», підготовленому

²⁷ Петров В. Пантелимон Куліш у п'ядесяти роки... – С.55.

²⁸ *Luckyj G.S.N. Panteleimon Kulish: A Ukrainian Romantic Conservative // Philosophy, History, and Social Action: Essays in Honor of Lewis Feuer with an autobiographic essay by Lewis Feuer / Eds. S.Hook, W.L.O'Neill, and R.O'Toole. – Dordrecht; Boston, 1988. – P.320.*

²⁹ Петров В. Українська інтелігенція – жертва большевицького терору // Українська літературна газета (Мюнхен). – 1955. – №4 (жовтень). – С.7.

³⁰ Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – С.144.

чеськими діячами В.Ганкою та Й.Ліндою, або поезій Оссіана, стилізованих шотландським преромантиком Дж.Макферсоном.

Натомість М.Костомаров як історик обстоював тезу, що варто репрезентувати можливе у статусі дійсного в історичному письмі. Це дозволило йому стилізувати минувшину, спираючись як на етнографічний та географічний матеріал, так і шляхом упровадження героїко-художніх елементів, зокрема уявних монологів та діалогів відомих історичних постатей. Причому М.Костомаров, як правило, не розрізняв текстовий шар, опрацьований на основі джерел, і текстовий пласт, сконструйований суто авторською уявою.

Порівняно з М.Костомаровим П.Куліш, хоч і дотримувався стильової синкретичності, властивої для творів романтиків, але прагнув виразно розрізнити різні текстові шари. Наприклад, у своїй відомій поемі він чітко розділяв народні («що чув од бандурників»)³¹ й авторські думи. У двотомнику «Записки о Южной Руси» (Санкт-Петербург, 1856–1857 рр.) автор-укладач подав не тільки етнографічний матеріал (думи, легенди, пісні тощо), а й супровідний текст як самобутнє контекстуальне введення до нього. Таким чином, П.Куліш намагався зберегти демаркацію, хоч іноді досить хитку, між авторським й іншим текстом.

Побутують й інші стильові відмінності між П.Кулішем і М.Костомаровим. Останній як фаховий учений репрезентував романтичний тип історика-художника з яскравим героїко-художнім стилем мислення, котрий спирався на інтуїтивне проникнення до світу минувшини й ірраціональні способи його конструювання та представлення. Не випадково історичне письмо М.Костомарова сповнене динамізму, розмаїтих образів, асоціацій на тлі мінливого просторово-часового колориту тієї чи іншої доби, котрі представляють його стратегію пояснення минулого.

Та інтуїтивізм М.Костомарова мав очевидні обмеження. Приміром, він наголошував, що «річ історії – розсліджувати *не причину всіх причин, недостатуну для людського розуму, а причину частинних проявів*»³². Така позиція М.Костомарова задавала певну сталість його аксіологічним настановам, себто вводила їх у певні межі. Тому він хоч й апелював до Божого промислу, Божого провидіння, народного/національного духу, проте здебільшого не намагався віднайти чи запропонувати інші чи додаткові ідеальні оціночні мірила, як це робив П.Куліш у вигляді абсолютизованих тез про «суд історії» чи «суд культури».

Д.Дорошенко гадав, що у «своїх пристрастних, різких поривах, *безперечно кермувався Куліш духом шукання історичної правди*, але йому не вистачило ні ширшого погляду на історичні явища, ні тих методів і засобів досліду, які виробила історична наука в нові часи»³³. Тож інтуїтивні й ірраціональні компоненти мислення П.Куліша були сконцентровані здебільшого не на

³¹ *Куліш П.* Україна: Од початку України до Батька Хмельницького. – К., 1843. – [с.ІІІ (прим.*)].

³² *Костомаров М.* Дві руські народності / Переклав О.Кониський; з переднім словом Д.Дорошенка. – К.; Лейпциг, [1923]. – С.29.

³³ *Дорошенко Д.І.* Огляд української історіографії / Упор. та вступ. ст. Ю.Пінчука, Л.Гриневич. – 3-те вид. – К., 1996. – С.113.

конструюванні образів та асоціацій динамічного й колоритного світу історії, як у М.Костомарова, а на експериментах у площині ревізії традиційних уявлень, перегляду звичайних оцінок і пошуку інших мірил вартості. Чому? Відповіді варто дошукуватися у самобутній рецепції позитивізму, притаманній П.Кулішу, котра однозначно відмежовувала його від М.Костомарова та В.Антоновича. Останній був одним із фундаторів хлопоманського руху й послідовним речником демократизму. Наприклад, О.Мицок навіть обстоював думку, що В.Антонович та хлопомани уособлювали тип «правдивого інтелігента»³⁴, себто наголошував на акцентованій морально-етичній і соціальній підоснові їхнього світогляду.

На відміну від В.Антоновича світосприйняття П.Куліша тяжіло до традиціоналістичних, аристократичних і консервативних взірців, що відзначали чимало дослідників. У певному сенсі традиціоналізм в історичних писаннях П.Куліша помітив ще М.Грушевський, який гадав, що зазвичай він дивиться на історію козацтва зі становища городових кармазинників і хутірного міщанства та навіть уважав себе його «представником, ідеологом і реформатором»³⁵.

Більше того, консервативні і традиціоналістичні інтенції безперечно виокремлювали постать П.Куліша як із покоління київських романтиків, так і з покоління громадівців, налаштованих на позитивістські ідеали науковості та стратегії репрезентації минувшини. Недаремно С.Томашівський влучно назвав П.Куліша «еретиком» на полі тодішньої української історіографії³⁶.

Згодом сформувалася навіть своєрідна традиція в репрезентації П.Куліша як консерватора і традиціоналіста. Наприклад, Ю.Луцький гадав, що П.Куліш посідав консервативну позицію ще у часи кирило-мефодіївських братчиків, а також акцентував увагу на його логіці консерватора, котра спонукала письменника прийняти призначення до Варшави³⁷, де він служив як російський чиновник упродовж 1864–1867 рр.³⁸ Ба більше, Ю.Луцький стверджував, що автором «Истории воссоединения Руси» й «Отпадения Малороссии от Польши (1340–1654)» був український ревізіоніст, котрий писав із консервативних позицій³⁹. І.Лисяк-Рудницький гадав, що саме П.Куліш був «винятком на тлі інтелектуальної безплідності тогочасного консерватизму», хоч він і не зміг «запропонувати конструктивної альтернативи народництву, а різкий і непривабливий стиль полеміки тільки сприяв його ізоляції»⁴⁰.

У тому чи іншому вигляді репрезентація П.Куліша як інтелектуала-консерватора побутує й у працях сучасних дослідників. Наприклад, С.Нахлік

³⁴ *Мицок О.* Українські хлопомани. – Чернівці, 1933. – С.51–52.

³⁵ *Грушевський М.* Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості. – С.205.

³⁶ *Томашівський С.* Маруся Богуславка в українській літературі... – С.94.

³⁷ *Luckuj G.S.N. Panteleimon Kulish: A Ukrainian Romantic Conservative.* – P.314, 317.

³⁸ *Кордуба М.* Причинки до урядничої служби Куліша (Від губернського секретаря до надворного радника) // Записки НТШ. – Т.100: Ювілейний зб. на пошану акад. Кирила Студинського. – Ч.2: Праці історичні. – Л., 1930. – С.327–377.

³⁹ *Luckuj G.S.N. Panteleimon Kulish: A Ukrainian Romantic Conservative.* – P.318.

⁴⁰ *Лисяк-Рудницький І.* Напрями української політичної думки // *Його ж.* Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф.Сисин; упор. Я.Грицак. – Т.2. – К., 1994. – С.71.

навіть називає П.Куліша «найвизначнішим представником українського консерватизму (курсив Є.Нахліка – О.Я.) XIX ст.»⁴¹, а М.Скринник розглядає його інтелектуальні та світоглядні метаморфози в консервативно-релігійному розумінні⁴².

Так чи інакше, але саме консервативний підмуток й аксіологічні крайнощі, котрі хиталися навколо обстоювання традиціоналізму та культурницьких пошуків П.Куліша, здебільшого окреслили його вибірково, специфічну, неоднозначну рецепцію позитивізму. Зазначимо, що сприйняття позитивізму в текстах П.Куліша привертало увагу ряду сучасних дослідників, котрі намагалися осягнути його кардинальні інтелектуальні та світоглядні трансформації⁴³.

З одного боку, позитивізм з ідеєю «вічного» поступу мав спричинити перестороги й навіть побоювання П.Куліша як хуторянина, котрий сприймав конфлікт між цивілізацією та природним станом переважно в дусі просвітника-раціоналіста й zarazом преромантика Ж.-Ж.Руссо. Адже позитивізм немовби освячував і легітимізував той Великий Бум, який нав'язував космополітичні моделі культурного життя, універсальні сценарії соціалізації нижчих станів, невпинне поширення й домінування ринку товарів масового споживання, урешті-решт суцільну руйнацію архаїчних укладів життя. З іншого боку, натуралістична програма позитивізму, котра вдерлася на поле гуманістики та суспільствознавства XIX ст., якоюсь мірою імпонувала П.Кулішеві як пізнавальний дороговказ у заплутаній і суперечливій царині Клію. Якщо взяти до уваги його розшуки ідеальних оціночних мірил, то концептуальні пропозиції на ниві позитивізму мали видаватися авторові «Истории воссоединения Руси» як такі, що заслуговують на увагу й осмислення, принаймні вибірково.

П.Куліш студював не тільки праці фундаторів «першого» позитивізму О.Конта, Г.Спенсера, а й Г.Бокля, американських та інших прибічників цього стильового напрямку. Приміром, у своїй розвідці, написаній 1862 р. і виданій лише 1911 р., П.Куліш покликувався на тезу Г.Бокля про роль сили у житті класів⁴⁴. Зауважимо, що термін «клас» уживається у тритомнику «История воссоединения Руси» десятки разів. Автор застосовує його як у розрізі протиставлення – вищі/нижчі класи, так і для окреслення соціокультурної палітри чи представлення різних соціальних спільнот суспільства. Наприклад, він наголошує на відмінностях в освіченості різних суспільних

⁴¹ *Нахлік Є.К.* Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. – Т.2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. – К., 2007. – С.60.

⁴² *Скринник М.* Пантелеймон Куліш як речник консервативної духовної традиції в Україні // *Сучасність*. – 2001. – №5. – С.89–90.

⁴³ *Velychenko S.* National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. – Edmonton, 1992. – P.191; *Нахлік Є.* Позитивізм у рецепції Пантелеймона Куліша // *Філософська і соціологічна думка*. – 1994. – №11/12. – С.123–126, 133–134; *Артюх В.* Історіософія Пантелеймона Куліша: від романтизму до позитивізму // *Світогляд – Філософія – Релігія: Зб. наук. пр.* – Вип.3. – Суми, 2012. – С.5–17.

⁴⁴ *Куліш П.* Українофилам // *Записки Українського наукового товариства в Києві*. – Кн.8. – К., 1911. – С.71.

класів⁴⁵. В одному з томів П.Куліш безпосередньо покликується на «вчення О.Конта», зокрема відзначає взаємозв'язок між соціальним станом і суспільними почуваннями⁴⁶.

Таким чином, консервативні запити П.Куліша руйнували універсальне мірило вартості романтичного історієписання – народ/націю, просторові терени, часові виміри та ритми історичного буття якого освячувалися чи задавалися Божим духом або Божественним провидінням. Тож демістифікаторські інтенції автора щодо козацтва будь-що мусли спрочинити масштабну ревізію традиційних аксіологічних настанов часів класичного романтизму.

Отож П.Куліш як консерватор-традиціоналіст і, заразом, пізній романтик опинився у кризовій ситуації, коли був змушений шукати нові аксіологічні «замінники», себто трансформувати звичні структури романтичного мислення. Імовірно, саме ця колізія й визначила його обмежену та своерідну рецепцію позитивізму, а також спричинила приголомшливі для сучасників світоглядні хитання.

Які ж запити адресував П.Куліш до праць фундаторів позитивізму? Почасті відповідь на це питання віднаходимо в робочих нотатках П.Куліша. Доволі цікаво, які саме думки занотовував історик і письменник. Наприклад, в одному із записників П.Куліша наводяться міркування Г.Спенсера, що світ керується не ідеями, а почуттями. Поряд зі Г.Спенсером є витяг із О.Конта, що «розум залишається слугою почуття». Урешті на тому ж аркуші записника зафіксовано розумування англійського філософа-деїста М.Тіндаля. Цей мислитель обстоював думку про амбівалентний характер релігії, котра загальмовує людину, коли зазіхає на область наук і, навпаки, стає вельми корисною та надихає, якщо стосується галузі поезії та почуттів⁴⁷.

В іншому записнику на аркуші з низкою виписок, об'єднаних спільною темою «Національність», П.Куліш записав думки Г.Спенсера про значення «назви» для вирізнення одного народу від іншого. У широкому розумінні витяги на цьому аркуші продукують смисли, котрі принаймні часті корелюються з сучасними означеннями таких дефініцій, як етніонім і політонім⁴⁸.

Звісно, наведені спостереження демонструють, що П.Куліш сприймав позитивістські новації переважно з культурно-духовної перспективи, зокрема дошукувався відповідей щодо значення й ролі думок, почуттів, моралі, релігії тощо. На перший погляд, ці запити тією чи іншою мірою походили з практик старого чи класичного романтизму, проте формулювалися інакше з акцентуванням уваги на їх суспільному значенні.

Водночас позитивізм спричинився до побутування своерідного культу людства, який сполучив раціональну доцільність із гуманістичними й

⁴⁵ *Куліш П.* История воссоединения Руси. – Т.1: От начала колонизации опустошенной татарским погромом Киево-Галицкой Руси до начала столетней козацко-шляхетской войны. – Санкт-Петербург, 1874. – С.204.

⁴⁶ *Куліш П.* История воссоединения Руси: В 3 т. – Т.3: Религиозное, социальное и национальное движение в эпоху Иова Борецкого. – Москва, 1877. – С.172.

⁴⁷ *Куліш П.* Записная книжка // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.1. – Спр.28442. – Арк.67.

⁴⁸ *Куліш П.* Записная книжка «Заметки по алфавиту» // Там само. – Спр.28500. – Арк.192.

антропологічними ідеями. Тому позитивістські проєкції, хоч і розглядалися як секуляризований заміник ідеї «вічного» Бога, проте не були позбавлені власних релігійних експериментів. Достатньо згадати своєрідний світський культ «благодійників людства», запропонований О.Кантом. Цей світський культ І.Лисяк-Рудницький влучно назвав «єрзац-релігією в стилі позитивізму»⁴⁹.

У цьому світлі релігійні та культурні запити П.Куліша на ниві позитивізму не були чимось винятковим, а радше репрезентували спроби мислителів романтичного спрямування досягнути соціокультурні трансформації й інтелектуальні колізії останніх десятиліть ХІХ ст. Саме у це річище вписуються згадки про релігійно-філософські шукання пізнього П.Куліша, зокрема впливи позитивістів Дж.В.Дрепера, Ф.М.Мюллера та концепції «природної релігії», котра нав'язувала ідею релігійної єдності людства⁵⁰. Таким чином, запити П.Куліша віднаходили в пізнавальних і культурних настановах позитивізму свою поживу, котру засвоювали та переінакшували відповідно до авторських уподобань й устремлень.

Урешті П.Куліш упродовж 1870–1880-х рр. опинився в іншій пізнавальній і культурній ситуації, аніж у пореформені 1860-ті рр. Передусім він реагував на вимоги демістифікації та ревізії романтичних ідей за нових соціокультурних обставин, інших пізнавальних орієнтирів і культурних настанов. Ба більше, П.Куліш дедалі сильніше відчував запит на нове висвітлення та представлення української минувшини. Ці чинники й згенерували той ревізіоністський поворот письменника й, водночас, приватного вченого, вислідом якого став проєкт багатотомної «Истории воссоединения Руси». На думку Д.Багалія, у цій студії П.Куліш

«немов робить переоцінку цінностей сучасної йому української історіографії, останнім словом якої були тоді писання Костомарова. Тут уже козаччина лише руйнує культуру, створену від руського й польського освіченого панства, що колонізувало дикі поля. Всупереч ідеї незалежності України Куліш поклав в основу своєї праці думку про потребу “возсоединения” південної й північної Руси, виступаючи тут різко проти Костомарова, як представника української козакофільської ідеології»⁵¹.

Зазначимо, що П.Куліш намагався свідомо провести розмежування з романтичною історіографією, зокрема з монографіями та студіями М.Костомарова. «Треба ж Вам тепер знати, що я діаметрально розхожусь із Костомаровим як на самому розумінню, що таке єсть історія, так на козацтві, на церкві, на міщанстві, на мужицтві і на панстві. *Ми написали історію про два народи-антиподи*», – підкреслював він у листі до О.Барвінського від 28 листопада 1874 р.⁵²

⁴⁹ Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // *Його ж.* Історичні есе. – Т.1. – К., 1994. – С.308.

⁵⁰ *Нахлік Є.К.* Пантелеймон Куліш... – Т.2. – С.15–16, 20–21.

⁵¹ *Багалій Д.* Історіографічний вступ [до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] // *Його ж.* Вибрані праці: У 6 т. / Гол. ред., упор., авт. вступ. ст. і ком. В.В.Кравченко. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х., 2001. – С.228–229.

⁵² *Барвінський О.* Спомини з мого життя / Упор. А.Шацька, О.Федорук; ред. Л.Винар, І.Грич. – Нью-Йорк; К., 2004. – С.174.

«История воссоединения Руси» проектувалася як робота, котра мала складатися з кількох шарів. У метафоричному розумінні П.Куліш планував розгорнути історичний наратив «три в одному» – великий текст (власне «История воссоединения Руси», видано три томи), супровідний текст матеріалів і джерел («Материалы для истории воссоединения Руси», вийшов тільки один том і було підготовлено матеріали для другого тому), а також доповнюючий текст, що мав складатися з бібліографічних заміток, рецензій і критичних розвідок не тільки П.Куліша, а й інших авторів («Критико-библиографические работы для Истории воссоединения Руси», не вийшло жодного тому)⁵³. Друге доповнене видання або оновлена версія «Истории воссоединения Руси» планувалася як великий дев'ятитомний проект (так і не був завершений)⁵⁴. П.Куліш у листі до М.Павлика від 15 грудня 1892 р. повідомляв:

«Про мої “історії” розвідаю. Може й вишлю Вам з Москви чи з Петербурга. В мене вже підготовлено томів із п'ять про друге, ширше й поправніше виданне. Хотілось би напечатати *дев'ять томів, на шану дев'ятох сестер-гречанок* (у давньо-грецькій міфології дев'ять муз поезії, мистецтв і наук – О.Я.), що ласкаві до нас, іще поки що темної темноти. Ширше та й докладніше все оповідаю, почавши із часів Казимира Великого; та не друкуватиму, аж покіль не дихну широким подихом серед архівів да книготек. Оце ж не з охотою вволю Вашу волю: бо сам себе критикую щиро. Радніший був би все те, що напечатано поза новою моєю редакцією, кинути в полум'я»⁵⁵.

Ця заувага П.Куліша демонструє його готовність до креативних експериментів, зокрема здатність рішуче відкинути свій попередній доробок і почати новий проект майже з «чистого аркуша». Та попередні практики й досвід незримо тяжіли над ним як автором, що добре простежується в архітектоніці «Истории воссоединения Руси».

Зазначимо, що навіть після видання тритомника «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)» (Москва, 1888–1889 рр.) П.Куліш трактував цю працю як «програму майбутньої своєї роботи»⁵⁶, себто оновленої версії «Истории воссоединения Руси». «“Историю воссоединения Руси” не веду я далій, а перероблюю, скілько моєї моги серед хуторного безлюддя; ба й самий перероб я тільки програмую собі мовчки. *Програму перероб неповну ще скомпонував я під назвою “Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)”*», – зазначав він у листі до О.Барвінського від 28 липня 1889 р.⁵⁷

⁵³ Кулиш П.А. Заявление // История воссоединения Руси. – Т.2: От начала столетней козацко-шляхетской войны до восстановления в Киеве православной иерархии, в 1620 году. – Санкт-Петербург, 1874. – С.VIII.

⁵⁴ Шенрок В. П.А.Кулиш: биографический очерк. – К., 1901. – С.195, 244 (прим.1).

⁵⁵ Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / Ред. Ю.Луцького; передм. Ю.Шевельова. – Нью-Йорк; Торонто, 1984. – С.278.

⁵⁶ Кулиш П.А. История воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. – Т.1 // ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.28460. – Арк.VIII.

⁵⁷ Барвінський О. Спомини з мого життя. – С.208.

Не випадково обидва виданих тритомники «История воссоединения Руси» та «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)» автор розглядав як складові майбутнього великого проекту. У листі до М.Павлика від 28 листопада 1892 р. П.Куліш підкреслював, що на «чотири томи (три томи власне “Истории...” і один том “Материалов...” – О.Я.) “Історії воссоединення Руси” і на три томи “Отпадения Малороссии от Польши” дивлюсь я з упованням, що вирвусь таки в Варшаву, Петербург і Москву (а може й за границю) та й *вироблю з цього накиду твориво скрізь повне і в повняві своїй гармонійне*»⁵⁸.

Первісна проектована конструкція «Истории воссоединения Руси» зразка 1870-х рр. свідчить, що автор відводив їй надзвичайно важливу роль і сподівався досягти вагомих результатів на громадській та культурній нивах. Причому він був свідомий того символізму ідей, які планував передати читацькій аудиторії, і прагнув нав'язати особливий зв'язок – автор/читацька аудиторія. «Зійшовши з трибуни, як оповідач, автор повинен пожадати побачити на ній свого читача, як критика», – наголошував П.Куліш⁵⁹. Та в ролі якого критика він хотів побачити свого читача?

Власне, уже коментарі П.Куліша щодо добору тих джерел, які він планував умістити в «Материалах...», кидають світло на їх призначення. Передусім автор наголошував, що хоче подати «папери другорядного значення», котрі планував добирати за «власним вільним вибором», а також супроводити їх власними коментарями, примітками, поясненнями щодо змісту⁶⁰. За великим рахунком, він проектував донести не якийсь більш-менш об'єктивний або тематично підібраний компендіум фактографічних відомостей, а відповідним чином репрезентовану й аргументовану візію, зіперту на підібрані під певним кутом зору джерельні свідчення.

Ба більше, П.Куліш навіть висловлював думку, що можливо прийдедне покоління читачів буде спроможне працювати з джерелами краще, ніж його сучасники⁶¹. Цей пасаж виказує майже позитивістську зорієнтованість або націленість у майбуття, де майбутній читач виглядає як одержувач, котрому П.Куліш адресує своє, так би мовити, послання на тему перегляду чи ревізії тодішніх уявлень про українську минувшину.

Ці авторські мотиви простежуємо й у вступних увагах до авторського списку другої – розширеної та переробленої версії «Истории воссоединения Руси». «Якщо автор “Истории воссоединения Руси” проторував хоч який-небудь шлях до того, щоби точно збагнути, як було, і чому так, а не інакше, було те, що його попередники спізнавали плутано, – він уже недаремно працював. *Намічений, хоча б і непрокладений, ним шлях до того, щоби зрозуміти минувшину, приглухнути не може*», – підкреслював П.Куліш⁶².

⁵⁸ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... – С.274.

⁵⁹ Кулиш П.А. Заявление. – С.І–ІІ.

⁶⁰ Там же. – С.ІІІ.

⁶¹ Там же.

⁶² Кулиш П.А. История воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. – Т.1. – Арк.Х.

Зауважимо, що на сторінках опублікованої «Истории воссоединения Руси» П.Куліш повсякчас апелював до майбуття в найрізноманітніших контекстах. Приміром, писав про елементи прийдешності, зумовлені складом «південноруського суспільства»⁶³; про «політичну будучність Русі та Польщі» напередодні Люблінської унії 1569 р.⁶⁴; про віру запорожців у майбутнє життя, супротивне тодішньому буттю⁶⁵; про великий вплив минулого на майбуття⁶⁶; про «майбутніх представників моральних інтересів руського світу»⁶⁷; про «будучність» бояр «відрізаної», тобто Малої Русі⁶⁸; про залежність майбуття суспільства від життєвості сили, котра працює на цивілізацію і творить державу⁶⁹; про призначення козацтва врятувати «народну будучність грубо-реакційним способом»⁷⁰; про «достойних представників польського елемента на Русі», потомству якого відкривалася тривка будучність, та її фатальну втрату⁷¹; причини, котрі готували непередбачуване майбуття Русі⁷²; про прихильників друкарського мистецтва на Русі, що намагалися прозирнути в майбуття⁷³; про забезпечення панської будучності шляхом вкорінення католицтва⁷⁴; про зв'язок нашого минулого з нашим майбуттям⁷⁵; про прийдешніх представників народного права для майбутньої боротьби з польським правом⁷⁶; про те, що «козацька корпорація» уявляла своє майбуття не в будівництві храмів і заснуванні училищ, а у силі меча та хижацтва⁷⁷; про капризних маґнатів, таких, як князь Острозький, який всупереч окресленому польському майбуттю, «повернув голоблі назад до православ'я»⁷⁸; про те, що рух Йова Борецького забезпечив «руське майбуття»⁷⁹; про бачення суспільного майбутнього ополеченими випускниками єзуїтських колегій⁸⁰; про уяву «кращих людей» Південної Русі, котра спонукала їх працювати не так для сучасності, як для прийдешності⁸¹ та ін.

Ці розмаїті текстові фрагменти добре ілюструють спосіб мислення П.Куліша, котрий немовби примірював гадані «сценарії» до української минувшини. Ба більше, він обстоював тезу, витриману майже у вірцевому позитивістському дусі: *«наше майбутнє тільки тоді перестане бути для нашого розуму незрозумілою грою випадковостей, коли наука історії,*

⁶³ Куліш П. История воссоединения Руси. – Т.1. – С.2.

⁶⁴ Там же. – С.58, 272.

⁶⁵ Там же. – С.66.

⁶⁶ Там же. – С.170.

⁶⁷ Там же. – Т.2. – С.V (прим.1).

⁶⁸ Там же. – С.49.

⁶⁹ Там же. – С.179.

⁷⁰ Там же. – С.180.

⁷¹ Там же. – С.284–285.

⁷² Там же. – С.301.

⁷³ Там же. – С.330–331.

⁷⁴ Там же. – С.355.

⁷⁵ Там же. – С.370–371.

⁷⁶ Там же. – С.380–381.

⁷⁷ Там же. – С.417.

⁷⁸ Там же. – Т.3. – С.22.

⁷⁹ Там же. – С.100, 108.

⁸⁰ Там же. – С.173.

⁸¹ Там же. – С.208.

покликавши на підтримку повний контингент людських знань, поставить перед нами факти нашого минувшини з такою визначеністю, з якою математика подає свої теореми»⁸².

Та поряд із тим автор «Істории воссоединения Руси» потрактував гадані проєкції майбуття в ідеалістично-духовному розумінні. Наприклад, П.Куліш дотримувався думки, що «в послідовному розвитку російської ідеї, котру ми називаємо російською історією, за самою природою речей, не було жодного моменту, такого прийняттого для ідеальних наших вимог, щоби історик охочіше заглиблювався у спогад про минуле, ніж подумував про майбутнє»⁸³. Таким чином, він постулював змагання між проєкціями минувшини та майбуття, хоч віддавав перевагу футуристичній перспективі.

Вочевидь сентенції П.Куліша показують, що він спирався на відмінні мисленнєві структури й уживав настанови, котрі тяжіли до різних стилів мислення. З одного боку, вони нав'язували логічно-раціональні зразки, вибудовані за рецептами «першого» позитивізму з властивою йому категоричністю й безапеляційністю. Тому автор повсякчас апелював до «зоологічного» світу буття⁸⁴, «органічного життя»⁸⁵, законів природного розвитку у вигляді «тріумфуючої сили» тощо. З іншого боку, П.Куліш і далі шукав ідеальні чи абсолютні мірила вартості, як-от суд історії й т. п. Тим паче, що в авторській версії ідея суду історії адсорбувала аксіологічні та пізнавальні вимоги пізньопросвітницького раціоналізму, старого романтизму й «першого» позитивізму.

Недаремно в історичному наративі П.Куліша побутовали різноманітні згадки про суд, як-от «суд *a posteriori* – безжальний суд»⁸⁶; «суд історії [...] за свідомістю праведності життєвого початку»⁸⁷; «читач судитиме про працю, що представляється йому, не даючи автору в кредит свою увагу і – що ще важливіше – будучи спроможним протиставити авторському суду власний суд»⁸⁸; «історичний суд про неї (історичну добу – О.Я.) є у нас або: непримиримим, або упередженим, або ж, нарешті, тим фантастичним судом, який наближає історію до казки»⁸⁹; «надамо самим полякорусам представити їх (свідчення – О.Я.) на суд нашої доволі вже тверезої та тямучої сучасності»⁹⁰; «1621 рік був для Сагайдачного таким моментом, в який роль Хмельницького могла б бути ним розіграна з великою гідністю перед судом історії, без зради рідної землі “на поталу” мусульманському війську і без перетворення культивованої країни в руїну (в останній цитаті курсив П.Куліша – О.Я.)»⁹¹ і т. п.

Та крім «суду історії» П.Куліш апелював і до інших мірил вартості, наприклад «сили» як вислову життєвості того чи іншого народу. «Сила –

⁸² Там же. – Т.2. – С.371.

⁸³ Там же. – Т.3. – С.148.

⁸⁴ Там же. – Т.1. – С.1–2, 216; Т.2. – С.46, 370, 417.

⁸⁵ Там же. – Т.3. – С.256.

⁸⁶ Там же. – Т.1. – С.3.

⁸⁷ Там же.

⁸⁸ Там же. – Т.2. – С.П.

⁸⁹ Там же. – С.47.

⁹⁰ Там же. – С.401.

⁹¹ Там же. – С.413.

в історії єдине мірило значимості, позаяк вона знаменує життєвість, а життєвість означає право на життя, тобто – незаперечну правду», – стверджував автор⁹². У цій заувазі романтичні ідеали немовби освячуються природною чи життєвою доцільністю, котра тяжіє до позитивістського канону кінця ХІХ ст. Ба більше, автор навіть риторично запитує: «Чому регулятором вимог, котрі ми висуваємо до історії, не зробити нам закон явищ біологічних, доступних спостереженню кожного, помітних?»⁹³.

Однак навіть пізній П.Куліш сприймав конфлікт в історії як духовну конфронтацію на теренах віри, права, політики, а фізичне, матеріальне протистояння вважав лише відображенням, зворотною стороною ідейних змагань. Отож авторські уявлення про історичний рух і його суб'єкти вирізнялися очевидної двоїстістю, котра походила з поділу світу на матеріально-природну та духовно-ідеалістичну площини.

З одного боку, суб'єктами історії є держави, народи, соціальні спільноти тощо. З іншого – це ідеї й ідеали їхнього історичного, а у вузькому розумінні – культурного та суспільного життя. Наприклад, П.Куліш обстоював думку, що саме змагання «шляхетського духу» з «козацьким духом» здебільшого й визначило перебіг польської та української історії⁹⁴.

Часом П.Куліш пропонував своєрідну комбінацію різних мірил вартості. Скажімо, він дотримувався тези, що ідеї й ідеали перевіряються своєрідним іспитом на «життєвість» судом історії, котра є виразом права природного. В одному зі своїх автобіографічних творів зазначав: «І справді ж бо, народи живуть по закону Божому, по закону природи, і вся правительська мудрість тільки в тому й єсть, щоб сього закону не ламати, – скажемо лучче: щоб об сей закон не розбитись»⁹⁵. У схожому дусі П.Куліш висловлювався і про культуру. Наприклад, він дотримувався думки, що «*мужність без культури ніколи ще не була гарантією незалежності*»⁹⁶.

Таким чином, історичне письмо пізнього П.Куліша, котре освячувало телеологічну ідею так званого «возз'єднання» Русі, вибудовувалося на перехресті відмінних інтелектуальних, світоглядних і культурних настанов. Наведені вище авторські розумування на теми передбачуваного чи проєктованого майбуття доволі добре лягають якраз у цю легітимаційну канву, точніше програму. Саме в такому сенсі сприймаються його зауваги на кшталт: «*Вже одне ім'я Русі, не втрачене жодною частиною стародавнього російського займища, слугувало запорукою її майбутнього возз'єднання*»⁹⁷. Як тут не згадати витяги із записника П.Куліша, в якому він занотовував різноманітні думки про значення назви народу для його історичного буття?!

Зрештою, в авторському списку до другого видання «Истории воссоединения Руси» легітимаційна програма П.Куліша, котра вибудована навколо ідеї «возз'єднання», представлена у ще більш виразному та категоричному

⁹² Там же. – С.371–372.

⁹³ Там же. – С.259.

⁹⁴ Там же. – С.160.

⁹⁵ Куліш П. Історичне оповідання... – С.380.

⁹⁶ Куліш П.А. История воссоединения Руси. – Т.2. – С.98.

⁹⁷ Там же. – Т.3. – С.253.

вигляді. Автор резюмував свою візію у вигляді довжелезного розумування, в якому намагався звести порахунки зі старою романтичною спадщиною.

«Незалежність та велич “нової для Європи та Азії держави” ґрунтувалася на єдиновладді, якого марно прагнули київські, литовські, польські князі та королі, і котре довело свою життєву необхідність тріумфом над республіканськими, так званими народоправними русько-литовсько-польськими системами. Ці охоронно-політичні системи були непридатними тоді, як для нашої руської, так і для литовсько-польської цілості, які б не були наші ідеали відносно руського майбуття – і тому-то політичний розрив того зв'язку, який Русь Південну одвічно з'єднав з Руссю Північною повів їх шляхом життєвої необхідності до возз'єднання (підкреслення П.Куліша – О.Я.). Ось головна думка історії загальноруського життя. Вона слугує керівною ниткою в лабіринті протилежних єдиновладдью устремлінь, на які, по-моєму, варто дивитися як на вираз відцентрової сили у творенні Великого Руського Світу під всепереможною дією доцентрової сили»⁹⁸.

Отже змагання Південної Русі з Польщею та подальше «возз'єднання» з Москвою – це боротьба не так двох «фізичних сил», як протистояння відмінних морально-етичних ідеалів, що випробовуються на міцність «життєвою необхідністю». Проте навіть намагаючись звести порахунки зі старою спадщиною автор і далі оперував інструментами, котрі тяжіли до романтичних взірців, як-от моральна «сила» й духовне «безсилля». Наприклад, процес «возз'єднання» П.Куліш трактував як «поетичний акт» або духовний вибір, який відбувся задовго до фізичного втілення в історії⁹⁹. Щодо переяславського вибору 1654 р. козацької верхівки, то у тритомнику «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)» він розглядав його як «одностайність розбійників, що рятувалися від кари»¹⁰⁰.

Своєрідну характеристику Переяславського договору 1654 р. П.Куліш подав в одному зі своїх останніх історичних нарисів: «Навіяний шар західної цивілізації був знесений геть кривавим потоком запорозького бунту, і сам потік, із руйнуванням перепон, утратив свою лють. Москва не змогла б зламати з суспільством, обробленим антируською культурою. *В силу тяжіння європейських елементів на захід та азійських на схід, збулося, у 1654 році, приєднання Малоросії до Росії*»¹⁰¹.

Слід згадати й тих осіб, яким П.Куліш посвятив другу версію «Истории воссоединения Руси», що виказує певний символізм авторської думки.

⁹⁸ Кулиш П.А. История воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. – Т.1. – Арк.10 зв. – 11.

⁹⁹ Кулиш П. История воссоединения Руси. – Т.2. – С.326.

¹⁰⁰ Кулиш П. Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654). – Т.3. – Москва, 1889. – С.403.

¹⁰¹ Кулиш П. Судьбы Малороссии и Украины после татарского погрома // Живописная Россия: Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / Под ред. П.П.Семёнова. – Т.5: Малороссия, Подолия и Вольнь, ч.1: Полтавская, Черниговская, Вольнская, Подольская, Харьковская и Киевская губерния. – Санкт-Петербург: Москва, 1897. – С.144.

Це – державний статс-секретар із польських справ М.Мілютін (йому було присвячено і три опублікованих томи «Истории воссоединения Руси»), і головний директор урядової комісії внутрішніх справ у Царстві Польському князь В.Черкаський¹⁰². Таким чином П.Куліш ушановував російських урядовців, котрі «замірювали» поляків після повстання 1863–1864 рр.

Утім попри очевидний і доволі жорстко окреслений телеологізм історичного наративу П.Куліша, сконструйований ним «руський світ» не є одноцільним і одноманітним. Надаремно в авторському листуванні, в якому тією чи іншою мірою порушувалися питання, пов'язані з його історичними студіями, споглядаємо виразну делімітацію «руського світу» за лінією староруський/новоруський. Приміром, у листі до М.Карачевської-Вовк від 7 липня 1892 р. зі властивим йому наставницьким підтекстом П.Куліш зазначав:

«Чим я живу й дишу те байдуже Тобі, яко патріотці *українській*, мое он патріотство починається з Олега й Святослава, захоплює кляземщину й московщину з новгородчиною, вибивається з-під монгольського ярма, помагає нам вибитись із-під єзуїтської Польщі, опановує вкупі з царською раттю “пучину крови нашої” Крим, визволяє нас із-під ляхо-татарського виродка – козацтва, і достойного чада його – гайдамацтва, а ввійшовши, при світлі царських шкіл, в океан всьогосвітньої науки, поновлює бояновську староруцину на звалищах кобзарських дум і живого слова народнього. Тимчасом ся староруцина породила вже “нове в народ їх слово”, слово пушкінське, і воно дало нам силу знятись вище простолюдної пісні і повісти. Не вгасала пушкінська новоруцина нашого староруського, бояновського духу, а воскресила його. По своїй руській природі вона нам не ворожа, – не те вона, що польщизна: бо й її зродили наші ж таки староруські розуми, ті, що, втеравши “матір всіх руських городів”, зібрали до купи яку змогли руську землю під її чада. Задатки ж нашого процвіту національного староруського були такі потужні в нашій природі полуденно-руській, що не погибли під польщизною ні за київського її апостола Петра Могили, ні за чернігівського – Лазаря Барановича. Не вдовольнившись братньою новоруциною, почали вони розвиватись із свого природнього кореня, – і се, поруч літератури, котру голубили царі, з'явилися, наперекір царським творителям руської єдності, провідники руської *двоїстости* (курсив у виданні 1984 р. – *О.Я.*)»¹⁰³.

На відміну від М.Костомарова, концептуальна пропозиція якого про «дві руських народності» нав'язувала сепарацію українства з координат «руського світу», візія П.Куліша пропонувала переосмислити, а у сучасному розумінні переформатувати розподіл ролей у цьому уявному просторі. Причому якщо автор був готовий визнати державну-політичну домінацію «новоруцини», точніше імперську зверхність, то першість у культурних і духовних ролях він усе ж таки відводив «староруцині».

¹⁰² *Куліш П.* История воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. – Т.1. – Арк.ІІІ.

¹⁰³ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... – С.266–267.

Ба більше, П.Куліш обстоював думку про ворожість козацтва щодо самого «староруського духу» дотатарської Русі. Тож автор «Истории воссоединения Руси» поривав із романтичною традицією, передовсім із відомою візією М.Костомарова, котрий сполучав вікові й удільні основи давньоруського суспільства з козацькою вольницею. Вочевидь процес переосмислення української минувшини був для П.Куліша доволі тривалим, складним і болісним. Приміром, у тритомнику «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)» він принагідно згадував про «старорущину» лише декілька разів¹⁰⁴.

Урешті дегероїзація та деміфілогізація козацько-гетьманської минувшини підштовхнула П.Куліша до пошуків нового-старого культурного взірця в українській історії. Таким культурно-духовним ідеалом стала давня Русь, яку історик називав Старою, а Московщину-Росію – Новою Руссю. Ця ідея стала наріжним каменем концепції П.Куліша про двоєдину Русь – політичну єдність Старої й Нової Русі, котрі складають так званий «руський світ».

Якщо розглядати історичне письмо П.Куліша, зокрема його проекцію «руського світу» в річищі романтичного чи позитивістського історієписання, то здебільшого втрачається, точніше спрощується соціокультурний масштаб і культурні, духовні, інтелектуальні та політичні вектори, котрі виплекали його проект «Истории воссоединения Руси». Адже у світлі легітимаційних потуг українського історієписання XIX ст., котре спершу анонсувало, намічало, закладало та розбудовувало підмурок для національного іранд-нарративу, найповнішим висловом якого став монументальний багатотомник М.Грушевського, кількатомна праця П.Куліша постає як своєрідний казус. У метафоричному розумінні можемо навіть говорити про певний «збій» легітимаційної програми, скерованої на представлення й освячення колективного/масового героя – народу/нації на історичній авансцені.

Тут варто підкреслити, що автор «Истории воссоединения Руси» тією чи іншою мірою вилучив, принаймні відсунув або маргіналізував призначення колективного героя на сцені минувшини. Натомість в «Історії України-Руси» М.Грушевського саме буття народу/нації, народних відроджень і занепадів складають головний зміст історичного процесу, хоч і суттєво нюансований завдяки іншим стильовим включенням та деталізований за рахунок величезної фактографічної основи. Урешті-решт головний сенс історії України в письмі М.Грушевського постулювався наперед окресленою телеологічною метою – новим або майбутнім національним відродженням.

Вочевидь порівняння проектів П.Куліша та М.Грушевського нав'язує думку про контраверсійність легітимаційних устремлінь обох авторів. Утім інша компаративна перспектива спонукає розглядати проект «Истории воссоединения Руси» у світлі консервативної традиції української історичної та суспільно-політичної думки не тільки другої половини XIX, а й початку XX ст. Тим більше, що консервативна підоснова візій і поглядів П.Куліша в тому чи іншому вигляді привертала увагу цілого ряду вчених.

¹⁰⁴ Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654): В 3 т. – Т.1. – Москва, 1888. – С.42; Т.2. – С.237, 347.

Зауважимо, що В.Липинський – один із найвизначніших українських консерваторів і водночас неоромантиків, наголошував на трагедії «літературних епігонів козацтва: лівобічного – Куліша і правобічного – Михайла Чайківського»¹⁰⁵. Причому автор «Листів до братів-хліборобів» висловлював думку про спільну причину цієї та інших трагедій ряду діячів – політичну недорозвиненість націй.

Звісно, Міхала Чайковського як представника української школи в польському романтичному письменстві, відомого як одіозний Садик-паша, котрий уславився вражаючими світоглядними метаморфозами і драматичними життєвими поворотами, зіставляли з П.Кулішем¹⁰⁶. Однак, на відміну від інших інтерпретаторів творчості хутірського самітника, В.Липинський обстоював думку про політичні причини його драми, пов'язані зі становищем підросійського українства.

Більше того, сучасники і якоюсь мірою послідовники державницько-неоромантичної концептуалізації В.Липинського оцінювали П.Куліша з нової перспективи. На думку І.Крип'якевича, саме П.Куліш «перший з повною свідомістю почав шукати в історії “будуючих елементів”, що давали тривкі і певні основи держави»¹⁰⁷. Суголосну тезу висловлював і О.Оглоблін у лекційних викладах: «Куліш невтомно шукає в українському минулому тих сил, що творили українську державність, або тих, що її руйнували»¹⁰⁸.

Отож зіставлення історичного письма П.Куліша та В.Липинського продукує доволі цікаві спостереження й певні аналогії. Передусім упадає в око, що обидва автори в тому чи іншому вигляді прагнули досягнути високої чи ідеальної надмети. П.Куліш пов'язував цю велику мету з нав'язливою ідеєю так званого «возз'єднання» і творенням двоєдиного «руського світу» як найважливішої передумови дальшого культурного й суспільного розвою, хоч паралельно плекав й інші масштабні цілі в різних творчих сферах.

Варто зауважити, що П.Куліш не вірив у дієві можливості революційних потрясінь і наступних післяреволюційних перетворень на обширах імперії Романових. Тому він уважав реальним тільки «покращення згори»¹⁰⁹. Проте пізній П.Куліш, на думку Ю.Луцького, виявився доволі поміркованим консерватором, а тому не міг увійти до кола тодішніх російських ультраконсерваторів, які панували на імперській сцені, хоч фактично поділяли її з радикалами¹¹⁰. Очевидно, архаїчний шар старого романтика був надто сильним і тривким, щоби повною мірою сприйняти вимоги російської акультурації.

¹⁰⁵ Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії / Ред. Я.Пеленський. – Т.6, кн.1: Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – К.; Філадельфія, 1995. – С.257–258 (прим. *).

¹⁰⁶ Гермайзе О. В.Б.Антонович в українській історіографії // Україна. – 1928. – №5. – С.19.

¹⁰⁷ Крип'якевич І. Нові напрямки в українській історіографії (З нагоди «Огляду української історіографії» проф. Д.Дорошенка. Прага, 1923) // Діло (Львів). – 1924. – 27 квітня. – №93. – С.5.

¹⁰⁸ Оглоблін О.П. «Історія України» (Конспект за лекціями професора Оглобліна). II-й курс соц.-істор. відділу Ф[акультету] П[артійної] О[світи] 1929/30 академічного року. Т.2 [друк. Київським Окрліг. тираж 37 прим.] // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.3561. – Оп.1. – Спр.292. – Арк.35–36.

¹⁰⁹ Чубський П.П. [Могилянський М.] Вихід П.О.Куліша з російського підданства... – С.163–164.

¹¹⁰ Luskj G.S.N. Panteleimon Kulish: A Ukrainian Romantic Conservative. – P.319.

Натомість В.Липинський як очевидець, а в певному розумінні й учасник національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. мав зовсім інший досвід, аніж П.Куліш. Тож надмета В.Липинського була іншою – висунути й обґрунтувати концепцію ідеального державного ладу – класократичної спадкової монархії. Попри разючу змістовну відмінність надмети П.Куліша та надмети В.Липинського обидва були зорієнтовані на пошуки органічного ідеалу чи уявної суспільної рівноваги – цієї своєрідної ідеї-фікс європейського консерватизму на зламі ХІХ–ХХ ст. Однак кардинальна відмінність соціокультурних обставин і політичних реалій доби пореформеного суспільства й часів Української революції 1917–1921 рр. вирішальним чином вплинула на вектори концептуалізацій П.Куліша та В.Липинського.

Утім побутують й інші аналогії, котрі кидають світло на візії обох мислителів. І П.Куліш, і В.Липинський активно послуговувалися терміном «клас» як для представлення минувшини, так і окреслення перспектив майбуття. Більше того, навіть концептуальна пропозиція автора «Листів до братів-хліборобів» подавалася як «класократична» візія.

Звичайно, П.Куліш засвоював класове маркування в річищі пізнавальних взірців і стратегій романтичного та позитивістського історієписання, зокрема не вживав його у сенсі коловороту аристократій. Натомість В.Липинський сприймав цю дефініцію з перспективи різних версій соціологізації історії, у тому числі марксистської соціологізації й теорій циркуляції еліт В.Парето і Ґ.Моски.

Проте обидва інтелектуали керувалися схожими мотивами – віднайти приклади «станової гармонії» чи вдалої «суспільної рівноваги». Прикладом такого суспільства і для П.Куліша («взірець революційної терплячості») ¹¹¹, і для В.Липинського («гармонійна і ритмічна національна рівновага») ¹¹² була Британська імперія.

Схожість їхньої візії виявилася і в обстоюванні доіндустріальних/домодерних цінностей – «хугірська філософія» П.Куліша та «універсалістичний спосіб думання європейських лицарів-хліборобів» В.Липинського ¹¹³. Тож лейтмотив «Присмерку Європи» О.Шпенглера щодо змагання природної душі культури супроти бездушності штучної цивілізації, котра ввїбрала як спадщину старого романтизму, так і раннього модерністського синкретизму початку ХХ ст., тією чи іншою мірою репрезентовано в історичному письмі й П.Куліша, і В.Липинського.

Ще одна риса, котра виявляє аналогії між їхніми наративами, простежується в апелюванні до морально-етичних цінностей і релігійних, сакральних вартостей. Згадаємо, наприклад, зацікавленість П.Куліша концепцією «природної релігії», котра в дечому перегукується з християнським універсалізмом В.Липинського, який за віросповіданням був римо-католиком.

¹¹¹ Чубський П.П. [Могілянський М.] Вихід П.О.Куліша з російського підданства... – С.163.

¹¹² Липинський В. Повне зібрання творів... – Т.6, кн.1. – С.294.

¹¹³ Липинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології // Консерватизм: Антологія / Упор. О.Проценко, В.Лісовий. – К., 1998. – С.128.

Крім того, тексти В.Липинського рясніють різноманітними думками про «фізичну»¹¹⁴ та «внутрішню» (моральну)¹¹⁵ силу, які фактично впроваджують дуалістичний поділ світу історії на природно-матеріальну та ідеально-духовну площини. Ці вислови-означення нав'язують асоціації з романтичною семантикою, а іноді дуже нагадують розумування пізнього П.Куліша з його ірраціональними стратегіями пояснення минувшини.

Водночас обидва історичних наративи мають досить виразно окреслену футуристичну складову, себто націленість у майбуття. Вочевидь темпоральні проєкції В.Липинського продукують чимало філософських і соціологічних смислів, а також мають злободенний політичний підтекст. Тож автор «класократичної» концепції здебільшого апелює до ближчого чи віддаленого майбуття України як держави та її провідної верстви/аристократії з окресленим елітарно-політичним рефреном. Натомість у текстах П.Куліша домінують розумування на теми можливих варіацій уявного чи гаданого майбуття в контексті тієї чи іншої історичної ситуації.

Певні порівняльні аналогії віднаходимо й у деяких персональних рисах. Передусім обидва автори вирізнялися підвищеною саморефлексією, зокрема наголошували на особливому та навіть месіанському призначенні письменника чи публіциста у громадському й культурному житті. Достатньо згадати відповідні пасажі В.Липинського з «Листів до братів-хліборобів»¹¹⁶ і наведені вище авторефлексії П.Куліша. До того ж В.Липинський являв собою майже взірцевий приклад приватного вченого з чудовою європейською освітою, а також мав певний життєвий досвід хутірського господарювання. До типу приватного вченого, хоч і з певними застереженнями, варто віднести й П.Куліша, котрий на відміну від творця «класократичної» концепції, здобув переважно самоосвітній вишкіл.

Урешті обидва автори проєктували великі історичні тексти, котрі мали свої легітимаційні програми. Легітимаційні устремління В.Липинського концентрувалися довкола написання державної історії як своєрідного посібника та практичного порадики національній аристократії/провідній верстві задля успішної реалізації нового державницького проєкту. Заразом В.Липинський усвідомлював і зазначав у листі до Д.Оляничина від 27 квітня 1925 р., що *«написання такої історії вже в викінченій формі перевищує сили не тільки одної людини, але й одного покоління»*¹¹⁷.

Вочевидь В.Липинському банально не вистачило життєвого часу та більш-менш нормальних обставин еміграційного буття, щоби виконати свій задум. Натомість П.Куліш очевидно міг завершити та видати свій великий текст – другу розширену й суттєво перероблену версію «Истории

¹¹⁴ Липинський В. Твори. Архів. Студії / Ред. Л.Білас. – Т.2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – Філадельфія, 1980. – С.273.

¹¹⁵ Там само. – С.11.

¹¹⁶ Липинський В. Повне зібрання творів... – Т.6, кн.1. – С.113–115.

¹¹⁷ Оляничин Д. З моїх архівних дослідів в Німеччині від 1925 до 1938 р. (Причинок до української історіографії) // Наукові записки Українського вільного університету: Філософський факультет. – №8. – Мюнхен, 1965/1966. – С.141.

восоединения Руси». Із дев'яти запланованих томів було підготовлено сім, хоч і з різним рівнем викінченості.

Та, на відміну від В.Липинського, котрий концентрував свої потуги навколо добре окресленої і єдиної надмети, у випадку П.Куліша йшлося про конкуренцію кількох великих цілей. Причому досягнення кожної з них потенційно мало справити великий вплив на культурному та громадському полі. Мабуть, П.Куліш повсякчас вагався, котрому з проектів віддати однозначну перевагу. Упродовж 1890-х рр. історичне письмо в тому чи іншому вигляді прогало у цих змаганнях Святому Письму – проекту перекладу Біблії українською мовою та іншим амбітним замислам хутірського самотника.

Насамкінець зауважимо, що порівняльні аналогії щодо історичного письма цих знакових постатей у жодному разі не варто надмірно генералізувати, а, навпаки, слід усвідомлювати очевидні інструментальні обмеження, передовсім стильові й жанрові виміри творчості, відмінні темпоральні особливості, соціокультурні передумови, домінуючі інтелектуальні тренди та політичні обставини.

Утім такі зіставлення цікаві й корисні, позаяк спонукають до представлення П.Куліша не тільки в межах відповідної традиції історичної та суспільно-політичної думки, а і як самобутнього й суперечливого предтечу консервативного проекту української історіографії початку ХХ ст. Гадаємо, що саме у цьому світлі варто дошукуватися багатоманітних смислів у текстах і практиках П.Куліша, над яким і до сьогодні тяжіє однобічна репутація діяча «без синтезу».

REFERENCES

1. Artiukh, V. (2012). Istoriosofia Panteleimona Kulisha: vid romantyzmu do pozytyvizmu [Panteleimon Kulish's Historiosophy: from Romanticism to Positivism]. *Svitohliad – Filozofia – Relihiia*, (3), 5–17. [in Ukrainian].
2. Bahalii, D. (2001). Istoriohrafichnyi vstup [do «Narysu istorii Ukrainy na sotsialno-ekonomichnomu grunti»]. V.V.Kravchenko (ed.), *Bahalii D. Vybrani pratsi* (vol.2, pp.203–334). Kharkiv: Zoloti storinky. [in Ukrainian].
3. Bahry, R.M. (1989). J.J.Rousseau's Émile and P.Kulish's Views on Education. *Journal of Ukrainian Studies*, 14 (1–2), 57–79.
4. Bilinsky, Ya. (1959). Mykhaylo Drahomanov, Ivan Franko, and the Relations between the Dnieper Ukraine and Galicia in the Last Quarter of the 19th Century. *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.*, 7 (1–2), 1542–1566.
5. Drahomanov, M.P. (1991). Chudatski dumky pro ukrainsku natsionalnu spravu. *Drahomanov M.P. Vybrane* (pp.461–558). Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
6. Fedoruk, Ya. (2004). Avtorskyi spysok druhoho vydannia «Istorii vossoedinenija Rusi». *Moloda natsiia: Almanakh*, 1, 93–98. [in Ukrainian].
7. Honcharuk, M.L. (comp.). (1989). *Kulish P.O. Tvory* (vol.1: Poetychni tvory). Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
8. Hrushevskyyi, M. (1995). *Istoriia Ukrainy-Rusy* (vol.7). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
9. Hrushevskyyi, M. (2015). Sotsialno-tradytsiini pidosnovy Kulishevoi tvorchosti. H.Papakin (ed.), *Hrushevskyyi M. Tvory* (vol.10, book 1, pp.173–218). Lviv: Svit. [in Ukrainian].

10. Kulish, P.A. (2018). *Istoriya vossoedineniya Rusi*. (2th ed.). Moskva: Eksmo. [in Russian].
11. Kulish, P. (1994). Istorychne opovidannia. Iz zbirky «Khutorna poezii». Ye.Nakhlik (comp.), *Kulish P. Tvory* (vol.1, pp.359–381). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
12. Kulish, P. (1989). Prostonarodnost v ukrainskoi slovesnosti. M.L.Honcharuk (comp.), *Kulish P.O. Tvory* (vol.2, pp.522–532). Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
13. Luckyj, G.S.N. (1988). Panteleimon Kulish: A Ukrainian Romantic Conservative. S.Hook, W.L.O'Neill, R.O.Toole (eds.), *Philosophy, History, and Social Action: Essays in Honor of Lewis Feuer with an autobiographic essay by Lewis Feuer* (pp.313–321). Dordrecht; Boston: Kluwer Academic Publishers.
14. Lutsyki, Yu. (ed.). (1984). *Vybrani lysty Panteleimona Kulisha ukrainskoiu movoiu pysani*. Niu-York; Toronto: Ukrainska Vilna Akademiia Nauk u SSHA. [in Ukrainian].
15. Lypynskiy, V. (1995). Lysty do bratuv-khliborobiv pro ideiu i orhanizatsiiu ukrainskoho monarkhizmu. Ya.Pelenskiy (ed.), *Lypynskiy V. Povne zibrannia tvoriv, arkhiv, studii* (vol.6, book 1, pp.I–XLVIII, 1–470). Kyiv; Filadelfia: Instytut skhidnoevropeiskyykh doslidzhen NAN Ukrainy; Skhidnoevropeiskiy doslidnyi instytut im. V.K.Lypynskoho. [in Ukrainian].
16. Lypynskiy, V. (1980). Uchast shliakhty u velykomu ukrainskomu povstanni pid provodom hetmana Bohdana Khmelnytskoho. L.Bilas (ed.), *Lypynskiy V. Tvory. Arkhiv. Studii* (vol.2, pp.1–637). Filadelfia: Skhidno-Yevropeiskiy doslidnyi instytut im. V.K.Lypynskoho. [in Ukrainian].
17. Lypynskiy, V. (1998). Universalizm u khliborobskii ideologii. O.Protsenko, V.Lisovy (comps.), *Konservatyzm: Antolohiia* (pp.120–129). Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].
18. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Drahomanov yak politychnyi teoretik. Ya.Hrytsak (comp.), *Lysiak-Rudnytskyi I. Istorychni ese* (vol.1, pp.299–347). Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
19. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Napriamy ukrainskoi politychnoi dumky. Ya.Hrytsak (comp.), *Lysiak-Rudnytskyi I. Istorychni ese* (vol.2, pp.63–93). Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
20. Nakhlik, Ye.K. (2007). *Panteleimon Kulish: Osobystist, pysmennyk, myslytel* (vol.1: Zhyttia Panteleimona Kulisha: Naukova bihrafia). Kyiv: Ukrainskyi pysmennyk. [in Ukrainian].
21. Nakhlik, Ye.K. (2007). *Panteleimon Kulish: Osobystist, pysmennyk, myslytel* (vol.2: Svitohliad i tvorchist Panteleimona Kulisha). Kyiv: Ukrainskyi pysmennyk. [in Ukrainian].
22. Nakhlik, Ye. (1994). Pozytyvizm u retseptsii Panteleimona Kulisha. *Filosofska i sotsiologichna dumka*, 11–12, 121–142. [in Ukrainian].
23. Olianchyn, D. (1965/1966). Z moikh arkhivnykh doslidiv v Nimechchyni vid 1925 do 1938 r.: (Prychynok do ukrainskoi istoriografii). *Naukovi zapysky Ukrainskoho vilnoho universytetu: Filozofichnyi fakultet*, (8), 130–150. [in Ukrainian].
24. Pinchuk, Yu., Hrynevych, L. (comps.). (1996). *Doroshenko D.I. Ohliad ukrainskoi istoriografii*. (3th ed.). Kyiv: Ukrainoznavstvo. [in Ukrainian].
25. Rublov, O.S., Yurkova, O.V. (comps.). (2011). *Instytut istorii Ukrainy Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy: Dokumenty i materialy. 1936–1991* (book 1: 1936–1947). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
26. Saunders, D. (1985). *The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850*. Edmonton: University of Alberta. Canadian Institute of Ukrainian Studies.
27. Shatska, A., Fedoruk, O. (comps.). (2004). *Barvynskiy O. Spomyny z moho zhyttia*. Niu-York; Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].
28. Skrynnyk, M. (2001). Panteleimon Kulish yak rechnyk konservatyvnoi dukhovnoi tradytsii v Ukraini. *Suchasnist*, 5, 87–98. [in Ukrainian].
29. Ulianoskyi, V. (1999). «Rannii» Volodymyr Antonovych: poza kontekstamy. *Kyivska starovyna*, 1, 117–145. [in Ukrainian].
30. Velychenko, S. (1992). *National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914*. Edmonton: University of Alberta. Canadian Institute of Ukrainian Studies.

31. Yakovenko, N. (2007). *Vstup do istorii*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
32. Yefremov, S.O. (1993). Bez syntezu. Do zhyttievoi dramy Kulisha. E.S.Solovei (comp.), Yefremov S.O. *Literaturno-krytychni statii* (pp.216–234). Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
33. Yekelchuk, S.O. (1995). Natsionalnyi mif chy istoriia: M.P.Drahomanov yak krytyk suchasnoi yomu ukrainskoi istoriohrafii. Abstracts of Papers '95: *Istorychna nauka na porozi XXI stolittia: pidsumky ta perspektyvy*. (pp.302–307). Kharkiv. [in Ukrainian].

OLEKSII YAS

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
 Leading Research Fellow,
 Department of Ukrainian Historiography,
 Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
 (Kyiv, Ukraine), alexyas@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5816-2876>

**HISTORICAL WRITING OF LATE P.KULISH AS THE FORERUNNER
 OF THE CONSERVATIVE PROJECT OF UKRAINIAN
 HISTORIOGRAPHY OF THE EARLY TWENTIETH CENTURY
 (To the 200th Anniversary of P.Kulish)**

Abstract. *The purpose of the research is to analyze the historical writing of the late P.Kulish. The research methodology is based on the strategies of comparison and typology. The scientific novelty is related to the study of socio-cultural contexts and intellectual influences on the historical narrative of the late P.Kulish. The article shows that in the Ukrainian historiography P.Kulish had mainly the reputation of intellectual destructor. It is noted that the works of P.Kulish and still used to popularize the concept of “reunification”. Educational, romantic and positivist influences on the texts and practices of P.Kulish are considered. It is emphasized that in the field of Ukrainian historiography P.Kulish actually held the position of a private scientist. In addition, P.Kulish was known as an original writer, critic, reviewer, translator, publicist and popularizer. There is an opinion about selective and limited reception of positivism in P.Kulish’s studios. It is noted that P.Kulish mainly perceived positivism from a cultural and spiritual perspective. The historical writing of P.Kulish is analyzed from the perspective of conservative ideals, cognitive instructions and ideological orientations. The conservative tradition in the representation of the figure of P.Kulish is considered. The conceptual proposals of P.Kulish and V.Lypynskyi as conservatives are compared. Conclusions. It is noted that P.Kulish and V.Lypynskyi have a number of similar features, such as the search for an organic social ideal, the defence of traditional, pre-industrial values, the representation of the conflict between culture and civilization, the appeal to moral, ethical and religious values, the dualistic division of the world into the natural-material and ideal-spiritual spheres, etc. It is proved that it is appropriate to represent Kulish as a complex and controversial forerunner of the conservative project of Ukrainian historiography of the early twentieth century.*

Keywords: *Late Enlightenment rationalism, romanticism, positivism, conservatism, traditionalism, neoromanticism, Ukrainian historiography, Kyiv romanticists, Kulish, Hrushevs’kyi, Lypynskyi.*

ОЛЕКСАНДР ЛИСЕНКО

доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), ukr2ww@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

РОСТИСЛАВ ПИЛЯВЕЦЬ

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії війн і воєнного мистецтва,
Національний університет оборони України ім. І. Черняхівського
(Київ, Україна), rost0404kyiv@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2641-053X>

БИТВА ЗА ДНІПРО У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ: СПРОБА НОВОЇ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ ВІЗІЇ

Анотація. *Мета дослідження* – викласти основні положення нового концептуального тлумачення сукупності воєнних дій, що ввійшли в історіографію як «битва за Дніпро» й базуються на більш широкому розумінні її змісту, масштабів, тривалості, наслідків і значення для всього перебігу протистояння на Східному фронті. **Методологія студії** заснована на комбінації загальнонаукових, спеціальних та міждисциплінарних прийомів наукового пізнання, а також теоретичних напрацюваннях провідних фахівців із військової історії та інших наукових напрямів і дисциплін. Автори послуговуються сучасним термінологічним апаратом, апробованим у світовому військово-історичному дискурсі. **Висновки.** *Теоретико-методологічна матриця, на яку проєктуються події Другої світової війни, постійно змінюється й демонструє евристичний потенціал, який фахівцям належить реалізувати. Найбільше в історії збройне зіткнення глобального характеру виявило нові підходи у стратегічному та оперативному плануванні, організації управління військами, їх кадровому, інженерному, матеріально-технічному, медико-санітарному, морально-психологічному забезпеченні, логістиці тощо. У роки Другої світової війни склалося нове розуміння поняття «битва» як сукупності стратегічних і фронтових операцій. Кожна з битв мала не лише важливі стратегічні, а й значні політичні результати. Особливе місце серед них належить битві за Дніпро. Існує нагальна потреба концептуального переосмислення її ролі і значення, сутності та змісту, хронологічних і територіальних меж. Сформований у СРСР офіційний погляд на події війни, зокрема й на битву за Дніпро, був необ'єктивним – він спотворив сутність і значно «урізав» її реальний зміст. На противагу усталеному радянському стереотипу автори висувують і обґрунтовують погляд, за яким для Червоної армії ця битва мала оборонну та наступальну складові й загалом тривала понад три роки (від кінця червня 1941 до початку липня 1944 рр.). Зміст і розмах битви за Дніпро, кількість операцій, залучених сил і засобів, а також втрат сторін у ній були значно більшими, ніж прийнято вважати. Ураховуючи ці обставини, дослідникам належить сформуувати адекватну концепцію всієї системи битв та операцій у німецько-радянській війні, серед яких битва за Дніпро стала найбільшою у Другій світовій війні.*

Ключові слова: битва за Дніпро, Друга світова війна, німецько-радянська війна, стратегічні та фронтові операції, битва (поняття), концепція, Україна.

Друга світова війна стала найбільшим і найкривавішим військовим конфліктом в історії людства. Її наслідки були настільки руйнівними, важкими й далекосяжними, що до цього часу вони не подолані та справляють негативний вплив на суспільне життя народів і країн, на міжнародний устрій, світову геополітику, міждержавні, міжнаціональні відносини. Багато сучасних проблем людства закорінені у Другій світовій війні. Охопивши більшу частину континентів і світового океанічного простору, військові дії в 1939–1945 рр. відбувалися на суходолі, у повітрі, на воді та під водою на різних сухопутних і морських театрах. Вони здійснювалися у формах кампаній, стратегічних, фронтових (груп армій) та армійських операцій, систематичних бойових дій, бойовищ і боїв. Окремо слід виділити таку форму військових дій, як битва.

Сутність і зміст поняття «битва» у ХХ ст. зазнали кардинальних змін. Зважаючи на те, що предметом цієї статті є, зокрема, і трактування цього поняття в контексті подій Другої світової війни, слід зазначити наступне. У третьому томі «Великої радянської енциклопедії» (третє видання, 1969–1978 рр.) вказано, що «в роки Великої Вітчизняної війни під битвою розумілася боротьба великих стратегічних угруповань на важливому стратегічному напрямку»¹. Таке тлумачення, на нашу думку, не надто чітко розкриває сутність поняття «битва». Уважаємо більш вдалою дефініцію, наведену кількома роками пізніше в «Радянській військовій енциклопедії». За поглядами фахівців, у війнах ХХ ст., на відміну від війн попередніх часів, поняття «битва» означало низку одночасних і послідовних наступальних та оборонних операцій великих угруповань військ, що проводилися на найважливіших напрямках чи театрах військових дій (ТВД) із метою досягнення стратегічних результатів у війні (військовій кампанії)². Водночас звернімо увагу на значне упущення в останньому визначенні: у ньому відсутній головний елемент – означення «битви» як двостороннього процесу.

У світовій історіографії Другої світової війни існують різні погляди й підходи щодо визнання битвами тих чи інших значних військових подій на фронтах (збройних зіткнень, операцій) та їх кількості. Автори не ставлять перед собою завдання провести ретельний аналіз таких підходів і виявити сутність та особливості кожного з них. Важливе інше – переважна більшість істориків, серед них і вітчизняних, поділяють або не заперечують думку, що в історії Другої світової війни відбулося до десяти битв, лівова частка яких припадає на німецько-радянський фронт. На інших ТВД визнаними саме як битви (у розумінні, близькому до означеного вище) є дві з них – за Англію (або за Британію, серпень 1940 – травень 1941 рр.) та за Атлантику, яка тривала в акваторії Атлантичного океану і прилеглих морів упродовж усієї війни (1939–1945 рр.). Щодо останньої, то адекватніше, точніше характеризує військові дії на цьому океанському ТВД поняття «збройна боротьба за Атлантику».

¹ Павленко Н.Г. Битва // Большая советская энциклопедия. 3-е изд.: В 30 т. / Гл. ред. А.М.Прохоров. – Т.3: Бари – Браслет. – Москва, 1970. – С.398.

² Запорожченко А.К. Битва // Советская военная энциклопедия: В 8 т. / Пред. гл. ред. комиссии А.А.Гречко. – Т.1: А – Бюро. – Москва, 1976. – С.479.

Дефініцію «битва» часто використовують стосовно багатьох інших збройних зіткнень періоду Другої світової війни, але меншого масштабу, що становили сукупність боїв і бойовищ або окремі операції. Прикладами такого підходу можуть бути «танкова битва під Прохорівкою» – фактично танкове бойовище (рос. «сражение») під Прохорівкою 1943 р.; дві «битви під Ель-Аламейном» – сукупність боїв під Ель-Аламейном у липні 1942 р. та Ель-Аламейнська операція (листопад – грудень 1942 р.); «битва під Монте-Кассіно» (або «битва за Рим») – серія з чотирьох бойовищ під Монте-Кассіно 1944 р.; «битва за Райн» – сукупність бойових дій сторін у Західній Європі з вересня 1944 до квітня 1945 рр., включно з Арденнською операцією німецьких військ у грудні 1944 – січні 1945 рр. (іноді подаються значно вужчі хронологічні межі «битви за Райн» – від 23 лютого до 10 березня 1945 р.); «битва за Берлін» – Берлінська стратегічна наступальна операція 1945 р. тощо.

Таке довільне використання поняття «битва» (не як терміна, а як синоніма загальних понять «баталія», «збройне зіткнення» та публіцистичної фігури або ідеологічного кліше) притаманне переважно аматорським текстам, але зустрічається не лише у ЗМІ та в популярних виданнях – деякі наукові публікації також не позбавлені такої вади. Переважно воно залежне від певної пропагандистської мети, має емоційне забарвлення й зорієнтоване на широку аудиторію та з міркувань, далеких від науки, видається доречним, проте, з наукового погляду, є некоректним. В інших випадках професійні історики, краєзнавці й аматори називають «битвами» ті чи інші баталії світової війни, не маючи на меті фальсифікувати сутність подій, а заради підкреслення запеклості боротьби та піднесення масштабів їх значення, надання їм особливого, «епічного» характеру. Але це, зазвичай, перебільшення, підсвідоме спотворення реальної картини. На нашу думку, означений підхід щодо використання терміна «битва» для вказаних вище подій щонайменше помилковий і не є науково виправданим – збройні зіткнення такого масштабу й розмаху не підпадають під наведене вище визначення «битви».

Отже автори цієї статті виходять із того, що під «битвою» світової війни слід розуміти масштабну, тривалу, у край завзяту й запеклу збройну боротьбу великих військових угруповань сторін на головних напрямках чи театрах воєнних дій із метою захоплення (утримання) особливо важливих територій, стратегічних рубежів і районів, політичних, промислово-економічних центрів та районів, розгрому військ (сил) противника. Битва складається з сукупності операцій сторін стратегічного і фронтового (груп армій) рівнів, а її результатом є досягнення вирішальних стратегічних та вагомих воєнно-політичних результатів.

Більшість битв Другої світової війни відбулися на радянсько-німецькому фронті. Саме тут було досягнуто основних результатів спільної збройної боротьби країн антигітлерівської коаліції проти блоку на чолі з нацистською Німеччиною. У воєнно-історичній науці СРСР офіційне визнання як битви у війні проти нацистської Німеччини та її союзників отримали шість найбільш масштабних, запеклих і значних збройних зіткнень, що становили сукупність одночасних та послідовних стратегічних операцій на певному

стратегічному напрямку. Такі операції були головним змістом відповідної воєнної кампанії або кількох кампаній. У згаданих енциклопедичних виданнях³ названо битви (подаємо їх у хронологічній послідовності від дати початку): за Ленінград 1941–1944 рр.; під Москвою (Московська) 1941–1942 рр.; Сталінградська 1942–1943 рр.; за Кавказ 1942–1943 рр.; Курська 1943 р.; за Дніпро 1943 р.

Іноді долачують і битву за Берлін 1945 р., про яку разом із наведеними вище згадано у заключному томі 12-томного видання «Історія Другої світової війни: 1939–1945»: «Битва за Берлін увінчувала велику перемогу над фашистськими загарбниками»⁴. Проте в іншому томі цього фундаментального проекту (десятому), у розділі, що безпосередньо стосується завершального етапу війни в Європі, воєнних дій з остаточного розгрому вермахту, узяття Берліна й капітуляції Німеччини, ідеться про Берлінську стратегічну наступальну операцію⁵, а словосполучення «битва за Берлін» не використовується. На наш погляд, таку неузгодженість у межах одного видання можна пояснити відсутністю у середовищі авторів праці, і взагалі серед радянських істориків війни, єдиного розуміння терміна «битва» та несформованістю спільного підходу щодо кваліфікації саме цієї операції.

Історики віддають належне кожній із шести названих битв, адже будь-яка з них не лише вирізнялася важливим стратегічним результатом, а й мала певне воєнно-політичне значення. Їх результати суттєво вплинули на міжнародну ситуацію, подальший розвиток воєнних дій, ставши рішучим кроком у відбитті ворожого наступу, досягненні докорінного перелому у ході війни та остаточної перемоги.

Серед найважливіших подій Другої світової за воєнно-політичним і стратегічним значенням, і не лише на радянсько-німецькому фронті, особливе місце належить битві за Дніпро. Переосмислення ключових подій Другої світової війни, зокрема й цієї її складової, об'єктивне, неупереджене та ретельне дослідження воєнних дій сторін, форм і способів ведення збройної боротьби актуальні з огляду на низку обставин. По-перше, це зумовлено потребами сучасної воєнної науки й теорії воєнного мистецтва. Адже воєнно-історичний досвід є основою формування сучасних поглядів на сутність і характер війн сучасності та майбутнього, підґрунтям для подальшого розвитку теорії, практики ведення збройної боротьби, застосування військ. Інша, не менш важлива, підстава лежить у площині воєнної історії як науки. Необхідність заповнення значних прогалин, виправлення закладених раніше численних викривлень і невідповідностей історичній реальності спонукає професійного історика до копіткого, неупередженого дослідження, зіставлення фактів та їх ретельної перевірки, реконструкції об'єктивної, реальної картини минулого, перегляду ключових положень існуючих теорій і концепцій воєнно-історичної науки. І, нарешті, це важливо у соціально-політичному та комеморативному

³ Там же. – С.480; Павленко Н.Г. Битва. – С.398.

⁴ История второй мировой войны 1939–1945: В 12 т. – Т.12: Итоги и уроки второй мировой войны. – Москва, 1982. – С.35.

⁵ Там же. – Т.10: Завершение разгрома фашистской Германии. – Москва, 1979. – С.326–347.

аспектах. Суспільну історичну свідомість, історичну та національну пам'ять формують передусім суспільні уявлення про минуле й історичні знання. Встановлення та утвердження істини, спростування неправди, перекручень, хибних уявлень, руйнація історичних міфів, які спотворюють минуле, є не лише одним із найважливіших завдань історика, а його прямим обов'язком як особистості та громадянина⁶.

Битва за Дніпро, як зазначається у переважній більшості праць, завершила докорінний перелом у ході Другої світової війни⁷. У сучасних публікаціях наголошується на тому, що вона «остаточно закріпила за Червоною армією стратегічну ініціативу»⁸, а «за своїм розмахом перевершила всі інші битви не лише на радянсько-німецькому фронті, а й на інших сухопутних ТВД світової війни»⁹. У цьому аспекті слід відзначити її широкі просторові межі, масштаби переміщення військ, значну кількість проведених одночасно та послідовно операцій стратегічного, оперативного-стратегічного й оперативного рівнів, величезний обсяг залучених з обох боків сил і засобів, втрат сторін.

Слід наголосити на ще одній її особливості, на яку рідко звертають увагу – серед визнаних битв Другої світової війни вона єдина, котру безпосередньо пов'язують із боротьбою за стратегічний водний рубіж. Якщо битву за Сталінград часто неофіційно називають «битвою на Волзі», але фактично вона велася на невеликій ділянці правого берега річки в межах міста та передмість, то битва за Дніпро точилася по всій лінії на обох берегах і прилеглих територіях (від Сичівки біля витоків до Херсона та Дніпровського лиману Чорного моря). Уся без винятку територія басейну Дніпра стала ареною збройної боротьби.

У науково-популярній історичній літературі про події Другої світової війни іноді зустрічаються згадки про інші битви, зокрема за Віслу, уже згадувана за Райн тощо. Проте форсування цих та інших великих і значних європейських рік – Дону, Південного Бугу, Дністра, Західної Двіни, Німану, Дунаю, Одери, Сени з Марною – та бойові дії на їх берегах хоча й були інтенсивними та запеклими, становили, як правило, зміст оперативного-тактичних, оперативних або ж оперативного-стратегічних завдань (армійських, фронтових чи однієї стратегічної операції) й не дають достатніх підстав називати їх битвами в дійсному значенні цього терміна. Як справедливо підкреслюють окремі автори, ніколи в історії завдання з форсування річок не виростало до рівня самостійної стратегічної проблеми, як це було восени 1943 р. на Дніпрі¹⁰. Додамо, що його форсування – одна з найважливіших складових

⁶ *Пилявець Р.І.* Війна, національна пам'ять та позиція історика // *Воєнна історія*. – 2011. – №3 (57). – С.9–10.

⁷ *Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945: Краткая история*. – Москва, 1965. – С.272; *Вторая мировая война: Итоги и уроки*. – Москва, 1985. – С.78; *История второй мировой войны 1939–1945: В 12 т.* – Т.12. – С.35.

⁸ *Смолій В.А.* Вітальне слово // *Битва за Дніпро: до 70-річчя визволення Києва від німецько-фашистських загарбників: Мат. Всеукр. наук. конф., м. Київ, 31 жовтня 2013 р.* – К., 2013. – С.7.

⁹ *Лисенко О.Є.* Битва за Дніпро як об'єкт історіописання // *Там само*. – С.183.

¹⁰ *Вторая мировая война: Итоги и уроки*. – С.77.

усієї битви за Дніпро – у цьому сенсі залишається унікальним до нашого часу.

Історіографія битви за Дніпро доволі широка та різноманітна, охоплює не одну тисячу праць різного характеру й формату. Описи, оцінки битви, висвітлення операцій і боїв, розгляд воєнного мистецтва в ній тощо знайшли місце у фундаментальних колективних працях про німецько-радянську, Другу світову війну загалом¹¹, у спеціальних історичних нарисах¹², одноосібних і колективних монографіях¹³, в енциклопедичній літературі¹⁴, у матеріалах наукових конференцій¹⁵, статтях, монографіях і нарисах, безпосередньо присвячених цій битві¹⁶, а також

¹¹ Безсмертя: Книга Пам'яті України: 1941–1945 / Гол. ред. кол. І.О.Герасимов. – К., 2000. – 944 с.; Великая Отечественная война 1941–1945 гг.: В 12 т. / Гл. ред. комисс. А.Э.Сердюков. – Т.1: Основные события войны. – Москва, 2011. – 848 с.; Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945: Краткая история. – Москва, 1965. – 624 с.; История Великой Отечественной войны Советского Союза: В 6 т. – Москва, 1960–1965; История второй мировой войны 1939–1945: В 12 т. – Москва, 1976–1982; Операции советских Вооружённых Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: Военно-исторический очерк: В 4 т. – Москва, 1958–1959; Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. – Вып.5. – Москва, 1947; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.: В 3 т. – Т.2. – К., 1975. – 512 с.; Україна у полум'ї війни: 1941–1945 / П.Панченко, О.Уткін, В.Горелов та ін. – К.: Україна, 2005. – 560 с.

¹² Операции советских Вооружённых Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: Военно-исторический очерк: В 4 т. – Москва, 1958–1959; Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Москва, 1961. – 983 с.

¹³ Грицюк В.М. Стратегічні і фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України. – К., 2010. – 150 с.; Исаев А.В. Освобождение 1943: «От Курска и Орла война нас довела...». – Москва, 2013. – 321 с.; Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): спроба сучасного концептуального бачення. – К., 1999. – 336 с.; Лысаковский Ю.Ю., Нестеров В.В., Удин-Некрасов В.А. Освобождение Украины: 1943–1944: Историко-статистическое исследование. – К., 1995. – 232 с.; Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1997. – 567 с.; Грицюк В.М., Лисенко О.Є., Пилявець Р.І., Сидоров С.В. Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 рр. – К., 2015. – 508 с.; Федата С.Д. Стратегічні і фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. – Ужгород, 2010. – 237 с.

¹⁴ Великая Отечественная война 1941–1945: Энциклопедия / Гл. ред. М.М.Козлов. – Москва, 1985. – 832 с.; Коваль М.В. Битва за Дніпро 1943 // Енциклопедія історії України: У 8 т. – Т.1. – К., 2003. – С.253–254; Колтунов Г.А. Днепр // Большая советская энциклопедия. 3-е изд.: В 30 т. – Т.8: Дебитор – Эвкалипт. – Москва, 1972. – С.361–363; Тронько П.Т. Битва за Днепр 1943 // Украинская советская энциклопедия. 2-е изд.: В 12 т. – Т.1. – К., 1978. – С.483–484; Шеховцов Н.И., Колтунов Г.А. Битва за Днепр // Советская военная энциклопедия: В 8 т. – Т.1. – С.481–484.

¹⁵ Битва за Дніпро: до 70-річчя визволення Києва від нім.-фашист. загарбників: Мат. Всеукр. наук. конф., м. Київ, 31 жовтня 2013 р. / Відп. ред. Р.І.Пилявець. – К., 2013. – 290 с.

¹⁶ Возненко В.В. Битва за Днепр и Киевская наступательная операция 1943 г. // Военная мысль. – 1963. – №10. – С.55–69; Гончаров В.Л. Битва за Днепр 1943 г. – Москва, 2006. – 777 с.; Днепр – река героев / Вступ. ст. К.С.Москаленко; авт.-сост. Н.И.Луцев. – К., 1988. – 389 с.; Еронин Н. Битва в цифрах: К 30-летию битвы за Днепр // Военно-исторический журнал. – 1973. – №9. – С.45–53; Исаев А.В. Освобождение 1943: «От Курска и Орла война нас довела...». – Москва, 2013. – 321 с.; Исаев Ф. Битва за Днепр. – Ленинград, 1944. – 28 с.; Коротков Г. Битва за Днепр и фальсификаторы истории // Военная мысль. – 1968. – №11. – С.60–71; Лисенко О.Є. Битва за Дніпро як об'єкт історіописання // Битва за Дніпро: до 70-річчя визволення Києва від німецько-фашистських загарбників: Мат. Всеукр. наук. конф., м. Київ, 31 жовтня 2013 р. – С.183–195; Мальков Д. Днепр – река героев: Очерки. – Москва, 1973. – 80 с.; Наступление 1-го Украинского (Ворожежского) фронта на киевском направлении в 1943 г. (Краткий оперативный очерк) / Сост. В.В.Возненко, отв. ред. С.П.Платонов. – Москва, 1951. – 264 с.; Полищук И.И. От Мюса до Днепра. – Людиново, 1990. – 134 с.; Ракицкий А. Крушение «Восточного вала»

у мемуаристиці¹⁷. Це лише невелика частка того великого масиву праць, в яких розглядається ця битва, без урахування численних джерел і літератури, де висвітлюються її різноманітні аспекти, окремі операції та бойові дії. Водночас і битва за Дніпро як воєнно-історична подія (сукупність операцій), і всі операції, бойовища та бої, які разом її становлять, залишаються далеко не повною мірою дослідженими, осмисленими та висвітленими.

Слід мати на увазі те, що історична наука у СРСР (і, безумовно, її воєнно-історична складова) була вкрай залежною, перебуваючи під постійним цілеспрямованим тиском ідеологічних настанов керівництва партії та держави. Більшість закладених і відшліфованих у повоєнний період стереотипів щодо подій «Великої Вітчизняної» і Другої світової, які стали фундаментальними положеннями радянської та сучасної російської історичної науки й основою офіційної історичної пам'яті у СРСР (а пізніше у нинішній Росії та низці пострадянських держав), мають мало спільного з дійсністю, з історичною реальністю. Радянські міфи про події Другої світової війни у своїй сукупності – це не реальна, а лакована, дозована, вихолощена й вигадана історія, сконструйована в інтересах держави, влади, передусім вищого політичного керівництва, що мала на меті підкреслювати «міць і велич» СРСР, його «провідну, прогресивну роль у світовому історичному розвитку», переваги соціалістичного ладу та радянського способу життя. Безумовно, їх слід розглядати як інструмент пропаганди, а ширше – ідеологічної та інформаційно-психологічної боротьби. Будь-які історичні факти, що не відповідали партійному баченню й не вписувалися в канон «героїчної радянської історії», розглядалися як шкідливі, а тому замовчувалися, спотворювалися або оголошувалися брехнею, наклепом, «підступами ворогів». Означене великою мірою стосується й битви за Дніпро в роки Другої світової війни.

У порівнянні з Московською, Сталінградською й Курською битвами, яким завжди приділялася лівова частка уваги та котрі визнаються подіями, що мали особливе, велике, «усесвітньо-історичне» значення, битва за Дніпро залишається в тіні, фактично недооціненою. Підкреслимо ще один важливий факт – останніми роками в Російській Федерації увага до битви за Дніпро у зіставленні з іншими великими подіями війни зменшується, а іноді ця важлива сторінка взагалі випадає з ланцюга «видатних битв і перемог радянської армії». І це – за умов загальної зростаючої, і навіть гіпертрофованої, уваги держави й суспільства РФ до подій минулої війни в контексті державної політики «приватизації» перемоги над нацистською Німеччиною

(К 30-летию битвы за Днепр) // Военно-исторический журнал. – 1973. – №9. – С.10–22; Тельпуховский Б.С. Битва за Днепр и освобождение Киева. – Москва, 1966. – 55 с.; Уткин Г.М. Штурм «Восточного вала». Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днепра. – Москва, 1967. – 464 с.; Федоренко В.С. Военное искусство советских войск в наступательных операциях летом и осенью 1943 г. (Битва за Днепр). – Москва, 1968. – 28 с.

¹⁷ Василевский А.М. Дело всей жизни. – Москва, 1975. – 607 с.; Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. – Москва, 1969. – 736 с.; Конев И.С. Записки командующего фронтом. – Москва, 1972. – 368 с.; Крайнюков К.В. От Днепра до Вислы. – Москва, 1971. – 344 с.; Манштейн Е. Утерянные победы. – Москва, 2002. – 896 с.; Москаленко К.С. На Юго-Западном направлении: 1943–1945: Воспоминания командарма: В 2 кн. – Кн.2. – Москва, 1973. – 656 с.; Чуйков В.И. В боях за Украину. – К., 1972. – 191 с.

та гіперболізації ролі СРСР (останнім часом мова вже йде не про СРСР, а про Росію, тобто відбувається відверта підміна понять) як «єдиного рятівника світу» від «фашистської чуми». Піднесення значення «Перемоги у Великій Вітчизняній війні», відведення їй провідного місця серед головних історичних подій та свят і навіть закріплення за нею статусу однієї з головних «духовних скріп» Росії має на меті не лише збереження усталених історичних міфів у свідомості населення та консолідацію суспільства навколо сучасної російської влади, а й задоволення зростаючих політичних та економічних амбіцій владних кіл, здійснення «геополітичного реваншу» (повернення втрачених із розвалом СРСР позицій), відновлення «величі» та «особливої ролі» Росії у всесвітньому історичному процесі.

Слід визнати, що й у світовій історіографії Другої світової війни битва за Дніпро помітно поступається дослідницькою увагою іншим визначним баталіям на німецько-радянському фронті, зокрема під Москвою, Сталінградом, на Курській дузі та, зазвичай, висвітлюється побіжно й не сягає належного рівня в оцінках її ролі та значення. Останнім часом у зарубіжній історіографії та ще більшою мірою в популярних виданнях та електронних ЗМІ країн Західної Європи та США завдяки наступальній інформаційній політиці РФ відбувається поширення російського погляду на події Другої світової війни, проглядається тенденція утвердження його як альтернативного. Показовим видається, наприклад, те, що текст англомовної статті «Битва за Дніпро» у вільній онлайн-енциклопедії¹⁸ є нічим іншим, як перекладом російськомовної версії й ретрансляцією російського стереотипу. Не даючи розлогого аналізу з виявленням усіх наявних вад, у цій статті вбачаємо й певний позитив, який полягає в доволі високій оцінці ролі означеної битви, де вона характеризується як «воєнна кампанія», «одна з найбільших операцій Другої світової війни».

На нашу думку, апеляція до праць зарубіжних дослідників і мемуарів німецьких полководців необхідна як для відтворення більш об'єктивної та чіткої картини минулого, так і задля осмислення й узагальнення різних поглядів, рельєфного окреслення різних граней проблеми і способів її наукової інтерпретації, визначення сильних та слабких сторін існуючих версій, а також векторів майбутніх досліджень.

Як показав проведений аналіз, у США та Великобританії відсутні ґрунтовні дослідження, безпосередньо присвячені цій битві. До того ж найбільш відомі автори, зокрема Б.Ліддел Гарт¹⁹, М.Говард²⁰, Д.Гланц²¹ та інші, описуючи хід воєнних дій на радянсько-німецькому фронті у другій половині 1943 р., не використовують термін «битва за Дніпро». Так, праця М.Говарда завершується стратегічним оглядом воєнних дій у липні – вересні 1943 р.,

¹⁸ Battle of the Dnieper [Електронний ресурс]: https://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_the_Dnieper

¹⁹ Ліддел Гарт Б.Г. Вторая мировая война / Пер. с англ. – Москва; Санкт-Петербург, 1999. – 938 с.

²⁰ Говард М. Большая стратегия / Пер с англ. – Москва, 1980. – 464 с.

²¹ Гланц Д.М. Советское военное чудо 1941–1943. Возрождение Красной Армии / Пер. с англ. – Москва, 2008. – 640 с.

зокрема автор пояснює стратегічні цілі німецької наступальної операції «Цитадель» на Східному фронті в районі Орла та Курська й побіжно згадує про вихід радянських військ до Дніпра. Аналізуючи наміри німецького командування провести наступ у районі Курської дуги, він зазначає: «Вигоди цього наступу були очевидними. Він мав призвести до втрати росіянами стартового майданчика для наступу вглиб України»²². А відомості про воєнні дії на Дніпрі вкрай скупі: «Манштайн ледь устиг відвести свої війська, які опинилися у загрозовому становищі, далі на південь. Йому вдалося розташувати їх на нових позиціях уздовж Дніпра раніше, ніж росіяни зуміли захопити плацдарми на правому березі річки. З цього часу росіяни вже не втрачали ініціативу на фронті»²³.

Більш конкретними й оригінальними видаються думки Д.Гланца – одного з провідних американських дослідників воєнних дій Червоної армії в німецько-радянській війні, автора кількох десятків науково-популярних праць, окремі з яких перекладено російською. Слід відзначити, що на відміну від більшості своїх попередників – американських та англійських дослідників німецько-радянської війни, які спиралися переважно на німецькі джерела, – він отримує свої результати на основі ґрунтовного аналізу радянських джерел і праць російськомовних авторів. Д.Гланц провів комплексний аналіз трансформації радянської «військової машини» та воєнного мистецтва в 1941–1943 рр. При цьому він спробував спростувати деякі міфи як західної, так і радянської історіографії, зокрема ті, що стосуються Курської битви. Автор справедливо констатує, що «політичний тиск і обмежений доступ до архівів не дають змоги російським історикам дослідити чи оприлюднити багато подій, що в минулому були піддані цензурі»²⁴. Проте, як і переважна більшість російських і західних дослідників, він концентрує увагу на трьох уже означених ключових моментах збройної боротьби – під Москвою, Сталінградом і Курськом. Битву за Дніпро автор не виокремлює, а схематично окреслює три етапи (стадії) літньо-осінньої кампанії 1943 р.: «власне Курська битва, наступ Червоної армії на флангах Курської дуги з наступним кидком до Дніпра і боротьба Червоної армії за захоплення плацдармів за Дніпром»²⁵. Водночас він звертає увагу на «забуті битви» цієї кампанії, більшість з яких «вписуються» у зміст боротьби за дніпровський рубіж²⁶.

У німецькій історіографії в контексті подій, які ми розглядаємо, інтерес становлять праці кількох авторів, проте найбільший – мемуари й дослідження відомих воєначальників вермахту Е.Манштайна, К. фон Тіппельскірха. На відміну від більшості англо-американських та окремих німецьких істориків, які віддають перевагу опису збройної боротьби на інших театрах воєнних дій і менше висвітлюють події на Східному фронті, генерал-фельдмаршал Е.Манштайн у своїй відомій праці (котра водночас є книгою спогадів

²² Говард М. Большая стратегия. – С.328.

²³ Там же. – С.330.

²⁴ Гланц Д.М. Советское военное чудо 1941–1943. Возрождение Красной Армии. – С.8.

²⁵ Там же. – С.77–78.

²⁶ Там же. – С.82.

та аналітичною студією) доволі детально розкрив наміри німецької сторони, умови проведення операцій, завдання військ, проблеми військового керівництва, описав хід воєнних дій на південній ділянці німецько-радянського фронту та надав оцінку їх результатів. Зокрема Е.Манштайн наголошував на тому, що командування групи армій «Південь» у період кампанії 1943–1944 рр. увесь час перебувало в несприятливому становищі, яке фатально обмежувало його оперативні можливості²⁷, а відхід німецьких армій до Дніпра супроводжувався колосальними втратами у живій силі, техніці та боєприпасах, і що за того складу військ, які були в його розпорядженні, не можна було організувати стабільну оборону навіть на такому потужному рубежі, як р. Дніпро²⁸. Красномовні назви окремих підрозділів, в яких автор висвітлює боротьбу за Дніпро: «Бойовище на захід від Белгорода і бій за Харків», «Перша битва на Донбасі», «Відхід за Дніпро», «Випалена земля», «Бій за рубіж Дніпра», «Битва за Київ», «Завдання утримання Нікополя та Криму», «Нова битва на Дніпровській дузі», «Бій на всьому фронті», «Своєчасний відступ із Дніпровської дуги зірвано через політичні міркування Гітлера», «Нікополь усе-таки доводиться віддати», «Котел біля Черкас» тощо. Не акцентуючи увагу на термінологічних неточностях, яких припускається автор (хоча, можливо, це проблема перекладу з німецької), зазначимо, що Е.Манштайн, переважно об'єктивно висвітлюючи хід воєнних дій, не піднімається на рівень належної оцінки битви за Дніпро як події, котра мала не лише стратегічне, а й велике політичне значення. Також цікаві погляди й оціночні судження, пов'язані з боротьбою за Дніпро, німецького генерала К. фон Тіпшельскірха, перу якого належить ґрунтовне дослідження з історії Другої світової²⁹. До них ми повернемося пізніше в контексті розгляду складових битви за Дніпро.

З огляду на те, що найважливішими є методологічні та історіософські питання, пов'язані з осмисленням сутності та змістовних характеристик певних історичних явищ, їх місця у загальному процесі (історичному явищі), частиною якого вони є, слід насамперед з'ясувати сутність і зміст події, яку ми розглядаємо, та її хронологічні межі.

Радянська історична наука окреслила зміст битви за Дніпро операціями радянських військ на південно-західному напрямку, проведеними в період від серпня до грудня 1943 р. з метою вигнання гітлерівців із Лівобережної України, виходу на рубіж Дніпра, захоплення та розширення плацдармів на його правому березі. Після розпаду СРСР такий погляд закріпився й у більшості пострадянських держав, зокрема в Україні³⁰.

²⁷ Манштейн Е. Утерянные победы. – Москва, 2002. – С.523.

²⁸ Там же. – С.576.

²⁹ Типпельскирх К. История Второй мировой войны. – Москва, 2001. – 795 с.

³⁰ Безсмертя: Книга Пам'яті України: 1941–1945. – К., 2000. – 944 с.; Битва за Дніпро: До 70-річчя визволення Києва від нім.-фашист. загарбників: Мат. Всеукр. наук. конф., м. Київ, 31 жовтня 2013 р. – К., 2013. – 290 с.; Коваль М.В. Битва за Дніпро 1943. – С.253–254; Його ж. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): спроба сучасного концептуального бачення. – К., 1999. – 336 с.; Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1997. – 567 с.

На нашу думку, сформований у СРСР погляд на зміст, масштаби, хронологічні й територіальні межі цієї битви, який набув ознак сталості, непорушності та академічності, є необ'єктивним і, по суті, хибним, адже він спотворює сутність, значно «урізає» реальний зміст цієї битви.

Вихід за межі радянських стереотипів та розгляд боротьби за дніпровський рубіж крізь призму планів і задумів військового командування сторін та розвитку подій на східноєвропейському театрі воєнних дій Другої світової дають підстави стверджувати: те, що радянською військово-історичною наукою названо «битвою за Дніпро», – не в повній мірі, обмежено й не зовсім вірно розкриває справжній зміст цього складного, суперечливого явища. Передусім це стосується сутності, змістового наповнення й «усталених» просторових рамок і хронологічних меж битви, які окреслюються періодом серпня – грудня 1943 р.

Осмилення змісту подій війни загалом і битви за Дніпро зокрема неодмінно ставить питання, на які не дають відповіді усталені концепції військово-історичної науки. Серед них перебуває і проблема *часових меж* битви. По-перше, чому цю грандіозну битву обмежують другою половиною 1943 р., коли радянські війська здійснювали наступ на теренах України? Чому відкидається 1941 р. (липень – вересень або й жовтень) – період оборони цього важливого стратегічного рубежу? Адже в будь-якій іншій із п'яти названих вище битв (за Ленінград, під Москвою, Сталінградській, за Кавказ, Курській) існували оборонний та наступальний періоди, а в битві за Дніпро оборонний період узагалі відсутній³¹.

По-друге, чому офіційна історична наука фіксує завершення битви за Дніпро груднем 1943 р.? У цьому контексті слід замислитися над тим, чи можна вважати завершеною битву, яка фактично ще триває, коли ворог контролює окремі ділянки ріки (стратегічно важливого рубежу) та плацдарми на її берегах? Адже відомо, що значна кількість міст на р. Дніпро, як у нижній, так і верхній течіях, були відбиті військами радянських фронтів у 1944 р.: Нікополь – 8 лютого, Херсон – 13 березня, Жлобин – 26 червня, Орша – 27 червня, Могильов – 28 червня. При цьому форсування Дніпра наступаючими військами в Білорусії із захопленням та утриманням плацдармів на західному березі ріки відбувалося 26–28 червня 1944 р. Отже це дає підстави стверджувати, що битва за Дніпро завершилася не наприкінці 1943 р., як прийнято вважати, а значно пізніше – у середині 1944 р.

Так само природно виникають питання щодо *періодизації* та змістового наповнення власне битви за Дніпро, системи операцій, із сукупності яких складалася ця битва, окремих складових битви, їх назв і конкретного змісту кожної з них, виходячи із задумів командування та ступеня їх реалізації.

На нашу думку, спотворення, передусім «урізання» сутності та змісту битви за Дніпро, її хронологічних і територіальних меж зумовлювалися

³¹ Київська оборонна операція, проведена частиною сил 1-го Українського фронту у другій половині листопада – грудні 1943 р., відбувалася після наступальної операції військ фронту й водночас із наступом військ інших фронтів Червоної армії на південно-західному напрямку та не може виокремлюватися як період битви.

переважно не методологічними чи іншими науковими чинниками, а факторами зовсім іншого порядку – міркуваннями політичної доцільності та ідеологічно-пропагандистськими засадами. Таке «форматування» (штучне звуження змісту) битви було зумисним, переслідувало певні цілі, а тому його можна розглядати як фальсифікацію за вказівкою військово-політичного керівництва СРСР. Існують підстави для припущення, що одним із найважливіших чинників (установкою, мотивом), який впливав на визнання вищим партійним і державним керівництвом значення битв, визначення їх місця, пріоритетності (певної ієрархії), став територіальний фактор. Пріоритетними, найбільш важливими було визнано події, що відбувалися на території РРФСР. А тому битва за Дніпро, яка, згідно з поглядами радянських військових і державних діячів та істориків, відбувалася переважно на території УРСР, апіорі не могла бути визнаною більшою та значнішою, ніж битви під Москвою, Сталінградом, Курськом. Інші чинники й показники, зокрема те, що за «героїзм, мужність і відвагу» в битві за Дніпро (і лише в офіційно визнаних хронологічних і територіальних межах) звання Героя Радянського Союзу було удостоєно 2438 солдатів, сержантів, офіцерів і генералів усіх родів військ³² (а це значно більше, ніж в кожній з інших битв на радянсько-німецькому фронті), не враховуються, вважаються другорядними.

На наш погляд, події 1941 р. не було включено до змісту битви за Дніпро через їх особливо трагічний перебіг, спричинений передусім діями вищого керівництва держави і збройних сил, украй невдалі для радянської сторони результати, ганебні поразки та колосальні втрати Червоної армії в особовому складі та військовій техніці. Улітку та восени 1941 р. противник тричі проривав стратегічний фронт радянських військ (у районах Мінська, Києва та Вязьми), що ставило армію й долю держави загалом на межу катастрофи. Величезні маси військ потрапляли в небачені раніше у світовій історії «котли», в яких вони знищувалися або складали зброю та опинялися в полоні. Крім того, визнання бойових дій на центральному (московському) напрямку в липні – вересні 1941 р. (Смоленська стратегічна оборонна операція), а особливо розгрому радянських військ під Вязьмою і Брянськом у кінці вересня – першій половині жовтня частиною битви за Дніпро 1941 р. (тому що вони відбувалися в районах витоків і верхньої течії Дніпра і його притоки Десни) одночасно «вириває» їх з усталеного змісту битви за Москву – столицю СРСР, а значить зменшує масштаби й вагу останньої. Такий погляд порушив би вибудовану за радянських часів струнку ієрархію битв та операцій Червоної армії у Другій світовій війні.

Важливою особливістю битви за Дніпро, на наш погляд, стало й те, що вона була єдиною з шести названих, що мала дискретний характер: воєнні дії призупинялися, а потім відновлювалися з деякими змінами у задумах і планах сторін. У ній чітко проглядаються кілька періодів, розділених певними часовими проміжками.

³² Шеховцов Н.И., Колтунов Г.А. Битва за Днепр. – С.484.

Уже взимку 1941–1942 рр. ставка ВГК планувала розгорнути наступ на південно-західному напрямку з метою розгрому південного угруповання противника й виходу військ на рубіж Дніпра в його нижній течії³³. Пізніше (26 січня) завдання було уточнено – передбачалося «захоплення західного берега Дніпра»³⁴. Утім результати наступу виявилися доволі скромними – наступ обмежився лише незначним просуванням (він увійшов в історію як Барвінково-Лозовська операція). Усі подальші спроби розвинути наступ успіху не мали. У березні 1942 р. в намірах і пропозиціях військової ради Південно-Західного напрямку вихід на Середній Дніпро (Гомель, Київ, Черкаси) становив основну стратегічну мету весняно-літньої кампанії 1942 р. Однак із таким планом не погодився генштаб Червоної армії. У результаті ставка ВГК відхилила пропозицію про проведення великого наступу на півдні. У квітні 1942 р. було схвалено план дій, який ставив за мету «оволодіти м. Харків, а потім здійснити перегруповання військ, ударом із північного сходу захопити Дніпропетровськ і Синельникове»³⁵.

Боротьба за Дніпро перестала бути пріоритетною для Червоної армії й тимчасово зникла «з порядку денного» ставки ВГК лише після невдалого наступу та нищівної поразки військ Південно-Західного напрямку під Харковом у 1942 р., коли лінія фронту стрімко просунулася до Дону й Волги. Але вже на початку 1943 р. після успішних наступальних дій у Сталінградській битві боротьба за дніпровські рубежі знову відновилася – у середині лютого Воронезький і Південно-Західний фронти майже досягли Дніпра в районах Дніпропетровська й Запоріжжя. У той період радянське командування ставило надто глибокі завдання військам, маючи на меті розвиток наступу до Дніпра. Так, Воронезький фронт отримав наказ оволодіти Сумами, Охтиркою, Полтавою, а в подальшому наступати у загальному напрямку на Київ і вийти до міста до початку льодоставу на Дніпрі. Військам Південно-Західного та Південного фронтів ставилося завдання розгромити донбаське угруповання противника й вийти до Дніпра у смузі від Кременчука до Дніпропетровська³⁶. Проте ці завдання впродовж зимової кампанії 1942–1943 рр. залишилися невиконаними: унаслідок німецьких контрударів об'єднання та з'єднання фронтів змушені були залишити вже звільнені Павлоград, Краматорськ, Харків і Белгород та відійти на рубіж р. Сіверський Донець.

Як відомо, офіційний погляд на хронологічні межі й періодизацію битви за Дніпро сформувався в основному в 1960–1970-х рр. Він не зовсім збігається з тим, який пропонувався радянськими військовими фахівцями та істориками наприкінці 1940 – на початку 1950-х рр. Так, автори стислого оперативного нарису «Наступ 1-го Українського (Воронезького) фронту на київському напрямку в 1943 р.» виокремлювали три етапи битви за Дніпро з такими хронологічними межами: серпень – вересень 1943 р., жовтень – грудень 1943 р.,

³³ История второй мировой войны 1939–1945: В 12 т. – Т.4: Фашистская агрессия против СССР. Крах стратегии «молниеносной войны». – Москва, 1975. – С.319.

³⁴ Там же. – С.321.

³⁵ Там же. – Т.5: Провал агрессивных планов фашистского блока. – Москва, 1975. – С.126–127.

³⁶ Там же. – Т.6: Коренной перелом в войне. – Москва, 1976. – С.134–135.

кінець 1943 – березень 1944 рр. Отже, на їхнє переконання, битва за Дніпро завершилася «успішними операціями радянських військ на Правобережній Україні»³⁷. Однак такий підхід не набув статусу офіційного.

Зважаючи на викладене, закономірно виникають питання й щодо *територіальних меж* битви за Дніпро. Офіційна історіографія обмежує їх територією України: зі сходу на захід вона охоплювала більшу частину Донбасу (але, за іншою концепцією, що утвердилася наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр., Донбаська стратегічна операція 1943 р., а отже й територія Донецького басейну, узагалі не включається до битви за Дніпро, тобто її територіальне поле ще більше «урізали»), усю Лівобережну Україну до р. Дніпро і прилеглі до неї території Правобережжя, а з півночі на південь – від південних районів Білорусії (Гомельщина) до впадіння Дніпра у Чорне море. Тобто битву за Дніпро вважають такою, що майже повністю відбувалася на території України. Проте, на наше переконання, це не відповідає дійсності.

У цьому контексті слід нагадати, що в окремих узагальнених працях, виданих у 1950–1960-х рр., цю битву не обмежували діями військ лише на південно-західному напрямку. Так, наголошувалося, що «наступ Червоної армії на центральній ділянці радянсько-німецького фронту у серпні – грудні (маються на увазі дії 2-го і 1-го Прибалтійського, Західного й Білоруського фронтів у серпні – грудні 1943 р. на території західних областей Росії та східних областей Білорусії – *Авт.*) став складовою частиною великої битви за Дніпро»³⁸. Отже північна територіальна межа битви, на погляд авторів цієї праці, проходила значно вище, ніж за офіційною версією. Водночас і такий, здавалося б, «прогресивний» підхід є половинчастим, адже хронологічні межі битви автори праці залишали без змін.

У монографії В.Анфілова, присвяченій висвітленню подій передодня й першого періоду війни між Німеччиною та СРСР, автор пішов дещо далі – один із розділів він назвав «Бойовища за Дніпро» (рос. «Сражения за Днепр»)»³⁹. Тут ішлося про німецький наступ і дії Західного фронту наприкінці червня – у першій декаді липня 1941 р. Подальшу боротьбу за Дніпро на центральному (московському) та південно-західному напрямках автор описував і в наступних розділах, крім останнього (розд.12–14)⁴⁰. Проте він не наважився використати термін «битва за Дніпро» в описі подій 1941 р.

Визначаючи територіальні межі цієї битви, слід виходити з двох ключових чинників: по-перше, зі значення р. Дніпро з притоками – великими річками Дніпровського басейну – як міцного природного і стратегічного оборонного рубежу, а по-друге, – з оперативного-стратегічного планування сторін щодо утримання міст, оборонних рубежів і позицій по Дніпру та інших великих ріках басейну (в обороні) або форсування цих річок та захоплення оперативних плацдармів на їх протилежних берегах і великими населеними пунктами (в наступі).

³⁷ Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на киевском направлении в 1943 г. (Краткий оперативный очерк) / Сост. В.В.Возненко, отв. ред. С.П.Платонов. – Москва, 1951. – С.4–5.

³⁸ Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945: Краткая история. – С.272.

³⁹ *Анфилов В.А.* Провал «блицкрига». – Москва, 1974. – С.376–416.

⁴⁰ Там же. – С.417–548.

Показове у цьому сенсі рішення ставки ВГК, викладене в директиві №30147 від 9 вересня 1943 р., щодо відзначення державними нагородами командирів з'єднань і частин за форсування великих водних перешкод у наступальних операціях. Так, у документі зазначено, що «за форсування такої ріки як ріка Дніпро в районі Смоленська та нижче і рівних Дніпру рік за складністю форсування» командири з'єднань і частин мають представлятися до звання Героя Радянського Союзу⁴¹. Підкреслимо, ідеться про майже всю судноплавну ділянку Дніпра, починаючи від Смоленська й аж до впадіння Дніпра у Чорне море.

При визначенні територіальних і хронологічних маркерів битви за Дніпро не можна обмежуватися лише боротьбою за береги безпосередньо головної водної артерії України. Обов'язково слід урахувувати й те, що разом із Дніпром як великою природною перешкодою та підготовленим на його берегах до оборони міцним оперативно-стратегічним рубежем на хід воєнних дій впливали і значні притоки Дніпровського басейну. Оборона прилеглих до річок районів або подолання таких річок і створення плацдармів на їх берегах, як правило, становили мету та зміст оперативних і стратегічних завдань, що ставилися військам. Саме тому утримання чи подолання значних водних перешкод Дніпровського басейну також є складовою битви за Дніпро.

Отже існують вагомі підстави вважати територіальні межі битви значно ширшими. Вони охоплюють більшу частину басейну Дніпра, а подеколи виходять за його межі: від російської Смоленщини, включно з так званими «Смоленськими воротами» (суходіл між Північною Двіною та Дніпром), і Сичівкою (біля витоку Дніпра) на півночі до Чорного моря (гирло Дніпра) на півдні. Західна територіальна межа, на наш погляд, проходить не далі на схід від лінії Глибоке – Мінськ – Слуцьк – Сарни – Острог – Волочиськ – Кам'янець-Подільський – Могилів-Подільський – Рибниця – Тирасполь – Дністровський лиман; східна – не далі на захід від лінії Сичівка – Вязьма – Спас-Деменськ – Брянськ – Севськ – Суми – Харків – Ізюм – Лисичанськ – Ворошиловград – Красний Луч – Таганрог. Водночас автори усвідомлюють, що питання територіальних меж битви за Дніпро залишається дискусійним і потребує додаткового дослідження.

Таким чином, битву за Дніпро у часовому вимірі не можна штучно обмежувати періодом серпня – грудня 1943 р. Фактично вона тривала від кінця червня 1941 до початку липня 1944 рр. і складалася щонайменше з двох битв – оборонної 1941 р. (від кінця червня аж до листопада) і наступальної 1943–1944 рр. (з серпня 1943 до першої декади липня 1944 рр.). Такий поділ доволі умовний, а штучний розрив загальної боротьби за дніпровські рубежі на дві (чи більше) не зовсім вірний.

Хронологічні межі першої баталії за Дніпро, яка для Червоної армії мала оборонний характер, охоплюють дії сторін на підступах до ріки, у правобережних і лівобережних районах від кінця першого місяця літа (28–29 червня)

⁴¹ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. – Вып.5. – С.21.

до кінця жовтня – початку листопада 1941 р. Нижня хронологічна межа окреслена захопленням німецькими танковими дивізіями Мінська та виходом їх до притоки Дніпра – р. Березина в районах Бобруйська й Борисова, а також початком створення стратегічного оборонного рубежу на Дніпрі до Кременчука⁴². 30 червня ставка головного командування віддала наказ міцно прикрити київський напрямок та одночасно відвести війська фронту на лінію старих укріплених районів уздовж державного кордону 1939 р. Верхня часова межа першої фази битви за Дніпро (1941 р.) зумовлена поразкою Західного й Резервного фронтів під Вязьмою та Брянського фронту в районі Брянська, Орла, знищенням кількох армій у вяземському та брянському «котлах» і відходом незначної їх частини на можайську лінію оборони Москви й Тули. На території України завершення оборонного періоду битви пов'язане з оточенням, розгромом і взяттям у полон більшої частини військ Південно-Західного фронту в київському «котлі» (28–29 вересня), який став найбільшим оточенням у світовій історії, а також залишенням 4 жовтня Запоріжжя – останнього міста на Дніпрі, яке утримували радянські сили, і відходом військ Південного фронту на ділянці Дніпропетровськ – Запоріжжя на схід від Дніпра, оточенням частини військ 18-ї та 9-ї армій на північ від Осипенко (тепер Бердянськ) та створенням 13 жовтня лінії фронту по рубежу р. Міус. Проте верхньою межею першого хронологічного періоду битви за Дніпро, на наш погляд, слід уважати дату не раніше 28 жовтня 1941 р. Як відомо, 25 жовтня підрозділи вермахту оволоділи Харковом, а 28 жовтня вкрай ослаблені війська Південно-Західного та 12-а армія Південного фронтів призупинили відхід і перейшли до оборони на рубежі Тим – Балаклея – Ізюм – р. Сіверський Донець. Залишки 18-ї й 9-ї армії Південного фронту закріпилися на лінії Красний Луч – Великокрепинська – Хопри. Лінія фронту тимчасово стабілізувалася⁴³.

Кульмінаційний і завершальний період битви за Дніпро (наступальні операції Червоної армії) тривали від серпня 1943 до початку липня 1944 рр. Його вихідну точку слід пов'язувати не з Полтавсько-Чернігівською чи Донбаською стратегічними операціями, а щонайменше з початком Смоленської стратегічної наступальної операції (7 серпня 1943 р.). Однак існують підстави розпочинати відлік цього періоду з липня 1943 р. Кінцевою, граничною часовою межею періоду й водночас завершенням битви загалом слід уважати закінчення першого етапу Білоруської стратегічної операції (до 11–12 липня 1944 р.), проведення Вітебсько-Оршанської, Могильовської, Бобруйської та Мінської фронтових наступальних операцій.

⁴² Ще 25 червня головне командування РСЧА вирішило використовувати стратегічні резерви, які висувалися з глибини країни, не для розвитку контрастугу, як це передбачалося раніше, а для створення нового стратегічного фронту оборони на рубежі Західної Двіни та Дніпра. Із цією метою директивою народного комісара оборони від 25 червня з чотирьох армій резерву ставки (19-ї, 20-ї, 21-ї і 22-ї) було сформовано групу резервних армій під командуванням маршала С. Будьонного. На війська групи покладалося завдання відреконструювати оборонний рубіж по лінії Сушево – Невель – Вітебськ – Могильов – Жлобин – Гомель – Чернігів – р. Десна – р. Дніпро до Кременчука й розпочати його облаштування та створення перед ним смуги загороджень.

⁴³ История второй мировой войны 1939–1945: В 12 т. – Т.4. – С.118.

Основні й вирішальні події цієї битви відбулися на південно-західно-му стратегічному напрямку від серпня 1943 до середини квітня 1944 рр. – від Донбаської стратегічної операції, яку війська розпочали 13 серпня, аж до завершення 17 квітня наступного року Дніпровсько-Карпатської стратегічної наступальної операції, що складалася з дев'яти фронтових наступальних операцій. Военні дії на теренах Правобережної України у січні – квітні 1944 р. автори, на відміну від офіційної версії, вважають частиною битви за Дніпро не лише на підставі результатів окремих досліджень⁴⁴, а й спираючись на саму логіку протистояння. На нашу думку, боротьба за Правобережну Україну є логічним продовженням тих завдань, які вирішували наступаючі війська восени – узимку 1943 р., адже найважливіші з них полягали в тому, щоб, розвиваючи наступ на захід, закріпитися на теренах Правобережжя й унеможливити повернення противника до дніпровського рубежу. Своєю чергою А.Гітлер і німецьке командування взимку – навесні 1944 р. ставило перед військами, що діяли на цьому напрямку, завдання зупинити радянський наступ, утримати свої плацдарми на Дніпрі та вкрай важливі для німців Криворізький басейн і марганцеві рудники на схід від Нікополя, а за сприятливих умов знову відкинути противника на лінію дніпровського рубежу⁴⁵. Після поразок у Правобережній Україні німецьке командування змушене було остаточно відмовитися від своїх намірів повернути контроль над дніпровським рубезем на його центральній і південній ділянці.

Дискусійними видаються питання щодо віднесення до битви за Дніпро ще двох важливих епізодів збройної боротьби на німецько-радянському фронті. Так, на наш погляд, як складову боротьби за Дніпро доречно розглядати й военні дії на Кримському півострові у квітні – травні 1944 р. Із географічного погляду ця територія безпосередньо не пов'язана з Дніпром і Дніпровським басейном, хоча Перекопський перешийок відділяє від ріки відстань у близько 70 км у районі Нової Каховки та 100 км – від гирла Дніпра. Проте за наведених вище міркувань підставами Кримська стратегічна наступальна операція (8 квітня – 12 травня 1944 р.) повністю вкладається в авторську концепцію. Наступальна операція радянських військ на Криму неодноразово відкладалася, передусім через те, що не вдавалося ліквідувати ворожий плацдарм на лівому березі Дніпра в районі Нікополя. Крім того, Крим залишався останнім на півдні країни регіоном, який ще утримували німецькі війська, коли фронт радянського наступу змістився вже далеко на захід, на 200–400 км від Дніпра. Кримське угруповання противника створювало небезпеку – імовірний (чи гіпотетичний) удар ворога з кримського плацдарму міг уможливити їм вихід у тили наступаючих військ Червоної армії на східні береги Дніпра. Тому ліквідацію ворожого угруповання на Криму навесні 1944 р. слід цілком логічно розглядати не лише як закономірне продовження

⁴⁴ *Возненко В.В.* Битва за Днепр и Киевская наступательная операция 1943 г. // *Военная мысль.* – 1963. – №10. – С.55–69; *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1997. – 567 с.

⁴⁵ *Титпельскирх К.* История Второй мировой войны. – С.477–481.

боротьби за дніпровський рубіж, а як складову битви й завершальну її частину на південній ділянці німецько-радянського фронту.

Дещо складніша інша проблема. У липні – серпні 1943 р. відбулося одне з ключових зіткнень військ сторін, що увійшло в історію як Курська битва (битва на Курській дузі). У жодному разі не ставлячи під сумнів цей термін і видатне її значення, вважаємо, що існують вагомі підстави розглядати її як частину битви за Дніпро. Звичайно, такий висновок потребує аргументованого пояснення.

Як одне з підтверджень наших припущень відносно «підлеглості» Курської битви битві за Дніпро можна розглядати свідчення та висновки, що містяться у відомій праці генерала вермахту К. фон Тіппельскірха. У підрозділі «Остаточна втрата ініціативи німецькими військами на Сході» розділу VIII «Боротьба за підступи до Німеччини та Японії» він чітко розділив дві події, які в радянській історіографії склали одне ціле – Курську битву. Першу він висвітлює в параграфі «Останній німецький наступ на Сході»⁴⁶ – це наступальна операція «Цитадель» (та, відповідно, оборонні дії Червоної армії) в районі Курського виступу. Той період битви на Курській дузі тривав від 5 до 23 липня 1943 р. Іншу ж її фазу – наступальну, зокрема наступ Воронежського фронту на Білгород та Харків, – автор розглянув разом із подальшими подіями – наступом низки радянських фронтів на південно-західному напрямку (на Донбасі та на київському напрямку), а також Західного фронту – на смоленському напрямку в іншому параграфі під назвою «Російський наступ до Дніпра»⁴⁷, завершуючи опис подій початком жовтня 1943 р. Особливо показова представлена у книзі «Схема 37. Вихід російських військ до Дніпра (липень – вересень 1943 р.)»⁴⁸. Звертаємо увагу на визначений автором місяць початку наступальних дій із метою виходу до Дніпра – липень. У наступних параграфах – «Битва за Дніпро між Мелітополем і Києвом»⁴⁹ та «Боротьба за великий плацдарм групи армій “Центр” на Дніпрі»⁵⁰ – висвітлюються воєнні дії за дніпровський рубіж (німецьку оборонну лінію «Вотан») від Орші аж до гирла Дніпра. Отже наступ радянських військ під Курськом К. фон Тіппельскірх не відокремлював від боротьби за Дніпро, а значить – і від битви за Дніпро.

Ще більш важливий і показовий зміст задуму радянського командування та характер завдань, які вирішували під Курськом. Відомо, що 12 квітня 1943 р. у ставці ВГК у ході обговорення плану бойових дій на літо було вироблено попереднє рішення. Остаточний план операції командування ухвалило на початку червня 1943 р. Передбачалося в оборонній битві відбити удар і знекровити противника, а потім перейти у контрнаступ і завершити його розгром. Надалі планувалося розгорнути загальний наступ, завдаючи головного удару в напрямку Харкова, Полтави, Києва. Одночасно розроблявся й

⁴⁶ Там же. – С.421–426.

⁴⁷ Там же. – С.426–436.

⁴⁸ Там же. – С.427.

⁴⁹ Там же. – С.436–442.

⁵⁰ Там же. – С.442–447.

наступальний варіант операції на випадок, якщо противник відкладе початок наступу під Курськом на тривалий термін⁵¹.

У цьому аспекті цікавим, але, на нашу думку, недостатньо обґрунтованим видається спостереження Б.Соколова, який підкреслює, що «в радянській міфології війни Курська битва в перші роки часто замінювалося битвою за Дніпро»⁵². Тобто він відстежив іншу тенденцію начебто применшення значення Курської битви на початковому етапі її дослідження. Для нас важливо те, що попервах існував інший погляд, за яким події під Курськом улітку 1943 р. розглядалася в контексті значно більшої події – битви за Дніпро.

У першій радянській офіційній «Історії Великої Вітчизняної війни», виданій у 6-ти томах⁵³, окремий розділ було присвячено Курській битві. Там стверджувалося, що у квітні 1943 р. ставка, отримавши доповіді командування Центрального, Воронезького фронтів, вирішила зустріти очікуваний німецький наступ на Курський виступ добре підготовленою обороною й тільки після відбиття німецького удару почати наступ. План радянського літньо-осіннього наступу передбачав відкинути противника за лінію Смоленськ – р. Сож – середня та нижня течія Дніпра, розтрощити так званий «Східний вал» гітлерівців, а також ліквідувати ворожий плацдарм на Кубані. Головного удару влітку планували завдати на південно-західному напрямку для звільнення багатой хлібом Лівобережної України та вугільно-промислового Донбасу. Другий удар орієнтувався на західний напрямок із завданням звільнити східні райони Білорусії й розгромити групу армій «Центр», яка продовжувала загрожувати Центрально-Промислового району і столиці країни Москві⁵⁴.

Отже оборона й наступ радянських військ під Курськом були початковим етапом їх загального наступу на південно-західному та центральному напрямках із метою виходу до Дніпра. Ураховуючи характер задуму верховного головнокомандування і завдань, поставлених перед військами фронтів, можливо стверджувати, що битва під Курськом є частиною битви за Дніпро.

Водночас і таке уявлення про зміст битви за Дніпро неповне. Ми не маємо права відкидати ще два періоди: дії військ у січні/лютому – травні 1942 та в лютому – березні 1943 рр., коли стратегічною метою радянських наступальних операцій на південно-західному напрямку визначався вихід до Дніпра. Проте у цих операціях вона не досягалася або досягалася лише частково, і доводилося відходити на схід та північний схід унаслідок потужних контрударів і контрнаступу противника. Ці події, безумовно, теж слід розглядати як складові частини й етапи битви за Дніпро. Отже періодизація цієї визначної баталії залишається відкритим, неоднозначним питанням і потребує окремого ґрунтовного дослідження. Звичайно, означені територіальні та

⁵¹ Русский архив: Великая Отечественная: Ставка Верховного Главнокомандования: Документы и материалы: 1943 год. – Т.16 (5–3). – Москва, 1999. – С.12–13.

⁵² Соколов Б.В. Правда о Великой Отечественной войне: Сб. ст. – Санкт-Петербург, 1998. – 352 с. [Електронний ресурс]: <http://militera.lib.ru/research/sokolov1/03.html>

⁵³ История Великой Отечественной войны Советского Союза: В 6 т. – Москва, 1960–1965.

⁵⁴ Там же. – Т.3: Коренной перелом в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 г. – декабрь 1943 г.). – Москва, 1961. – С.247.

хронологічні межі битви за Дніпро, так само, як і її складові частини (перелік стратегічних та фронтових операцій), потребують уточнення.

Таким чином, усе викладене вище дає змогу сформулювати дефініцію, дати визначення терміна «битва за Дніпро». Почнемо з уточнення його назви. Власне сам термін має бути позначений не як «битва за Дніпро 1943 р.», а як «битва за Дніпро 1941–1944 рр.». Отже *битва за Дніпро 1941–1944 рр.* (кінець червня 1941 – початок липня 1944 рр.) – сукупність стратегічних і фронтових (груп армій) оборонних та наступальних операцій воюючих сторін під час Другої світової війни, головним змістом яких була збройна боротьба за Дніпро як важливий природний і стратегічний оборонний рубіж. Мета таких операцій, як правило, полягала у захопленні чи утриманні оборонних рубежів на берегах Дніпра та його основних приток, стратегічних і важливих промислових районів та передбачала вихід військ (перешкоджання противнику виходу) до ріки, форсування водної перешкоди, захоплення й розширення плацдармів на берегах Дніпра та його значних приток, оволодіння чи оборону великих міст і важливих у стратегічному й оперативному відношенні населених пунктів та територій у басейні Дніпра.

Битва за Дніпро стала однією з найбільш масштабних, тривалих і запеклих битв Другої світової війни та у всесвітній історії загалом. Вона відбувалася на величезній території, що охоплювала більшу частину Дніпровського річкового басейну від витоків до гирла та прилеглі райони в межах сучасних Росії, Білорусі та України, при цьому головні події розгорталися на українських теренах. Водночас початок і кінець битви хронологічно пов'язані з боями в Білорусії, передусім за столицю республіки – Мінськ, розташований на р. Свіслоч – правій притоці Березини, наприкінці червня 1941 й на початку липня 1944 рр.

За своїм просторовим розмахом і тривалістю вона поступається лише так званій «битві за Атлантику» – збройній боротьбі на велетенському океанському театрі воєнних дій, і за тривалістю також незначною мірою поступається битві за Ленінград. За переважною більшістю показників (задіяними силами й засобами, розмахом та рішучістю дій і масштабами втрат сторін) вона є найбільшою битвою німецько-радянської 1941–1945 рр. та Другої світової війни загалом.

Хронологічно битва за Дніпро поділяється на чотири періоди. *Перший* (кінець червня – початок листопада 1941 р.) розпочався вже за тиждень після нападу Німеччини та її союзників на СРСР виходом військ агресора на рубіжі безпосередньої близькості до Дніпра й завершився частковою стабілізацією німецько-радянського фронту після подолання ними дніпровського рубежу й закріплення на територіях східніше Дніпра та Десни на початку листопада 1941 р. Він визначався рішучим стратегічним наступом вермахту та переважно оборонними діями, з окремими спробами завдання контрударів, і відступом об'єднань і з'єднань Червоної армії, проривом оборони Західного, Південно-Західного та Південного фронтів, оточенням, розгромом великих угруповань військ, відходом їх залишків углиб країни, на схід, установленням контролю над прилеглими до Дніпра територіями з боку

німецьких і союзних їм військових формувань, створенням сприятливих умов для їх подальшого наступу в напрямку Москви, Волги, Кавказу.

Початок битви безпосередньо пов'язаний із захопленням німецькими танковими дивізіями Мінська та виходом їх до притоки Дніпра – р. Березина в районах Бобруйська й Борисова, а також із початком створення радянською стороною стратегічного оборонного рубежу на Дніпрі від Орші до Кременчука та далі до Запоріжжя. На південно-західному напрямку головним змістом періоду була боротьба за дніпровський рубіж і Київ, форсування німецькими військами Дніпра та їх вихід у Лівобережну Україну й до Донбасу.

Унаслідок воєнних дій сторін на початок листопада 1941 р. лінія фронту пересунулася на схід від Дніпра на 150–200 км у його верхній течії, 400–500 км – середній течії (від р. Десна в районі Брянська – на 200–230 км), 170–300 км – у нижній течії від ділянки вигину Дніпра (Дніпропетровськ, Запоріжжя) і проходила приблизно по лінії Волоколамськ – Нарофомінськ – Тула – східніше Орла – східніше Курська – східніше Белгорода – східніше Харкова – Ізюм – Горлівка – Красний Луч – Таганрог.

У результаті наступальних дій від початку війни до завершення першого періоду битви за Дніпро німецькі війська разом із союзниками у смузі завширшки до 1000–1100 км просунулися на глибину до 900–1000 км, захопивши території Білорусії, західних областей РРФСР (Смоленська, Брянська, частина Калузької, Орловської, Курської, Белгородської обл.) та майже всю Україну.

У смугах Південно-Західного й Західного фронтів німецькі та союзні їм війська створили найбільші оточення стратегічного й оперативного масштабів. Так, київський «котел», в якому наприкінці вересня 1941 р. опинилася переважна частина сил Південно-Західного фронту (близько 665 тис. осіб), став найбільшим оточенням у світовій історії. Майже таким самим виявився вяземський «котел» у смугах дій Західного й Резервного фронтів, в який у першій половині жовтня того ж року потрапили з'єднання п'яти армій (до 650–660 тис. осіб). Лише в найбільших «котлах» 1941 р. (київському, смоленському, брянському, вяземському, а також під Уманню та біля Азовського моря в районі Осипенко) німецькі війська взяли в полон або знищили у ході бойових дій понад 2 млн червоноармійців.

Другий і третій періоди битви за Дніпро пов'язані з двома невдалими спробами радянських військ у 1942–1943 рр. перехопити стратегічну ініціативу, розгромити й вибити противника з Донбасу та Лівобережної України, вийти до Дніпра, закріпившись на ньому, створивши умови для подальшого наступу.

Другий період битви розпочався після нетривалої паузи по закінченні першого, та охоплює воєнні дії сторін, проведені на південній ділянці німецько-радянського фронту впродовж кінця грудня 1941 до травня 1942 рр. Головним його змістом стали операції військ фронтів Південно-Західного напрямку, замисел яких передбачав розгром південного угруповання сил противника й вихід на рубіж Дніпра в його нижній течії на ділянці Дніпропетровськ – Запоріжжя. Він розпочався на хвилі успішного

контрнаступу Червоної армії під Москвою, а перед цим під Ростовом-на-Дону й виходу військ Південного фронту на рубіж р. Міус.

Початок періоду (кінець грудня 1941 – квітень 1942 рр.) характеризувався активними діями радянських військ, що мали частковий успіх, стабілізацією обстановки, численними невдалими спробами сторін (переважно радянської) на оперативному й тактичному рівнях змінити її, розробкою планів і підготовкою військ до літнього стратегічного наступу.

Уже наприкінці 1941 р. ставка ВГК поставила перед військами Південно-Західного напрямку завдання провести стратегічну операцію з метою вийти до Дніпра. Реально проведена операція мала скромні результати й увійшла в історію як Барвінково-Лозовська наступальна (18–31 січня 1942 р.). У лютому й березні 1942 р. радянські війська на деяких ділянках почали переходити до оборони. Фронт стабілізувався, а сили Південно-Західного та Південного фронтів спробували здійснити кілька наступальних операцій на белгородському й харківському напрямках та на Донбасі, проте розвинути їх не змогли.

У травні 1942 р. стратегічною метою військ Південно-Західного напрямку ставився розгром харківського угруповання противника, оволодіння важливим опорним пунктом його оборони – м. Харків і створення необхідних умов для розгортання влітку великої стратегічної наступальної операції з метою вигнання противника з Донбасу й Лівобережної України та виходу на рубіж Дніпра. Водночас і німецька сторона основні зусилля зосередила на південній ділянці німецько-радянського фронту, де планувала на літо рішучий наступ із метою здійснення прориву на Кавказ із захопленням нафтоносних районів і виходу до Волги в районі Сталінграда та оточенням військами груп армій «А» і «Б» усього південно-західного та південного угруповання Червоної армії.

Проведені у травні 1942 р. операції військ радянських фронтів двох напрямків – Південно-Західного й Північнокавказького – завершилися повним провалом. На Керченському півострові фактично за тиждень (з 8 до 15 травня) одна лише 11-та армія вермахту розгромила значно переважаючі війська Кримського фронту. 12 травня розпочалася Харківська наступальна операція Південно-Західного фронту, проте 17 травня противник перейшов у наступ на харківському напрямку, завдаючи ударів у тил наступаючим радянським військам. Відрізані й оточені на барвінківському виступі головні сили військ фронтів Південно-Західного напрямку було розгромлено. Це мало катастрофічні наслідки. Тільки безповоротні втрати Червоної армії тут перевищили 250 тис. осіб. У подальшому війська змушені були відступити аж до Волги й Кавказу.

Третій період битви тривав із кінця грудня 1942 до березня 1943 рр. Після розгрому та капітуляції 6-ї армії вермахту під Сталінградом, радянські війська розпочали низку наступальних операцій на широкій смузі південного флангу радянсько-німецького фронту. Так, Воронезькому фронту ставка ВГК поставила завдання оволодіти Харковом і Харківським промисловим районом, а також Курськом і до 21 лютого вийти на рубіж

Суми – Лебедин – Полтава. Своєю чергою німецьке командування прагнуло утримати Донецький і Харківський промислові райони, куди перекидало додаткові війська. Воно розраховувало тут не лише успішно оборонятися, а й активними діями розгромити радянські сили, що просувалися до Харкова з півночі.

Харківська наступальна операція військ Воронежського й частини Південно-Західного фронтів (2 лютого – 3 березня) під кодовою назвою «Зірка» вирізнялася особливою запеклістю. Було прорвано фронт оборони німців, удалося оволодіти Харковом, Белгородом, Курськом, тривало просування до Дніпра. Одночасно війська Південно-Західного й Південного фронтів наступали на Донбасі (операція «Стрибок») із завданням захопити основні переправи через Дніпро у районах Запоріжжя та Дніпропетровська. Сили Південного фронту звільнили Ростов-на-Дону і вийшли на р. Міус. Однак виснажливі бої та запеклий опір противника серйозно підірвали бойовий потенціал Червоної армії. 19 лютого потужне угруповання вермахту перейшло в контрнаступ. Цей удар виявився несподіваним для радянських військ, що наступали на широкому фронті по розбіжних напрямках. У результаті німецьким військам удалося не тільки зупинити наступ Червоної армії, а й просунути на 150 км у смузі Воронежського й до 110 км – Південно-Західного фронтів, розгромити майже 52 радянських дивізії та повернути під свій контроль Харків і Белгород.

Одночасно наприкінці січня – на початку лютого 1943 р ставка ВГК вирішила розширити фронт наступу Червоної армії, перейшовши до активних бойових дій і на західному напрямку. Існував намір провести операцію з розгрому німецької групи армій «Центр» шляхом завдання потужних ударів по її флангах – один на Орел, Брянськ, Смоленськ, інший – на Вітебськ, Смоленськ. Планувався також удар у центрі, у напрямку Рославль – Смоленськ. Для здійснення цього задуму ставка передбачала залучити армії Калінінського, Західного, Брянського, Центрального фронтів. Німецьке командування своєю чергою вирішило завдати удару з району на південь від Орла у загальному напрямку на Курськ, назустріч своєму танковому угрупованню, що наступало в районі Харкова.

Не стримавши ударів Червоної армії, на початку березня противник розпочав відведення своїх військ. Організувавши їх переслідування, Калінінський і Західний fronti станом на 1 квітня просунулися на 130–160 км, ліквідували ржевсько-в'яземський плацдарм противника та вийшли на підступи до Смоленська.

Після закінчення операцій зимової кампанії 1942–1943рр., на радянсько-німецькому фронті настала стратегічна пауза. Обидві сторони припинили активні бойові дії й розгорнули всебічну підготовку до літньо-осінньої кампанії.

Четвертий період (кінець липня 1943 – початок липня 1944 рр.) став кульмінацією битви за Дніпро та характеризувався стратегічним наступом радянських військ, переважно результативними послідовними й одночасними наступальними операціями Червоної армії, метою яких було вигнання

ворога з раніше окупованих земель, розгром угруповань противника на підступах до Дніпра, вихід радянських військ до ріки, форсування її, створення плацдармів на правому березі та закріплення військ, відвоювання великих міст, відновлення повного контролю над прилеглими до Дніпра територіями, створення умов для подальшого наступу.

Головним змістом цього періоду стало подолання так званого «Східного валу» (стратегічної оборонної лінії «Вотан»), форсування потужної водної перешкоди, захоплення та розширення плацдармів на берегах Десни і Дніпра, звільнення від противника великих міст, насамперед Києва, інших важливих у стратегічному й оперативному відношенні населених пунктів.

Хронологічно період розпочався ще під час проведення другого етапу Курської битви і складався з кількох етапів. У ході літньо-осінньої кампанії активні бойові дії проходили вздовж майже всієї лінії Дніпра – у верхній, середній і нижній течіях ріки, а також великої її притоки – Десни. Він розпочався Белгородсько-Харківською стратегічною наступальною операцією військ Воронежського та Степового фронтів (3–23 серпня 1943 р.) з метою розгрому белгородсько-харківського угруповання противника і створення умов для оволодіння Лівобережною Україною. Після взяття Белгорода й Харкова стало можливим зосередження військ п'яти фронтів на стратегічному південно-західному напрямку з метою очищення від противника важливих промислових і сільськогосподарських районів – Донбасу та всієї Лівобережної України, форсування Дніпра і створення стратегічних плацдармів на Правобережжі.

У районах верхньої течії Дніпра війська Західного та лівого крила Калінінського фронтів провели Смоленську стратегічну наступальну операцію, у ході якої було здійснено виконання завдань низки фронтових операцій. У результаті їх проведення радянські війська завдали поразки лівому крилу групи армій «Центр», просунулися на 200–225 км у смузі завширшки до 400 км, звільнили від ворога низку міст, зокрема Спас-Деменськ, Єльню, Смоленськ, розпочали витіснення вермахту з території Білорусії. Унаслідок проведення військами Брянського фронту однойменної наступальної операції (1 вересня – 3 жовтня 1943 р.) було захоплено плацдарм на західному березі р. Десна, звільнено Брянський промисловий район і частину східно-білоруських земель. Війська вийшли до оборонного рубежу противника на р. Сож, зокрема біля м. Гомель, і форсували річку.

Основні ж події цього етапу, як і періоду загалом, відбувалися у смузі дій фронтів Південно-Західного й Південного напрямків. На Донбасі та Лівобережній Україні війська Центрального, Воронежського, Степового, Південно-Західного, Південного (із 20 жовтня 1943 р. відповідно Білоруського, 1-го, 2-го, 3-го та 4-го Українських) фронтів було проведено Донбаську та Чернігівсько-Полтавську стратегічні наступальні операції зі звільненням великих міст (Таганрог, Горлівка, Макіївка, Краматорськ, Сталіно (Донецьк), Маріуполь, Осипенко (Бердянськ), Полтава, Чернігів, Кременчук), форсуванням річок Десна, Сож, Дніпро, Прип'ять. Першими 22 вересня 1943 р. Дніпро сходу форсували та захопили кілька плацдармів

війська 13-ї армії, що наступали у Дніпровсько-Прип'ятському межиріччі. Також плацдарми на правому березі з'явилися в районах Великого Букрина (3-тя гвардійська танкова армія), Лютежа (38-ма армія), на північний захід від Дніпродзержинська (нині Кам'янське), на південний схід від Кременчука та в районі Верхньодніпровська (війська Степового фронту). Наприкінці цього етапу в околицях Канева було висаджено повітряний десант і проведено Дніпровську повітрянодесантну операцію (24 жовтня – 5 листопада 1943 р.), котра, утім, завершилася невдало й не досягла поставленої мети.

Під час другого етапу (жовтень – грудень 1943 р.) радянські війська розбили німецькі сили у середній і нижній течії Дніпра, оволоділи Гомелем, Запоріжжям, Дніпропетровськом (нині Дніпро), Мелітополем, Києвом, Житомиром (який німцям згодом удалося повернути під свій контроль ще на два місяці), створили плацдарми стратегічного значення й відбили спроби противника відновити оборону по Дніпру.

На третьому етапі (січень – квітень 1944 р.) в результаті проведення Червоною армією на південному фланзі радянсько-німецького фронту низки наступальних операцій було ліквідовано останні плацдарми противника на лівому березі Дніпра, відкинуто його від ріки та знищено в її середній і нижній течії, очищено райони Правобережжя між Дніпром і Південним Бугом, Дністром та притоками Прип'яті річками Горинь, Стир, Тур'я приблизно до лінії Ковель – Броди – Тернопіль – Бучач – Кути.

Дніпровсько-Карпатська стратегічна наступальна операція (24 грудня 1943 – 17 квітня 1944 рр.) стала однією із завершальних складових частин битви за Дніпро. У межах цієї найбільш масштабної стратегічної операції війська 1-го, 2-го, 3-го Українських, а також 2-го Білоруського фронтів провели Житомирсько-Бердичівську (24 грудня 1943 – 14 січня 1944 рр.), Кіровоградську (5–16 січня 1944 р.), Корсунь-Шевченківську (24 січня – 17 лютого 1944 р.), Рівненсько-Луцьку (27 січня – 11 лютого 1944 р.), Нікопольсько-Криворізьку (30 січня – 29 лютого 1944 р.), Проскурівсько-Чернівецьку (4 березня – 17 квітня 1944 р.), Березнегувато-Снігурівську (6–18 березня 1944 р.), Умансько-Ботошанську (5 березня – 17 квітня 1944 р.), Поліську (13 березня – 5 квітня 1944 р.) та Одеську (26 березня – 14 квітня 1944 р.) фронтові наступальні операції.

Завершення третього етапу цього періоду битви пов'язано з боротьбою за Крим – проведенням військами 4-го Українського фронту, Окремої приморської армії, сил Чорноморського флоту та Азовської військової флотилії Кримської стратегічної наступальної операції (8 квітня – 12 травня 1944 р.). Саме з її завершенням і встановленням повного контролю з боку радянських військ над Кримським півостровом фактично зникли умови, за яких керівництво Третього Райху й німецьке командування могли б розраховувати на повернення до дніпровського рубежу в його нижній течії. Таке завдання перед командуванням вермахту вже ніколи не поставало. Під контролем німецьких військ залишалася невелика смуга на правому березі Дніпра в Білорусії.

Змістом завершального етапу останнього періоду битви за Дніпро було проведення частини Білоруської стратегічної наступальної операції (23 червня – 29 серпня 1944 р.), обмеженої її першим етапом (23 червня – 4 липня 1944 р.), а саме Вітебсько-Оршанської, Могильовської, Бобруйської й Полоцької фронтових наступальних операцій із виходом військ на лінію Постави – озеро Нароч – Молодечно – Дзержинськ – Столбці – Городея – Ганцевичі – Лунинець, оточенням і ліквідацією мінського угруповання військ противника в районі на схід від Мінська (5–11 липня 1944 р.).

Отже на Східноєвропейському театрі воєнних дій Другої світової битва за Дніпро розпочалася раніше, а завершилася пізніше за інші, окрім битви за Ленінград, яка закінчилася місяцем пізніше (до 10 серпня 1944 р.).

Сукупність історичних фактів дає серйозні підстави для висновку, що саме битва за Дніпро за своїми тривалістю, задіяними силами й засобами, кількістю втрат сторін була найбільшою битвою під час німецько-радянської війни. Якщо ж брати Другу світову війну загалом, то слід зауважити, що більший географічний і часовий розмах мали лише воєнні дії на океанічних просторах, котрі, утім, важко означити саме як битви. Проте навіть за умови визнання їх такими, ми можемо констатувати, що жодна з битв Другої світової війни не може йти в порівняння з битвою за Дніпро за всіма іншими показниками.

Радянська воєнно-історична наука свідомо применшувала масштаб і значення битви за Дніпро. Сформований тодішніми ідеологами та істориками погляд на зміст, масштаби, хронологічні й територіальні межі цієї битви, який набув ознак сталості, непорушності та академічності, і дотепер продовжує домінувати у воєнно-історичній науці – необ'єктивний, по суті хибний. Зміст битви за Дніпро було свідомо урізано як у часі (хронологічно), так і просторово (територіально). Робилося це з багатьох причин, проте домінантою була концептуальна установка радянської ідеологічно-пропагандистської машини: вирішальні події війни відбулися на території РРФСР, а головний внесок у перемогу серед усіх «братніх народів» СРСР зробили саме росіяни. У радянській, а потім і в російській історії найбільш видатною, знаменною подією «Великої Вітчизняної» та всієї Другої світової війни вважалася Сталінградська битва. Слід визнати, що і світова історіографія приділяє їй найбільшу увагу як переломному моменту війни, виокремлюючи її з-поміж інших битв не лише на Європейському континенті та надаючи високі оцінки перемозі в ній Червоної армії. Не применшуючи значення цієї та інших битв, автори дійшли висновку, що найбільшою за розмахом, силами, засобами та втратами сторін, і врешті-решт вирішальною у Другій світовій війні стала битва за Дніпро. Саме за подолання Дніпра як великої водної перешкоди, оволодіння «дніпровським рубежем» і територіями навколо цієї ріки на обох її берегах (фактично, більшої частини річкового басейну) розгорталася основні, найбільш запеклі й інтенсивні воєнні дії сторін під час німецько-радянської та Другої світової воєн.

Автори усвідомлюють, що такий кардинальний висновок може викликати не лише серйозні контраргументи вітчизняних і зарубіжних (насамперед

російських) істориків, а й несприйняття певної частини соціуму, зокрема українського. Ламаючи усталені та, на наш погляд, хибні концептуальні уявлення про визначну подію минулої війни, запропонований підхід і зроблені висновки можуть бути сприйняті як такі, що «зазіхають» на саму парадигму сприйняття воєнних дій Другої світової. Цілком прогнозовано, що певні політичні кола можуть оголосити їх «ною фальсифікацією» та «черговою спробою переписати історію війни». Проте якщо історію «писали» в інтересах виконання певного державного замовлення й під суворим наглядом органів тоталітарної системи, свідомо перекручуючи факти та вкладаючи їх у «прокрустове ложе» офіційних концепцій, її обов'язково слід «переписувати», відновлюючи істину. Звичайно, ці події потребують осмислення, подальшого ретельного дослідження, об'єктивної оцінки та ґрунтовного наукового підтвердження. У будь-якому разі представлений погляд, на наше переконання, ґрунтується на серйозних підставах (аргументах) і має право розглядатися як історична гіпотеза, що в майбутньому буде підтверджена або спростована.

REFERENCES

1. (1947). *Sbornik boevykh dokumentov Velikoj Otechestvennoj vojny*, vol.5. Moskva: Voenizdat. [in Russian].
2. (1958–1959). *Operatsii Sovetskikh Vooruzhennykh Sil v Velikoj Otechestvennoj vojne 1941–1945 gg.: Voенно-istoricheskij ocherk*. V 4 t. Moskva: VAGSh VS SSSR. [in Russian].
3. (1961). *Istoriya Velikoj Otechestvennoj vojny Sovetskogo Soyuza*. V 6 t. (Vol. 3: *Korennoj perelom v khode Velikoj Otechestvennoj vojny (noyabr' 1942 g. – dekabr' 1943 g.)*, p. 247). Moskva: Voenizdat. [in Russian].
4. (1961). *Strategicheskij ocherk Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945 godov*. Voенно-istoricheskij otdel VNU GSh VS SSSR. Moskva: Voenizdat. [in Russian].
5. (1999). *Russkij arkhiv: Velikaya Otechestvennaya. Stavka Verkhovnogo Glavnokomandovaniya: Dokumenty i materialy. 1943 god*. (Vol. 16 (5–3), pp. 12–13). Moskva: TERRA. [in Russian].
6. (n. d.). *Battle of the Dnieper*. Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_the_Dnieper
7. Anflov, V.A. (1974). *Proval «blitskriga»*. Moskva: Nauka. [in Russian].
8. Chujkov, V.I. (1972). *V boyakh za Ukrainu*. Kyiv: Politizdat Ukrainy. [in Russian].
9. Eronin, N. (1973). *Bitva v tsifrakh. K 30-letiyu bitvy za Dnepr. Voенно-istoricheskij zhurnal*, 9, 45–53. [in Russian].
10. Fedaka, S.D. (2010). *Stratehichni i frontovi operatsii Velykoi Vitchyznianoї viiny na terytorii Ukrainy*. Uzhhorod: Lira. [in Ukrainian].
11. Fedorenko, V.S. (1968). *Voенное iskusstvo sovetskikh vojsk v nastupatel'nykh operatsiyakh letom i osenyu 1943 g. (Bitva za Dnepr)*. Moskva: VA im. M.V. Frunze. [in Russian].
12. Glants, D.M. (2008). *Sovetskoe voенное chudo 1941–1943. Vozrozhdenie Krasnoj Armii. per. s angl.* (V. Fedorova, Transl.). Moskva: Yauza, Eksmo. [in Russian].
13. Goncharov, V.L. (2006). *Bitva za Dnepr 1943 g.* Moskva: AST. [in Russian].
14. Govard, M. (1980). *Bolshaya strategiya. per. s angl.* (Yu.A. Nepodaeva, B.I. Pavlova & Yu.M. Shhebenkova, Transl.). Moskva: Voenizdat. [in Russian].
15. Grechko, A.A. (Ed.). (1975). *Istoriya vtoroj mirovoj vojny 1939–1945. V 12 t.* (Vol. 4: *Fashistskaya agressiya protiv SSSR. Krakh strategii «molnienosnoj vojny»*, p. 319). Moskva: Voenizdat [in Russian].

16. Herasymov, I.O. (Ed.). (2000). *Bezmertia. Knyha Pamiati Ukrainy. 1941–1945*. Kyiv: Poshuk.-vyd. ahentstvo «Knyha Pamiati Ukrainy». [in Ukrainian].
17. Hrytsiuk, V.M. (2010). *Stratehichni ta frontovi operatsii Velykoi Vitchyznianoii viiny na terenakh Ukrainy*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy (seriia «Ukraina. Druha svitova viina. 1939–1945»). [in Ukrainian].
18. Hrytsiuk, V.M., Lysenko, O.Ye., Pyliavets, R.I., & Sydorov, S.V. (2015). *Stratehichni ta frontovi operatsii na terytorii Ukrainy u 1943–1944 rr.* Kyiv: Nats. un-t obrony Ukrainy im. Ivana Cherniakhovskoho: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
19. Isaev, A.V. (2013). *Osvobozhdenie 1943. «Ot Kurska i Orla vojna nas dovela...»*. Moskva: LitRes. [in Russian].
20. Isaev, F. (1944). *Bitva za Dnepr*. Leningrad: Gospolitizdat. [in Russian].
21. Koltunov, G.A. (1972). Dnepr. Prokhorov, A.M. (Ed.), *Bolshaya sovetskaya entsiklopediya. (3th ed.). V 30 t.* (Vol. 8: Debitor – Evkalipt, pp.361–363). Moskva: Sovetskaya entsiklopediya. [in Russian].
22. Konev, I.S. (1972). *Zapiski komanduyushchego frontom*. Moskva: Nauka. [in Russian].
23. Korotkov, G. (1968). Bitva za Dnepr i falsifikatory istorii. *Voennaya mysl, 11*, 60–71. [in Russian].
24. Koval, M.V. (1999). *Ukraina u Druhii svitovii i Velykii Vitchyznianoii viinakh (1939–1945 rr.): spробa suchasnoho kontseptualnoho bachennia*. Kyiv: Alternatyvy. [in Ukrainian].
25. Koval, M.V. (2003). Bytva za Dnipro 1943. Smolii, V.A. (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy. (Vol.1: A–V, pp.253–254)*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
26. Kozlov, M.M. (1985). *Velikaya Otechestvennaya vojna 1941–1945: Entsiklopediya*. Moskva: Sovetskaya entsiklopediya. [in Russian].
27. Krajnyukov, K.V. (1971). *Ot Dnepra do Visly*. Moskva: Voenizdat. [in Russian].
28. Lutsev, N.I. (1988). *Dnepr – reka geroev. (2th ed.)*. Kyiv: Politizdat Ukrainy. [in Russian].
29. Lysakovskij, Yu.Yu., Nesterov, V.V., & Udin-Nekrasov, V.A. (1995). *Osvobozhdenie Ukrainy. 1943–1944: Istoriko-statisticheskoe issledovanie*. Kyiv. [in Russian].
30. Lysenko, O.Ye. (2013). Bytva za Dnipro yak obiekt istoriopyssannia. Abstracts of Papers ,2013: *Bytva za Dnipro: do 70-richchia vyzvolennia Kyieva vid nimetsko-fashytskykh zaharbnnykiv.* (pp.183–195). Kyiv: Prioritytety. [in Ukrainian].
31. Malkov, D. (1973). *Dnepr – reka geroev: Ocherki*. Moskva: Izd-vo DOSAAF. [in Russian].
32. Manshtejn, E. (2002). *Uteryannye pobedy*. Moskva: AST. [in Russian].
33. Miiasyan, M.M. (Ed.). (1965). *Velikaya Otechestvennaya vojna Sovetskogo Soyuza 1941–1945: Kratkaya istoriya*. Moskva: Voenizdat. [in Russian].
34. Morozov, V.P. (Ed.). (1975). *Istoriya vtoroj mirovoj vojny 1939–1945. V 12 t.* (Vol.5: Proval agressivnykh planov fashistskogo bloka, pp.126–127). Moskva: Voenizdat [in Russian].
35. Moskalenko, K.S. (1973). *Na Yugo-Zapadnom napravlenii. 1943–1945. Vospominaniya komandarma. V 2 kn. Izd. 2-e. Kn.2*. Moskva: Nauka. [in Russian].
36. Mukovskiy, I.T., & Lysenko, O.Ye. (1997). *Zvytiaha i zhertovnist: Ukraintsi na frontakh Druhoi svitovoi viiny*. Kyiv: Poshuk.-vyd. ahentstvo «Knyha pamiati Ukrainy». [in Ukrainian].
37. Nazarenko, I.D. (Ed.). (1975). *Ukrainskaya SSR v Velikoj Otechestvennoj vojne Sovetskogo Soyuza 1941–1945 gg. V 3 t.* (Vol. 2). Kyiv: Politizdat Ukrainy. [in Russian].
38. Panchenko, P., Utkin, O., & Horielov, V. (2005). *Ukraina u polumi viiny. 1941–1945*. Kyiv: Ukraina. [in Ukrainian].
39. Parotkin, I.V., & Khoroshilov, G.T. (Ed.). (1976). *Istoriya vtoroj mirovoj vojny 1939–1945. V 12 t.* (Vol.6: Korennoj perelom v vojne, pp.134–135). Moskva: Voenizdat. [in Russian].
40. Pavlenko, N.G. (1970). Bitva. Prokhorov, A.M. (Ed.), *Bolshaya sovetskaya entsiklopediya. (3th ed.). V 30 t.* (Vol.3: Bari – Braslet, p.398). Moskva: Sovetskaya entsiklopediya [in Russian].

41. Polishchuk, I.I. (1990). *Ot Miusa do Dnepra*. Lyudinovo: [b. i.]. [in Russian].
42. Pyliavets, R.I. (2011). Viina, natsionalna pamiat ta pozytsiia istoryka. *Voenna istoriia*, 3 (57), 9–10. [in Ukrainian].
43. Rakitskij, A. (1973). Krushenie «Vostochnogo vala» (K 30-letiyu bitvy za Dnepr). *Voенно-istoricheskij zhurnal*, 9, 10–22. [in Russian].
44. Serdyukov, A.E. (Ed.). (2011). *Velikaya Otechestvennaya vojna 1941–1945 godov. V 12 t.* (Vol.1: Osnovnye sobytiya vojny). Moskva: Voenizdat. [in Russian].
45. Shekhovtsov, N.I. (Ed.). (1979). *Istoriya vtoroj mirovoj vojny 1939–1945. V 12 t.* (Vol.6: Zavershenie razgroma fashistskoj Germanii, pp.326–347). Moskva: Voenizdat. [in Russian].
46. Shekhovtsov, N.I., & Koltunov, G.A. (1976). Bitva za Dnepr. Grechko, A.A. (Ed.) *Sovetskaya voennaya entsiklopediya. V 8 t.* (Vol.1: A – Byuro, pp.481–484). Moskva: Voenizdat. [in Russian].
47. Smolii, V.A. (2013). Vitalne slovo. Abstracts of Papers 2013: *Bytva za Dnipro: do 70-richchia vyzvolennia Kyieva vid nimetsko-fashystskyykh zaharbnykiv.* (p.7). Kyiv: Priorytety. [in Ukrainian].
48. Sokolov, B.V. (1998). *Pravda o Velikoj Otechestvennoj vojne: Sbornik statej*. Sankt-Peterburg: Aletejya. Retrieved from <http://militera.lib.ru/research/sokolov1/03.html> [in Russian].
49. Telpukhovskij, B.S. (1966). *Bitva za Dnepr i osvobozhdenie Kievа*. Moskva: Izd-vo DOSAAF. [in Russian].
50. Tippelskirch, K. (2001). *Istoriya Vtoroj mirovoj vojny*. Moskva: Ast. [in Russian].
51. Tronko, P.T. (1978). Bitva za Dnepr 1943. *Ukrainskaya sovetskaya entsiklopediya*. (2th ed.). V 12 t. (p.375). Kyiv: USE. [in Russian].
52. Tyushkevich, S.A. (Ed.). (1982). *Istoriya vtoroj mirovoj vojny 1939–1945. V 12 t.* (Vol.12: Itogi i uroki vtoroj mirovoj vojny, p.35). Moskva: Voenizdat. [in Russian].
53. Utkin, G.M. (1967). *Shturm «Vostochnogo valа». Osvobozhdenie Levoberezhnoj Ukrainy i forsirovanie Dnepra*. Moskva: Voenizdat. [in Russian].
54. Vasilevskij, A.M. (1975). *Delo vsej zhizni*. Moskva: Politizdat. [in Russian].
55. Voznenko, V.V. (1963). Bitva za Dnepr i Kievskaya nastupatel'naya operatsiya 1943 godа. *Voennaya mysl*, 10, 55–69. [in Russian].
56. Voznenko, V.V., & Platonov, S.P. (Ed.). (1951). *Nastuplenie 1-go Ukrainskogo (Voronezhskogo) frontа na kievskom napravlenii v 1943 godu (Kratkij operativnyj ocherk)*. Moskva: Voenizdat. [in Russian].
57. Zaporozhchenko, A.K. (1976). Bitva. Grechko, A.A. (Ed.) *Sovetskaya voennaya entsiklopediya. V 8 t.* (Vol.1: A – Byuro, p.479). Moskva: Voenizdat. [in Russian].
58. Zhilin, P.A. (Ed.). (1985). *Vtoraya mirovaya vojna. Itogi i uroki*. Moskva: Voenizdat. [in Russian].
59. Zhukov, G.K. (1969). *Vospominaniya i razmyshleniya*. Moskva: Izd-vo Agentstva pechati Novosti. [in Russian].

Oleksandr Lysenko

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
 Head of the Department of History of Ukraine During World War II,
 Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
 (Kyiv, Ukraine), ukr2www@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

Rostyslav Pyliavets

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
 Docent of the Department of History of Wars and Military Art,

I.Cherniakhovskyi National University of Defence of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), rost0404kyiv@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2641-053X>

BATTLE OF THE DNIPRO IN WORLD WAR II: TRYING A NEW CONCEPTUAL VISION

Abstract. *The purpose of the study is to outline the main concepts of a new conceptual interpretation of the set of hostilities included in the historiography entitled “Battle of the Dnipro” and based on a much broader understanding of its content, scope, duration, implications and significance for the entire course of the Eastern Front confrontation. The methodology of the studio is based on a combination of general scientific, special and interdisciplinary methods of scientific knowledge, as well as theoretical achievements of leading specialists in military history, military sciences and other scientific fields and disciplines. The authors use a modern terminological apparatus, tested in the world military-historical discourse. Conclusions.* *The theoretical and methodological matrix on which researchers project the events of World War II is constantly changing and demonstrating the heuristic potential that scientists have to realize. The most armed clash of a global nature in history has revealed new approaches in strategic and operational planning, the management of troops, their personnel, engineering, logistical, health, moral and psychological support, logistics and more. During the World War II, a new understanding of the concept of “battle” as a set of strategic and frontal operations developed. Each of the battles had not only important strategic but also significant military and political results. A special place among them belongs to Battle of the Dnipro. There is an urgent need for a conceptual rethinking of the role and meaning of Battle of the Dnipro, its nature and content, chronological and territorial boundaries. Formed in the USSR official view of the events of the war, including Battle of the Dnipro, was biased – it distorted the essence and significantly “cut” the real content of this battle. Contrary to the established Soviet stereotype, the authors put forward and substantiate the view that the battle for the Red Army had defensive and offensive components and generally lasted more than three years (from the end of June 1941 to the beginning of July 1944). The actual content and scope of Battle of the Dnipro, the number of operations, forces and resources involved, as well as the losses of the parties in it were much greater than usual. Given these circumstances, scientists should formulate an adequate conception of the entire system of battles and operations in the German-Soviet War, among which Battle of the Dnipro became the largest battleship of World War II.*

Keywords: *Battle of the Dnipro, World War II, German-Soviet war, strategic and frontal operations, battle (concept), concept, Ukraine.*

STEPAN BORCHUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor of the Department of World History,
V.Stefanyk Precarpathian National University
(Ivano-Frankivsk, Ukraine), borchuk.s@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7494-7369>

YULIIA KHYTROVSKA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Professor of the Department of History,
NTUU «I.Sikorskyi Kyiv Polytechnic Institute»
(Kyiv, Ukraine), y.khytrovska@kpi.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3666-3327?lang=en>

HISTORY OF RELATIONS OF MASONRY AND RUSSIAN ORTHODOX CHURCH IN THE LATE EIGHTEENTH - EARLY TWENTIETH CENTURIES

Abstract. *The purpose of this study is an impartial in-depth analysis of the relations between freemasons and the Russian Orthodox Church from the late 18 to the early 20 century. The research methodology is based on the principles of historicism, comprehensiveness and interdisciplinarity. The author uses a wide range of general scientific (analysis and synthesis, generalization) and specially-historical (critical analysis of sources, retrospective, historical-genetic, problem-chronological) methods. The scientific novelty. The paper is the first attempt to study the relations of Masonry and the Russian Orthodox Church in the late 18 – early 20 centuries. Only some of the aspects of this issue have been reflected in the academic literature. The authors introduces archival documents and fundamental works. Conclusions. The authors concludes that there were difficult relationships between Catholic Church and the Masons. The conflict arose, however, not on the basis of Masonic atheism, because Freemasonry considered religion as an important element of the ideological influence on the peoples, while not giving preference to any doctrine, arguing that all religions are equal, equally transient and imperfect. However, despite the serious differences in the ideologies, in the late 18 – early 19 centuries the Catholic Church and Polish Freemasonry went for a rapprochement for political reasons – to fight for the independence of the Commonwealth. The conflict between the Masons and the Orthodox clergy did not reach such a degree of acuteness that it had in Western European countries between the Catholic Church and the Masonic organization. To a large extent, this was the result of a more tolerant attitude of Orthodoxy to dissidence and the complete administrative dependence of this denomination on the state. Even during the reign of Catherine II, Paul I and especially Alexander I, high-ranking officials belonged to the Masonic organization. The indulgent attitude of the tsarist government to “Royal Art” ceased when it appeared that this organization was involved in political conspiracies against autocracy and national liberation movements. But, despite the strict measures taken by the imperial authorities against the Masonic organization, the lodges continued to exist, but they functioned more secretly. Freemasonry in the 18–19 centuries did not play a leading role in the public-political life of the Russian Empire, including the Right Bank Ukraine but it significantly influenced it. “Royal Art” apparently prepared society for the acceptance of constitutional and republican ideas, the abolition of serfdom and significantly affected the ideological growth of future generations of both the Russian and Ukrainian intelligentsia. In the early 20 century freemasons in Ukraine were much more active*

in political respect than in Russia. It is no coincidence that the Ukrainian freemasons put forward the idea to leave the former mystical nonsense and fully concentrate their efforts on the political struggle. Although political Freemasonry destroyed autocracy, it could not overcome its fractional disunity and eventually yielded to more organized and politically far-sighted Bolsheviks.

Keywords: *Masonry, Russian Orthodox Church, clergy, freemasons, Russian autocracy.*

The awakening of the interest to the Masonic movement after the collapse of the USSR was not accidental, since it was reborn in the post-Soviet counties and quickly gained strength and significance. Only in the largest cities of the Russian Federation (Moscow, St. Petersburg, etc.) in the early 1990's under the auspices of the Great United Lodge of England and Scotland, the Great Orient of France and the Grand National Lodge of France more than a dozen lodges were founded and coordinated by Great National Lodge of Russia. In 1993, the revival of Masonic lodges also began in Ukraine. The following lodges began to function: "Three Columns" – in Kyiv, "Phoenix of Ukraine" – in Kharkiv, "Kameniar" and "Light" – in Lviv, "Golden Acacia" – in Odesa and "Imhotep to the flaming star" – in Ivano-Frankivsk. In the early 2000s, a true "Masonic scandal" broke out in Ukraine. In February 2003, a member of the faction of the Yuliia Tymoshenko Bloc, L.Lukianenko, appealed to V.Lytvyn, the Speaker of the Verkhovna Rada, to inform the Ukrainian parliament about the affiliation of some people's deputies to the Masonic organizations. He said that freemasons include, in particular, the head of the State Tax Administration Yu.Kravchenko, the first vice-premier M.Azarov, the former Ukrainian President L.Kravchuk, the wife of President L.Kuchma, the Minister of Defense V.Shkidchenko, the head of the Security Service of Ukraine V.Radchenko, Prosecutor-General S.Piskun and many others. The leader of the Socialist Party of Ukraine, O.Moroz, also said that the factions of the Socialist Party, the Communist Party and the Yu.Tymoshenko Bloc prepared a political statement that about 300 senior statesmen were members of the Masonic lodge – the Order of St. Stanislaus (it is the successor of the Order, founded in 1765 by the King of Rzecz Pospolita – Stanisław II Augustus Poniatowski). Also, O.Moroz demonstrated to the journalists photos depicting the initiation of some representatives of the Ukrainian authorities into this Order (Tabachnyk, Piskun, Tulub, Rybak, Azarov, etc.). At the same time, on the site of the Order of St. Stanislaus, a photograph was posted where Prio P.Vialov initiate into the "priests" of this Order the former head of the secretariat of the Ukrainian Orthodox Church, the secretary of this church – Metropolitan Volodymyr (Sabodan), Archpriest of the UOCh V.Kosovskyi. It was V.Kosovskyi who "consecrated Masonic Games" in his parish church – St. Ilinskyi Temple in Kyiv on Podil (here L.Kuchma, Ya.Tabachnyk, M.Azarov, R.Bohatyriova, V.Dovzhenko and many other became the members of the Order). Another place of the "Masonic Games" at that time was St. Andrii's Church in Kyiv. On the 17th of October 2003 the members of the Ukrainian patriotic club "Nationalist" sent a letter to Verkhovna Rada asking to demolish a monument to Prince Volodymyr, which stands on the bank of the

Dnipro River in Kyiv. They categorically did not like the Masonic attribute on its pedestal. The monument appeared 150 years ago thanks to the financial assistance of Mason Novikov. The creators of the monument, sculptors V. Demut-Malinovsky and P. Clodt also shared Masonic ideas.

As we see, Masonry has an influence on the socio-political life of independent Ukraine. The church itself also never stood apart from socio-political processes. In our opinion, it would be interesting to follow the evolution of the relations of freemasons with the Russian Orthodox Church during the 19 – early 20 centuries.

Freemasonry originated in Western Europe. Its main task was to create a universal, supranational fraternity, and theoretically it neglected the specificity of national development, frankly gravitating towards universalism. However, in practice, “Royal Art” has repeatedly shown its elasticity, adapting to changes in the social life of individual countries and in general in the world. Thus, the Masonic rule required from the “brothers” not to deal with politics, because political passions only sow discord between people, and freemasons should live in peace and harmony. But, in fact, not only individual members of the Masonic organization, but also whole lodges took part in political life. Charitable activities and self-improvement were only for show. Masonry conducted the same flexible policy concerning national liberation movements¹.

There were difficult relationships between Catholic Church and the Masons. The conflict arose, however, not on the basis of Masonic atheism, because Freemasonry considered religion as an important element of the ideological influence on the masses, while not giving preference to any doctrine, arguing that all religions are equal, equally transient and imperfect. This attitude to religions is explained by the fact that the main task of “Royal Art” was moral, intellectual and physical improvement of humanity. The realization of this super-task was possible through the unification of all religious teachings and the destruction of national powers, replacing them with one single religion and one large republic, where all the peoples – one family². The church saw the religious indifference and the danger of “Royal Art” in these principles. It considered the Masons as deadly enemies, the “satanic creation”, and repeatedly declared an anathema to this organization. Thus, since 1738, there were 14 papal encyclical with calls for the separation of freemasons from the Catholic Church. The papal bull “Ecclesiam a Jesu Christo” (1821) declared anathema to all secret societies, especially the Masonic lodges³.

However, despite the serious differences in the ideologies, in the late 18 – early 19 centuries the Catholic Church and Polish Freemasonry went for a rapprochement for political reasons – to fight for the independence of the Commonwealth. During this historical period, the Polish elite relied heavily on the Masonic organization, guided solely by patriotic aspirations to revive Great Poland. The top of the Catholic Church, feeling the inevitability of secularization and imposing on it the same administrative control of imperial power, under

¹ Массонство в его прошлом и настоящем: В 2 ч. – Ч.1. – Москва, 1991. – С.22.

² Там же. – С.18–19.

³ Морамарко М. Массонство в прошлом и настоящем. – Москва, 1989. – С.236–237.

which the Russian Orthodox Church had long been existed, did not remain aside from the Polish national liberation struggle. For Polish secret societies, the support of the Catholic Church was a significant factor on the eve of the uprising against Russia, which they persistently prepared, since Catholicism had a powerful ideological influence on a significant part of the population of the Right-bank Ukraine. Polish secret societies on the Right-bank Ukraine and Masonic lodges, as well as local Catholic clergy directed their efforts to this goal. As the archival documents prove, they continued their activities in the mid-19 and early 20 centuries, seeking to overthrow the Russian monarchy. However, participation in these processes of the Catholic clergy was considerably more modest than in the early 19 century.

The conflict between the Masons and the Orthodox clergy did not reach such a degree of acuteness that it had in Western European countries between the Catholic Church and the Masonic organization⁴. To a large extent, this was the result of a more tolerant attitude of Orthodoxy to dissidence and the complete administrative dependence of this denomination on the state. Even during the reign of Catherine II, Paul I and especially Alexander I, high-ranking officials: Count P.Stroganov (the lodge of the Great Orient of France), Count M.Novosiltsev (the lodge "United friends"), A.Balashov (the lodges "United friends" and "Palestine"), Count V.Kochubey ("Minerva" lodge) and others belonged to the Masonic organization. There were especially many freemasons in the ministries of internal affairs and justice. The minister of spiritual affairs A.Golitsyn also belonged to them⁵. Consequently, the Masons could directly influence the ecclesiastical top, which was under the control of government structures. The Orthodox Church in Ukraine, as in the entire empire, was deeply dependent on the state. Archbishop Savva Tverskoy correctly noted that the history of this denomination in the 19 century should be written after the chief prosecutors. The chief-prosecutor chaired the church as his department, and treated the Synod as his own advisory body. He had much greater power over the church than the patriarch, who was only the executive power of the bishops' council. If he did not agree with the decision of the Synod, the protocol of the latter was destroyed and the new one was written⁶.

Comparatively tolerant attitude of the Russian Orthodox Church to the Masonic organization is evidenced by the "dissertation" (graduation) works of the students of the Kyiv Theological Academy. So, in the dissertation "Russian Freemasonry and the Church" KTA listener P.Melikin wrote: "Masonry spiritualized Russian religious life; it brought a new element in the spiritual and educational affairs, formed a new generation of shepherds of Russian church and awakened Russian theological thought"⁷. As we can see, the author of this

⁴ Бакунина Т.А. Знаменитые русские масоны. – Москва, 1991. – С.96.

⁵ Платонов О. Масонский заговор в России (1731–1995 гг.) // Наш современник. – 1995. – №4. – С.112–113.

⁶ Власовський І. Нарис історії УПЦ: У 4 т. – Т.3. – К., 1998. – С.251.

⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.304. – Дис.№572 (Меликин П. Русское масонство XVIII в. в отношении к церкви. 1873). – Арк.131.

“dissertation” was far from condemning the Masonic ideology and activity. On the contrary, he believed that Freemasonry brought some freshness in Russian religious life: participation of the society in the affairs of the church and the attempt to converge Western-Christianity with the Orthodox Church without the destruction of its dogmas and ceremonies⁸.

In another dissertation “The Legislation of Empress Catherine II concerning the Church and the Clergy”, the student of the Kyiv Theological Academy, G.Istomin, wrote: “Taking into consideration the task of Freemasonry, one could hope that the clergy would be on its side, in order to counteract the expansion of anti-Christian ideas. But such a union of the clergy with Freemasonry could continue only as long as Freemasonry stood on a moral ground”⁹. As we see, this author also considered that cooperation between the “Royal Art” and the Orthodox Church could be possible, provided that it would not become destructive.

Kyiv Theological Academy was the highest spiritual educational institution, and if such views were expressed there, it directly testified to the non-conflict in relations between Orthodoxy and the Masonic organization.

Not only the students of the Kyiv Theological Academy wrote about the intentions “to reform the Russian clergy with the help of Freemasonry”, but also Russian authorities expressed the same intention in the early XIX century. Thus, the Countess M.Speransky, since 1808 the nearest adviser to Emperor Alexander I, and the author of several projects of state reforms of liberal direction (by the way, he was the son of a priest and pupil of the theological seminary), proposed to establish a special Masonic lodging and to oblige the most “capable” clergy to take part in its activities. The ritual for it was developed by the director of the “Polar Star” lodge – Fessler – and discussed at the meeting of this Masonic lodging in 1810. However, the newly established Masonic lodge in the Trinity Lavra of St. Sergius did not last long. It was proclaimed “heretical” and soon closed¹⁰.

At the beginning of the 19 century in the Russian Empire, besides the secret Masonic lodges, the so-called legal Masonic organizations “Philadelphia Church” and “Bible Society” began to work. “Bible Society”, from 1814 – “Russian Bible Society” was founded according to English models in 1812 in St. Petersburg (till 1821 it completed 129 publications of the full text of the Bible and its individual parts in 29 languages)¹¹. In Russia there were 289 departments of this society, headed by Masons¹². In the dissertation “Count de Mestre in Russia” a student of the Kyiv Theological Academy, Ya.Hadzynskyi, wrote that the Masonic and Mystic Minister, the Minister of Religious Affairs and People’s Education, Prince A.Golitsyn became a president of the Bible Society, and his secretaries were the director of the department of spiritual affairs Mason O.Turgenev and the

⁸ Там само.

⁹ Там само. – Дис.№317 (Истомин Г. Законодательство императрицы Екатерины II относительно церкви и духовенства. 1867). – Арк.111.

¹⁰ Бакунина Т.А. Знаменитые русские масоны. – С.74–75.

¹¹ Русское православие: веки истории. – Москва, 1989. – С.320.

¹² Платонов О. Терновый венец России: История масонства 1731–1995. – Москва, 1995. – С.75.

director of the Department of Public Education V.Popov¹³. By the way, V.Popov, presumably, was a member of the whip sect¹⁴. Some “Orthodox Bishops” took part in the “Bible Society”, in particular, Metropolitan Michael – a pupil of the “Friendly Society”. Metropolitan Plato was very benevolent towards “Martynists”, but had suspicion to their “community”¹⁵. According to Ya.Hadzynskyi, in Poland the “Bible Society” was headed by Prince A.Czartoryski, and a large part of the Catholic bishops and prelates were his vice-presidents. Pope Pius VII opposed the “Bible Society” and wrote about it to Sisterjtsevich. He insisted that such a society was dangerous for the Christian religion, since all Bible societies seek to destroy Christianity: “This is a plague that needs to be eradicated by any means.” Jesuits and Earl De Maistre began a war with Masonic associations in the Russian Empire¹⁶. However, De Maistre, like the Jesuits, was expelled from Russia in 1820 after the issuance of the imperial decree “On the dispatch of Jesuits beyond the boundaries of the empire”¹⁷.

The “British Bible Society” saw the main tasks of its activities in the publication and distribution of the Bible, without any explanation and notes, and the elimination of dogmatic differences between different religions, because the most important principle of the functioning of the society was the approval of the idea of the widest tolerance. The main task of “Russian Bible Society” was to spread the Holy Scriptures among the peoples who lived in the Russian Empire by publishing in various languages the books of the Old and New Testaments¹⁸.

At the beginning of the company’s activities, the members of its main committee were almost exclusively secular individuals. Thus, the president of the society was the Minister of Religious Affairs and Public Education Prince A.Golitsyn, the vice-presidents – Count V.Kochubey and Razumovsky, the Chief Steward of the household – R.Kosheleva, the secretaries – the director of the department of spiritual affairs – mason O.Turgenev and the director of the Department of Public Education – V.Popova¹⁹. Later, the well-known Mason and the mystic O.Labzin, the publisher of the Zion Gazette, entered the board of directors of the Russian Bible Society²⁰.

Only in 1814, 9 new vice-presidents of the Society were elected from the clergy of various Christian denominations. Among them were Orthodox hierarchs – Ambrose (Podobedov), Metropolitan of Novgorod Mikhail (Desnitsky), Archbishop of Chernihiv Seraphim (Glagolevsky), Archbishop of Tver, later – Metropolitan of Moscow, and later – of St. Petersburg, Catholic Metropolitan S.Siestrzeńcewicz, Uniate Metropolitan J.Buľhak, Archbishop of Russian Armenians Ioannes and others. The list of directors of the Main Committee of the Society also included

¹³ IP НБУВ. – Ф.304. – Дис.№401 (*Гадзинский Я.* Граф де Местр в России. 1865). – Арк.31 зв.

¹⁴ *Башилов Б.* История русского масонства // Наш современник. – 1995. – №7/8. – С.125.

¹⁵ IP НБУВ. – Ф.304. – Дис.№572. – Арк.132.

¹⁶ Там само. – Дис.№401. – Арк.36.

¹⁷ Там само. – С.78.

¹⁸ *Жмакин В., протоиерей.* Обличитель масонства: Жизнеописание святителя Иннокентия Пензенского. – Москва, 2006. – С.23–24.

¹⁹ IP НБУВ. – Ф.304. – Дис.№401. – Арк.31 зв.

²⁰ *Башилов Б.* История русского масонства. – С.126.

representatives of the clergy: the Orthodox – Archimandrite Filaret (Drozdov), the rector of the St. Petersburg Theological Academy, Archpriest Muzovsky and other confessions – Catholic, Armenian, Lutheran, Greek Catholic²¹.

Despite the fact that members of the “Russian Bible Society” were representatives of the clergy of different denominations, it was headed by Russian high-ranking officials belonging to the Masonic organization, which means that freemasons could directly influence the activities of this society. They contributed to its prosperity, both official and informal, because their appeals to help the company were perceived by subordinates as the instructions of the authorities, and their letters were considered official circulars. Due to such intercession, only a few years after the establishment of the company, its branches appeared in many provincial and county cities.

In 1815, on the recommendation of A. Golitsyn, Emperor Alexander I issued a directive to the Synod on the need for the translation of the Holy Scriptures in Russian, in which he emphasized: “It must be possible for the Russians to read the word of God in their native, Russian language”. The translation of the Bible into Russian and other languages of peoples residing within the Russian Empire was closely linked with the activities of the Russian Bible Society. The imperial order was implemented by the theologians of the St. Petersburg Theological Academy under the direction of its rector Archimandrite Filaret (Drozdov). In 1818 the Four Gospels were printed in the Russian language, in 1820 the entire edition of the New Testament was published in Russian translation, in 1822 – the translation of the Psalter was made. To accelerate the process of translation of all biblical books into Russian, this work was divided between scholars-theologians of the Moscow, St. Petersburg and Kyiv Theological Academies. The head of this mission was Archimandrite Filaret. The translators used Hebrew texts, but also Greek, French and German translations of the Bible. In 1825, 8 Biblical books were published: Pentateuch, Joshua, Judge and Ruth, which were included in the first Bible volume²². During the period from 1814 to 1823, the New Testament was translated into Persian, Tatar, Chuvash, Mordvin, Kalmyk, and other languages of the peoples of the Russian Empire²³.

Most contemporaries positively assessed the activities of the “Russian Bible Society” in translating the Bible into different languages, although there were those who mercilessly criticized it. So, for example, O. Shishkov, who became Minister of Public Education after the dismissal of Prince A. Golitsyn from this post, wrote: “The Biblical community hastily and mischievously translated the New Testament. And this is not surprising, because its translation, once carried out by the saints Cyril and Methodius, is now done by several academy students in no time. Most members of the Bible Society laughed while reading the Mordvinian and Chuvash Gospels. Would not it be easier to teach these savages Slavic literacy, if the Bible Society had no other dirty intentions?”²⁴.

²¹ Жмакин В., протоиерей. Обличитель масонства... – С.25.

²² Там же. – С.27.

²³ Карташев А.В. История русской церкви. – Москва, 2005. – С.882.

²⁴ IP НБУВ. – Ф.61. – Спр.1628. – Арк.3, 4–4 зв.

The high Christian goals of the Russian Bible Society were quickly eroded by the fanatical enthusiasm of his leadership to mysticism and pietism. The Orthodox clergy, which supported the idea of the creation of this society and even contributed to its functioning, began to criticize its activities. The rejection of the “Russian Bible Society” by the Orthodox clergy was due to a modest position of the representatives of the Orthodox Church in it (the hierarchs of this denomination complained of an equalization of the Orthodox Church with other, even non-Christian, religion, what reduced its status of “dominant” in the state). Also, prince A.Golitsyn became the most important source of dissatisfaction and annoyance among the clergy because of his passion for mysticism. As O.Shishkov wrote in his memoirs: “Is it not ridiculous to contemplate in our Bible societies our metropolitans and bishops who sit, contrary to the apostolic guidance, together with the Lutherans, Catholics and Quaker? With gray heads in their cassock they sit with the laity of all nations, and a man in a coat tells them the Word of God. Where is the decency? Where is the church?”²⁵.

Not only the Orthodox clergy were disappointed with the activities of the “Russian Bible Society”, the emperor Alexander I himself began to treat it cooler. At his direction, in 1824 the company was headed by Metropolitan Seraphim, who replaced A.Golitsyn. It was Seraphim who appealed to the emperor to eliminate the “Russian Bible Society”. He wrote to Alexander I: “In the hidden intentions and actions of the society there is a violation of the sacred duties of the church: to be obedient and loyal to the emperor”²⁶. Although this request was not implemented, some branches of the society began to close all over the country. When the new Russian emperor became Nicholas I, the Kyiv Metropolitan Yevgeny (Bolkhovitinov) spoke about the liquidation of the society. Nicholas I acted more resolutely and consistently than his predecessor. On the 12 of April, 1826, “Russian Bible Society” was closed according to the imperial decree²⁷. Since then, the persecution began for everything that was connected with its activity: the translation and distribution of translated copies of the Holy Scripture had been suspended, it was ordered to remove from the libraries all the books of religious and moral content issued without spiritual censorship. To accomplish this task a temporary committee was set up at the St. Petersburg Spiritual Academy. It consisted of 12 clerics led by the rector of this educational institution. The property of the Russian Bible Society, estimated at almost 2 million rubles, was handed over to the Synod²⁸.

In such a way the history of the existence of the “Russian Bible Society” ended. Its activities were ambiguous. Thus, at the beginning of its functioning, it intended to reform Orthodoxy, made much for the publication of the Holy Scripture in national languages and its dissemination. As it turned out later, under the influence of its supreme leadership belonging to the Masonic organization, it spread mystical works and wanted to replace Orthodoxy with

²⁵ Жмакин В., протоиерей. Обличитель масонства... – С.30.

²⁶ Карташев А.В. История русской церкви. – С.882.

²⁷ Там же. – С.882–883.

²⁸ IP НБУВ. – Ф.304. – Дис.№572. – Арк.133 зв.

a surrogate that combined mysticism and cosmopolitanism. One can not but agree with the opinion of P.Znamensky²⁹ that as a result of the proliferation of mysticism through the influential figures of the “Bible Society” in the Russian Empire, not only the western sects activated their activities, but also the number of supporters of local sects began to increase – the sect of dukhobors, whips and skopets.

It is worth noting that all the protests against Bible societies were rare, since in the beginning of the 19 century the religious propaganda of other denominations and sects entered the official state policy of the Russian Empire. Mason A.Golitsyn, head of the Ministry of Religious Affairs and Public Education, also served as the main censor³⁰. His ministry paid much attention to the dissemination of numerous mystical works, which were published in large numbers and sent to all educational institutions, distributed in eparchies and provinces, some of them were reissued two or three times in a short period. Already mentioned above *Zion Gazette* was among them. Bishops, archimandrites a number of ordinary priests, all the seminaries and theological academies were subscribed to it (only the St. Petersburg Academy ordered 11 copies)³¹. This Masonic periodical was extremely popular among the Ukrainian public. In particular, Ukrainian spiritual educational institutions, for example, the Poltava Seminary and its rector Archimandrite Cyril subscribed to it.³²

The students of religious academies and separate representatives of the Orthodox clergy were under the influence of mystical sentiment. Thus, in particular, Archimandrite Photius reported that some students of the St. Petersburg Theological Academy were in captivity of a dangerous interest to mystical works. The catechist of the second cadet corps celibate priest Iov was so permeated with the mystical “insights” that in the church he cut the icons of the Savior and the Mother of God³³.

In general, according to incomplete data of O.Platonov, 24 Orthodox priests and 29 clerics of other religions (mostly Lutheran) were members of the Masonic lodges in the Russian Empire at the end of the 18 – the first quarter of the 19 century³⁴.

T.Bakunina gives a list of Orthodox pastors – participants of the Masonic lodges. There were representatives of the Ukrainian Orthodox clergy among them, in particular, Levitsky Theodosius Nesterovich – priest of the Holy Nicholas Church of Balts of the Podolsk province (in 1824, because of his speech pronounced in Masonic traditions, with attacks against Orthodoxy, he was sent to the Konevsky Monastery), F.Lisevych – a Podillia priest (fond of mysticism), Theophilus – the hieromonk, catechist of the Second Cadet Corps, and later – a Lyceum in Odesa (he headed various monasteries; died in the Fedorivskiy

²⁹ *Знаменский П.В. История русской церкви. – Москва, 2002. – С.14.*

³⁰ *Платонов О. Терновый венец России... – С.75.*

³¹ *Башилов Б. История русского масонства. – С.126.*

³² *Крижановська О.О. Таємні організації в Україні. – К., 1998. – С.52.*

³³ *Сладкопевцев П. Материалы по истории мистицизма и масонства в России // Духовная беседа. – 1865. – №10.*

³⁴ *Платонов О. Масонский заговор в России (1731–1995 гг.). – С.118.*

Monastery, had close relations with A.Golitsyn, the speaker in “The Dying Sphinx” lodge till 1818)³⁵.

According to T.Bakunina, apart from the named clerics, whose participation in the Masonic lodges was documented, there were still many priests, whose direct connection with Masonic lodges can not be considered a proven fact, but whose views were close to the Masonic ideology. O.Borovik from the Right Bank was such a servants of the cult (from 1814 – Bishop Vologda and Ustyug, from 1827 – Archbishop of Katerynoslav, Kherson and Tavriia)³⁶. The rector of the Kyiv Theological Academy, Archimandrite of the Bratsk Monastery Smaragd was also suspected in connection with the Masonic organization³⁷.

Despite the existence of these lists, due to the lack of sources (the Masons themselves did not advertise their own affiliation with the organization, the church in general did not keep alive these facts), it is not even possible to roughly determine the number of clergymen – the participants of the Masonic lodges.

After exposing a number of Polish secret societies in the early 20-ies of the 19 century – Masonic or connected with it – and establishing their cooperation with the Decembrists, the tsarist government established itself in the intention to put an end to the Masonic movement in the state. As noted above, in 1826, Nicholas I confirmed the validity of the “highest” decree of 1822 on the prohibition of all secret societies and circles, primarily Masonic³⁸. In the same year, according to the imperial decree, chief prosecutor Prince P.Meshchersky issued a decree on the taking written document from the spiritual consistory, spiritual rulings and officials about their ineligibility for Masonic lodges. In his letter to Metropolitan Yevgeny (Bolkhovitinov), he wrote: “I beg Your Eminence for the capture of written documents from all the officials who are in service in the consistory, spiritual reigns, as well as in the higher and lower spiritual schools, that they will not belong to any secret societies, under whatever name they existed, and deliver these papers personally to me”³⁹. On July 5, 1826 the chief prosecutor sent a similar circular to Archimandrite Varlaam, the rector of the Kyiv Theological Academy⁴⁰. During 1827 spiritual consistory forced priests to give special paper in which they would commit themselves not to participate in any secret societies. In particular, it was said in the text of such a paper: “I, the undersigned, affirm that I never belonged to any secret societies, either in the Russian Empire or abroad, and know about their existence only from the rumor. I will not belong to any secret societies, whatever names they have; otherwise I impose myself on a severe punishment as a state offender”⁴¹. These government

³⁵ *Бакунина Т.А.* Знаменитые русские масоны. – С.116.

³⁶ Там же. – С.117.

³⁷ Державний архів Київської обл. (далі – ДАКО). – Ф.3. – Оп.1. – Спр.173.

³⁸ *Панков А.А.* Упадок православного прихода (XVIII–XIX ст.). Историческая справка. – Москва, 1899. – С.161.

³⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.127. – Оп.379. – Спр.99. – Арк.1.

⁴⁰ ІР НБУВ. – Ф.160. – Спр.1303. – 3 арк.

⁴¹ Державний архів Волинської обл. – Ф.382. – Оп.2. – Спр.427. – Арк.3.

orders most likely indicate that the government not only reinsured, but was informed about the participation of clergy in the work of secret societies.

However, government measures against the participation of church representatives in the work of secret organizations did not achieve their goal. This is evidenced by the fact that on August 13, 1823, almost a year after the issuance of the royal decree of 1822, the Minister of Internal Affairs ordered the Kyiv governor to identify the Masonic lodges in Kyiv, which, ignoring the ban, continued to operate secretly. He ordered to conduct an appropriate investigation and to close the detected lodges. The Minister threatened tough measures with those local authorities which would not eliminate existing secret societies⁴². Anyway Masonic organizations continued to operate in the empire. It is witnessed by the new tsarist measures against them. Thus, on June 3, 1837, the police were given widespread rights in the fight against Masonic and other opposition organizations. In a special decree it was said: "The police not only have the right, but they are obliged to put an end to all secret, illegal gatherings, unions or fraternities, Masonic lodges, etc."⁴³. In 1849 officials, priests, and teachers again gave written documents that they did not belong and would not belong to secret organizations⁴⁴. However, despite the government's warnings and prohibition, as well as direct repression, Masonic lodges did not stop their activities and continued to work, but they did it even more conspicuously. Countess M. Tolstaya recalled that "after the closure of all lodges, all the rites disappeared, but the gatherings of brothers continued in the form of conversations quite often and the admission of new members secretly continued"⁴⁵.

Most likely, police kept silent about the involvement of the clergy in the activities of the Masonic organization. This is evidenced by the following case. On July 3, 1830 the investigator of the Chyhyryn lower court reported to the Volyn governor that in the village of Boltyska, a rural dean Bakanovsky's notebook was found during the search, where Masonic rites were described. This report, together with the notebook, was sent to the head of Masonic secret police A. Benckendorff⁴⁶. Police did not give a move to this case. The resolution noted that there were no Masonic books found, so the fact of the confiscation of the above-mentioned notebook was hidden⁴⁷. At the same time, Benckendorff issued an order to get another written documents from gentry, clergy and other groups of the population that they did not belong to secret societies⁴⁸.

The imperial government strongly condemned the political Freemasonry of the Decembrists. The involvement of the regimental priest Dany Keizer in the uprising of the Chernihiv Infantry Regiment especially disturbed Nicholas I. Regimental priests Dmitry Kraskiv and Ivan Akhstestin gave evidence that on

⁴² ДАКО. – Ф.2. – Оп.145. – Спр.320. – Арк.2–2 зв.

⁴³ Палков А.А. Упадок православного прихода (XVIII–XIX ст.). – С.161–162.

⁴⁴ ДАКО. – Ф.2. – Оп.154. – Спр.126. – Арк.2.

⁴⁵ Крижановська О.О. Таємні організації в Україні. – С.30.

⁴⁶ ЦДІАК України. – Ф.533. – Оп.2. – Спр.633. – Арк.1–1 зв.; Масонство в его прошлом и настоящем. – Ч.1. – С.242.

⁴⁷ ЦДІАК України. – Ф.533. – Оп.2. – Спр.633. – Арк.2 зв.

⁴⁸ Там само. – Арк.5–5 зв.

December 31, 1825 in Vasylykiv Keyser read a catechism composed by rebels, saying that “there should not be kings of the Earth and they are commemorated in the churches only in order to deceive people”. They assured that Kaiser received 200 rubles from the leader of the uprising S.Muravyov-Apostol. The clergyman himself argued that when he was carrying out the liturgy, “he was in such an unusual state that he did not remember what document was forced to repeat after the officers who were standing next to him”. In this situation it was not so important whose testimony was more truthful. The main thing was that the emperor was convinced that “rebellious spirit” could take over even the privileged part of the clergy, who was in the civil service. After all, even if among such pastors there were oppositionists, then the lower clergy could be easily filled with anti-government sentiment. Keizer was deprived of his dignity and sent to the Kyiv Provincial Government for the transfer to a military court⁴⁹.

The Decembrists-Masons saw the future of the Russian state without Orthodoxy. Thus, Decembrist Ulybashev clearly described in his literary utopia the life in Russia after realization of conspirators’ plans. In St. Petersburg, a triumphal arch will stand on the site of the St. Alexander Nevsky Lavra. In a magnificent temple that will overshadow the “majestic monuments of the Roman power’ there will be a special liturgy: here, in front of the marble altar, where the eternal fire burns, “they will pray to the Architect of the Universe” that is, the Masonic God. Orthodox Christianity will vanish, only “a few old people will profess the former religion, but most people will live anew, differently”⁵⁰.

So, as we see, the indulgent attitude of the tsarist government to “Royal Art” ceased when it appeared that this organization was involved in political conspiracies against autocracy and national liberation movements. But, despite the strict measures taken by the imperial authorities against the Masonic organization, the lodges continued to exist, but they functioned more secretly.

Freemasonry in the 18–19 centuries did not play a leading role in the public-political life of the Russian Empire, including the Right-bank Ukraine but it significantly influenced it. “Royal Art” apparently prepared society for the acceptance of constitutional and republican ideas, the abolition of serfdom and significantly affected the ideological growth of future generations of both the Russian and Ukrainian intelligentsia.

The data on the activities of the Masonic lodges in the second half of the 19 century were extremely mumble, therefore, it might give the impression that before the revolution of 1905–1907 the Masonic organization ceased its activities in the Russian state. However, this is not entirely true. At that time the “Royal Art” worked, but it was very conspiring. Favorable conditions for the activation of Freemasonry appeared after the publication of the royal manifesto on October 17, 1905, which proclaimed civil liberties and general amnesty. Many emigrants returned to the empire, freemasons who gathered around the Parisian Russian Higher School of Social Sciences were among them. They were determined to

⁴⁹ Русское православие: веки истории. – С.326.

⁵⁰ Нечкина М.В. Декабристы. – Москва, 1975. – С.33–34.

revive the Masonic organization in the state. At this time, local Masons, as well as whole lodges awoke and become ready to be active in public-political life⁵¹.

Such a process encompassed not only Russia but also Ukraine, including the South-West region. This is eloquently illustrated by numerous orders, Circulars of the Police Department directed to local subordinates, also reports of police officers to their superiors on the activities of the Masonic organization, its membership, the goals and tasks that it put before its members⁵². The Orthodox clergy associated even the organization of several public seminars by Protestants in Russia during this period with the rebirth of them under the influence and according to the model of Freemasonry⁵³.

Before the emergence of the political “Freemasonry of Kerensky” or “Duma Freemasonry”, “Royal Art” in the Russian Empire in general was developing along the lines of the French Masonic tradition. In 1909, the Masonic leadership was forced to dismantle the lodges, with the aim of “eliminating those dear brothers whose talks had been detected”. As a result of this campaign, reformed in 1909, the Masonic organization became even more secretive. Soon on its basis the aforementioned political Freemasonry arose in Russia⁵⁴.

In the early 20 century freemasons in Ukraine were much more active in political respect than in Russia. It is no coincidence that the Ukrainian freemasons put forward the idea to leave the former mystical nonsense and fully concentrate their efforts on the political struggle. A.Avrehk⁵⁵ and S.Melgunov⁵⁶ expressed the opinion that exactly Kyiv’s “workshops” proposed the creation of a qualitatively new Masonic organization – a political one.

Researchers have not established the exact date of the appearance of this organization. S.Melgunov⁵⁷ stated it was in 1915, but A.Kerensky recalled that he had joined it in 1912, “immediately after being elected to the fourth Duma”. V.Startsev and A.Serkov believed that the new Freemasonry actually appeared even in 1910⁵⁸. In 1912, the first convention of the Masonic lodges took place in Moscow, where the governing body of the organization – Supreme Council – was elected and the Russian Grand Orient was proclaimed. Participants of the convention called the newly formed Masonic organization “The Great Orient of peoples of Russia”⁵⁹.

Effectively using personal ties, the “Masons of Kerensky” began to hold senior positions in the country’s most important state, political and public institutions.

⁵¹ Крижановська О.О. Таємні організації в Україні. – С.30–31.

⁵² ЦДІАК України. – Ф.385. – Оп.1. – Спр.2793 (1 ч.). – 138 арк.; Ф.274. – Оп.4. – Спр.356. – 176 арк.

⁵³ Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900–1917 рр.: соціально-релігійний аспект. – К., 1998. – С.109.

⁵⁴ Крижановська О.О. Таємні організації в Україні. – С.33.

⁵⁵ Аврех А.Я. Масоны и революция. – Москва, 1990. – С.193.

⁵⁶ Мельгунов С.И. На пути к дворцовому перевороту: Заговоры перед революцией 1917 г. – Париж, 1931. – С.185.

⁵⁷ Там же. – С.185–186.

⁵⁸ Старцев В.И. Российские масоны XX в. // Вопросы истории. – 1989. – №6. – С.39; Серков А.И. История русского масонства: 1845–1945. – Санкт-Петербург, 1997. – С.107.

⁵⁹ Крижановська О.О. Таємні організації в Україні. – С.33.

On this occasion M.Hrushevskyi recalled: “The Masonic organization has worked extensively, it has carried out its long-established tactical plan for all sorts of political opportunities to use its ties and to lead its people to influential positions. The Masonic organization obviously influenced the process of replacing of higher political positions”⁶⁰. More than 40 representatives of the “Royal Art” were in the State Duma. Its deputy head was cadet M.Nekrasov – Secretary of the Supreme Council of the All-Masonic organization. There were also Freemasons in the State Council (A.Guchkov, M.Kovalevsky, Baron Meller-Zakomelsky, generals Gurko and Polivanov). The Masonic organization consisted of 8 royal ministers (Minister of War – Polivanov, Minister of Agriculture – Naumov, finance ministers – Kutler and Bark, Ministers of Internal Affairs – Dzhunkovsky and Urusov, Minister of Commerce and Industry – Fedorov). The great princes Nikolai Mikhailovich, Alexander Mikhailovich and Nikolai Nikolayevich, the head of the office of the king’s court general Mosolov were Masons. The Grand Duke Dmitry Pavlovich also cooperated with the Masons⁶¹.

In his monograph “Masons as Enemies of the Christian Church and the State”, published in 1913, the priest P.Dernov eloquently describes the process of promoting the Masons to the Olympus of power: “acting secretly, the Masons stubbornly pursued their goal – the destruction of the Russian monarchy and its sacred foundation – the church. And the time will come when we will see the bloody hands of Freemasonry in the development of nihilism and godlessness in Russia in the 60’s and 70’s of the 19 century, in numerous attempts on King Alexander’s II life. How will the Masons gain a victory over us? By disbelief! All kinds of debauchery must spill over Russia in a wide wave and overtake all classes of society, all layers. Their main focus is on the struggle with Christianity and especially with Orthodoxy. Gold and print media will help them in this. There are enough people for this propaganda among the Jews, but they still need to use the services of the blind and stupid Russians”. The author saw the following in the actions of an “experienced director” – a masonry: the organization of the simultaneous outbreak of an open revolution in all outskirts of the Russian Empire, the proliferation of millions of anti-monarchical proclamations, the organization of strikes of workers and students, street demonstrations with red banners and slogans “Down with autocracy!”, the destruction of royal portraits and so on. P.Dernov asserted that Freemasonry operated in the country secretly, covering by educational societies, societies of peace, etc. Thus, in particular, in his opinion, the “Mir Society” was an openly Masonic organization, many of whose members were members of the State Duma and the State Council⁶².

The priest’s opinion can be confirmed by the order of the police department to the heads of provincial departments, the department of public safety and officers of a separate corps of gendarmes from 1914. It was said in it that, unable to act legally in Russia because of the decrees of August 1, 1822 and April 21,

⁶⁰ Грушевський М.С. Спомини // Київ. – 1989. – №9. – С.133.

⁶¹ Платонов О. Терновый венец России... – С.220–221.

⁶² Дернов П., свящ. Масоны, как враги христианской церкви и государства. – Санкт-Петербург, 1913. – С.48–50.

1826, Freemasonry nevertheless persistently and stubbornly spread across the empire under the banner of various societies: scientific and philosophical, occult and others. Such organizations were sometimes headed by those who accepted the Masonic dedication abroad. They hypocritically expose themselves as supporters of the tsarist government, but at the same time inoculate members of these societies with Masonic ideas. Among them was “Mir Society” which was a branch of an international company with a similar name. It promoted the idea of anti-militarism. In addition to the above-mentioned society, there were so-called “theosophical, evangelical, Christian associations, also occult and spirited societies which under the guise of seeking the truth, imposed heresies, disbelievers, and struggle against the Christian church”. Anthroposophical societies and philomystic circles propagated ideas of freedom, equality and fraternity of peoples. Thus, without being directly Masonic, the aforementioned organizations carried out individual points of the general Masonic program. This became possible due to the highly approved temporary rules according to which such associations had the right to form and distribute their departments in other cities with the permission of local provincial authorities since March 4, 1906. They used this opportunity, masking their harmful activities, freely distributing Masonic ideas among their followers. The Police Department asked the heads of provincial departments and officers of a separate gendarmerie corps to pay special attention to the existence of such organizations, to get information about their members and secret activities, and to inform the police department about the results of their work⁶³.

The strength and weakness of the Masonic movement in Ukraine were most pronounced during 1916–1919. The “Royal Art of Ukraine” took an active part in the overthrow of autocracy in the Russian Empire. It carried out anti-government propaganda in the mass media, collected funds for the coup, which was planned on the beginning of spring 1917, but was outrun by the February revolution. After the revolution, freemasons took key positions in local authorities and even in the Central Rada⁶⁴. Although political Freemasonry destroyed autocracy, it could not overcome its fractional disunity and eventually yielded to more organized and politically far-sighted Bolsheviks.

REFERENCES

1. Avrekh, A. (1990). *Masonry i revolyutsiya*. Moskva: Respublika. [in Russian].
2. Bakunina, T. (1991). *Znamenitye russkie masony*. Moskva: Interbuk. [in Russian].
3. Bashylov, B. (1995). *Istoriya russkogo masonstva (Vol.7/8)*. Moskva: Nash sovremennik. [in Russian].
4. Dernov, P, svyashch. (1913). *Masony kak vragi khristianskoj tserkvi i gosudarstva*. Sankt-Peterburg: Izd-vo V.M.Skvortsova. [in Russian].
5. Hrushevskiy, M. (1989). *Spomyny (Vol.9)*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Kartashev, A. (2005). *Istoriya russkoj tserkvi*. Moskva: EKSMO-Pres. [in Russian].

⁶³ ЦДІАК України. – Ф.385. – Оп.1. – Спр.2793 (1 ч.). – Арк.100–101.

⁶⁴ Крижановська О.О. Таємні організації в Україні. – С.106–107.

7. Klibanov, A. (Ed.). (1989). *Russkoe pravoslavie: vekhi istorii*. Moskva: Izd-vo politicheskoy literatury. [in Russian].
8. Kryzhanovska, O. (1998). *Taiemni orhanizatsii v Ukraini*. Kyiv: Akvilon-Pres. [in Ukrainian].
9. Melgunov, S. (1931). *Na puti k dvortsovomu perevorotu. Zagovory pered revolyutsiej 1917 goda*. Parizh. [in Russian].
10. Melgunov, S. (Ed.). (1991). *Masonstvo v ego proshlom i nastoyashchem* (Vol.1). Moskva: Ikpa. [in Russian].
11. Moramarko, M. (1989). *Masonstvo v proshlom i nastoyashchem*. Moskva: Progress. [in Russian].
12. Nadtoka, H. (1998). *Pravoslavna tserkva v Ukraini 1900–1917 roki: sotsialno-relihiyni aspekt*. Kyiv: Znannia. [in Ukrainian].
13. Nechkina, M. (1975). *Dekabristy*. Moskva: Nauka. [in Russian].
14. Papkov, A. (1899). *Upadok pravoslavnogo prikhoda (XVIII–XIX st.)*. Istoricheskaya spravka. Moskva. [in Russian].
15. Platonov, O. (1995). *Masonskij zagovor v Rossii (1731–1995 gg.)*. *Nash sovremennik*, (4), 112–118. [in Russian].
16. Platonov, O. (1995). *Ternovyj venets Rossii. Istoriya masonstva 1731–1995*. Moskva: Interbuk. [in Russian].
17. Serkov, A. (1997). *Istoriya russkogo masonstva. 1845–1945*. Sankt-Peterburg: Izd-vo imeni N.I.Novikova. [in Russian].
18. Sladkopevtsev, P. (1865). *Materialy po istorii mistitsizma i masonstva v Rossii. Dukhovnaya beseda*, (10), 2. [in Russian].
19. Startsev, V. (1989). *Rossijskie masony XX veka. Voprosy istorii*, (6), 39. [in Russian].
20. Vlasovskiy, I. (1998). *Narys istorii UPTs* (Vol.3). Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
21. Zhmakin, V., protoierej (2006). *Oblichitel masonstva. Zhizneopisanie svyatitelya Innokentiya Penzenskogo*. Moskva: Krasnyj proletarij. [in Russian].
22. Znamenskiy, P. (2002). *Istoriya russkoj tserkvi*. Moskva: EKSMO-Pres. [in Russian].

СТЕПАН БОРЧУК

доктор історичних наук, професор,
 професор кафедри всевітньої історії,
 Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника
 (Івано-Франківськ, Україна), borchuk_s@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7494-7369>

ЮЛІЯ ХИТРОВСЬКА

докторка історичних наук, доцентка,
 професорка кафедри історії,
 НТУУ «Київський політехнічний інститут ім. І. Сікорського»
 (Київ, Україна), u.khytrovska@kpi.ua
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3666-3327?lang=en>

ЕВОЛЮЦІЯ ВЗАЄМИН МАСОНСТВА З РОСІЙСЬКОЮ ПРАВОСЛАВНОЮ ЦЕРКВОЮ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Анотація. *Мета статті* – неупереджений глибокий аналіз взаємин «вільних каменярів» із Російською православною церквою наприкінці XVIII – на початку XX ст. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму,

усебічності та міждисциплінарності. Авторка використовує низку загальнонаукових (аналізу та синтезу, узагальнення) і спеціально-історичних (критичного аналізу джерел, ретроспективний, історико-генетичний, проблемно-хронологічний) методів. **Наукова новизна.** Стаття становить собою першу спробу дослідження відносин масонів та Російської православної церкви наприкінці XVIII – на початку XX ст. Лише окремі аспекти теми знайшли відображення в науковій літературі. Автори опрацювали й залучили архівні документи та матеріали, а також наукові розвідки та монографії. **Висновки.** Робиться висновок, що з католицькою церквою в масонів відразу склалися непрості стосунки. Конфлікт виник, однак, не на ґрунті масонського «атеїзму», адже масонство вважало релігію важливим елементом ідеологічного впливу на народ, при цьому не надаючи переваги жодному віровченню, стверджуючи, що всі релігії рівні між собою, однаково минуці й недосконалі. Однак, незважаючи на серйозні розбіжності у ідеології, католицька церква та польське масонство наприкінці XVIII – на початку XIX ст. все ж пішли на зближення з політичних міркувань – для виборювання незалежності Речі Посполитої. Конфлікт між масонами і православним кліром не досяг такої гостроти, якої він набув у країнах Західної Європи між католицькою церквою й масонською організацією. Значною мірою це було наслідком толерантнішого ставлення православ'я до інакодумства та цілковитої адміністративної залежності цієї конфесії від держави. Ще за Катерини II і Павла I та, особливо, за часів правління Олександра I високопосадові особи належали до масонської організації. Поблажливе ставлення уряду до «королівського мистецтва» припинилося, коли стало відомо про причетність цієї організації до політичних змов проти самодержавства та до національно-визвольних рухів. Але, незважаючи на вжиті імперськими властями суворі заходи проти масонської організації, ложі продовжували існувати, проте функціонували ще більш утаємничено. Варто зазначити, що якщо масонство у XVIII–XIX ст. й не відіграло провідної ролі у громадсько-політичному житті Російської імперії, у тому числі Правобережної України, то воно істотно впливало на нього. «Королівське мистецтво» вочевидь підготувало суспільство до сприйняття конституційних і республіканських ідей, до скасування кріпосного права й відчутно позначилося на ідеологічному зростанні майбутніх поколінь російської та української інтелігенції. Політична активність «вільних каменярів» України на початку XX ст. була явно вищою, аніж у тодішній Росії. Не випадково саме українські масони висунули ідею полишити містичні практики та цілковито сконцентрувати свої зусилля на політичній боротьбі. Хоча «політичне масонство» знищило самодержавство, проте не змогло здолати свою фракційну роз'єднаність і зрештою поступилося владними повноваженнями більш організованам та політично далекоглядним більшовикам.

Ключові слова: масонство, Російська православна церква, духівництво, «вільні каменярі», російське самодержавство.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94(410+430):[32.019.51:930]«1914/1918»

СЕРГІЙ СТЕЛЬМАХ

доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник,
Київський національний університет ім. Т.Шевченка
(Київ, Україна), sergiy-stelmakh@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0795-8356>

САБІНА КОТОВА

історикиня,
науково-дослідна частина,
Київський національний університет ім. Т.Шевченка
(Київ, Україна), kotova_sabina@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9275-0615>

ІСТОРІЯ ЯК ЗАСІБ ПРОПАГАНДИ: БРИТАНСЬКА ТА НІМЕЦЬКА ІСТОРІОГРАФІЇ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

*Анотація. Мета дослідження – порівняти історіографії Великобританії й Німеччини періоду Першої світової війни у створенні ними образу ворога для визначення спільних рис та особливостей у різних соціальних контекстах. **Методологія дослідження** ґрунтується на засобах історичної компаративістики (порівняння за аналогією й контрастом), із використанням інструментів контекстуальної методології та концепції «нарративних шаблонів» Дж.Верча. **Наукова новизна.** На основі широкого кола історіографічних джерел та опублікованих документів здійснено порівняльне дослідження ролі історичних наук Великобританії й Німеччини у пропагандистських акціях і формуванні у суспільствах воюючих країн образу ворога. **Висновки.** Перетворення Німеччини на центр розвитку історичної науки та перейняття іншими країнами її канонів професіоналізації й інституціоналізації породжувало в її істориків почуття зверхності та некритичності до власних інтерпретацій і висновків. Незавершені процеси інституціоналізації історичної науки у Великобританії, потужний вплив німецьких канонів науковості та професіоналізації, міцна кооперація з німецькими колегами обумовили доволі слабку втягненість британських істориків у пропагандистські акції на першому етапі війни. З її початком німецькі історики були майже одностайними в тому, що один із найважливіших методологічних принципів «об'єктивності» (або «неупередженості») має поступитися національно-патріотичному самовираженню і професійна історіографія перетворилася на «historia militantis».*

Для британських істориків ця проблема не стояла так гостро, оскільки незавершені процеси професіоналізації практично споріднювали історичні дослідження з літературною творчістю. Найкраще участь істориків у пропагандистській діяльності було організаційно забезпечено у Великобританії. На початковому етапі війни вона полягала у виданні численних науково-популярних памфлетів із німецької та австро-угорської історії, минулого слов'янських народів Балканського півострова та ін. Німецькі історики, маючи достатньо потужну інституційну базу, корпоративні органи і глибоку соціологізацію, використовували численну періодику, у тому числі й фаховий друкований орган «*Historische Zeitschrift*» для того, щоб вести агресивну війну на «історичному фронті».

Ключові слова: Перша світова війна, Великобританія, Німеччина, історіографія, пропаганда, образ ворога.

Легітимаційна функція історичної науки була властива всім європейським історичним наукам у ХІХ – на початку ХХ ст. Національні історіографії тривалий час створювали свій ґранд-нарратив для відображення минулого, посилювали національну свідомість шляхом наведення аргументів проти реальних і вигаданих ворогів нації («чужих») й конструювали основи стереотипів, які використовувалися з дидактичною метою¹. Це стало підґрунтям для перетворення історичних знань у знаряддя політики в період Першої світової війни, коли під впливом потужного національно-патріотичного руху відбувалася трансформація образу «чужого» в образ ворога. І хоча ця тема була предметом дослідження², але залишається практично нерозкритим її порівняльний сегмент, який може дозволити визначити спільні риси й особливості розвитку національних історіографій у різному соціальному контексті. Обрані за контрастом історичні науки Великобританії й Німеччини, по-перше, серед усіх воюючих країн були найбільш утягненими у пропагандистську діяльність; по-друге, вирізнялися соціологізацією істориків у ХІХ ст. та їх впливом на формування відповідних національних «історичних культур»; по-третє, мали різний рівень інституціоналізації і професіоналізації.

¹ Berger S. The Invention on European National Traditions in European Romanticism // *The Oxford History of Historical Writing: 1800–1945* / Ed. S.Macintyre, J.Maiguascha. – Oxford, 2011. – P.19–22; Hartwig W. *Geschichtskultur und Wissenschaft*. – München, 1990. – S.35–40; Cornelißen Ch. *Das Studium der Geschichtswissenschaften // Geschichtswissenschaften: Eine Einführung*. – Frankfurt/Main, 2000. – S.10; Iggers G.G. *Reflections on Writing a Historiography Today // Dimensionen der Historik: Geschichtstheorie, Wissenschaftsgeschichte und Geschichtskultur heute* / Hrsg N.W.Blanke. – Köln; Weimar u.a., 1998. – S.197–208; *Историкография истории нового времени стран Европы и Америки / Под ред. И.П.Дементьева*. – Москва, 1990. – С.110–111; Стельмах С.П. *Історична наука, загальні тенденції й основні етапи її розвитку в Європі та Північній Америці // Енциклопедія історії України*. – Т.3: Е–Й. – К., 2005. – С.562–566 та ін.

² Stibbe M. *German Historians' Views of England during the First World War // Historikerdialoge: Geschichte, Mythos und Gedächtnis im deutsch-britischen kulturellen Austausch: 1750–2000* / Hg S.Berger, P.Lambert, P.Schumann. – Göttingen, 2003. – S.235–254; Verhey J. *The Spirit of 1914: Militarism, Myth, and Mobilization in Germany*. – Cambridge, 2004. – 265 p.; Wallace S. *War and the Image of Germany: British academics, 1914–1918*. – Edinburgh, 1988. – 288 p. та ін. В українській історіографії: Котова С. *Формування «образу ворога» в роки Першої світової війни (1914–1918) в сучасній зарубіжній історіографії // Історія та історіографія в Європі*. – Вип.6: Ідеології та практики націоналізму та ксенофобії у Східній Європі. – К., 2019. – С.97–108.

Крім традиційних засобів історичної компаративістики (порівняння за аналогією й контрастом) ми використали також інструментарії контекстуальної методології та концепцію «нарративних шаблонів» Дж.Верча. У першому випадку йдеться про те, що ідеї кожного тексту необхідно розуміти в категоріях його релевантного соціального контексту, що на евристичному рівні дає можливість зрозуміти смисл текстів авторів, котрі виражають свої думки у відповідності зі сталими умовностями («conventions»), традиціями, котрі існують як певна єдність, що залежить від мережі уявлень індивідуумів³. Проблема істинності нарративів полягає в тому, що навіть за наявності належної документальної обґрунтованості висловлювань автора, «залишається нерудикований елемент судження, і це судження значною мірою визначається тим нарративним шаблоном, до якого схильний автор». «Наративні шаблони» властиві всім мнемонічним суспільствам і виникають внаслідок так званого «швидкого мислення», яке позбавлене критичної рефлексії. Як наголошує Дж.Верч, «із цієї перспективи нарративні шаблони – це звичні засоби для виробництва швидких, майже автоматичних суджень, котрі зазвичай не піддаються усвідомленій рефлексії»⁴.

Соціальний контекст

Спочатку як контекст розглянемо особливості інституціоналізації історичної науки в Німеччині та Великобританії, образи «іншого» в публічному просторі обох країн напередодні війни й організацію пропаганди з її початком, що дозволить визначити ступінь інтеграції істориків у пропагандистські акції та вектори історичних нарративів. У XIX ст. Німеччина була визнаним центром розвитку європейської історичної науки, чому сприяв новий тип університету, модель якого перейняли більшість країн Європи, Північної Америки та Японії. Вивчення історії стало ядром буржуазного виховання, завдяки чому історична наука досягла значних успіхів, оскільки її суспільний авторитет ґрунтувався на тісному зв'язку з політикою та культурою. Національно-політична спрямованість німецької історичної науки XIX ст. обумовлювалася тим, що історична наука пізнанням минулого робить внесок до культурного поступу, виконуючи загальноосвітню функцію у суспільному житті, позаяк дії й мотиви поведінки людини обумовлено історично і їх пізнання становить вищий сенс буття.

Усвідомлення єдності власної професійної гільдії, необхідність вироблення загальних критеріїв та норм дослідницької практики призвели до організації загальнонаціональних з'їздів і створення асоціацій істориків. У Німеччині перший такий з'їзд відбувся в Мюнхені 1893 р. Найважливішою була політична мотивація його проведення, оскільки в 1890 р. імператор

³ Бивир М. Роль контекстов в розумінні та поясненні // Історія понять, історія дискурсу, історія метафор. – Москва, 2010. – С.112–152.

⁴ Верч Дж. Нарративні інструменти, істина і швидке мислення в національній пам'яті: мнемонічне протистояння між Росією і Заходом по поводу України // Gefter: Електронний журнал [Електронний ресурс]: <http://gefter.ru/archive/24775>

Вільгельм II виступив на конференції шкільних учителів, приділивши особливу увагу змісту викладання у зв'язку з поширенням серед учнівської молоді соціал-демократичних ідей. Історична наука й викладання історії мали сприяти вихованню молоді в націоналістичному дусі, що ознаменувало поєднання науки та освіти з поточною політикою⁵. Німецькі історики були представниками освіченого суспільства («Bildungsbürgertums»), брали активну участь у тогочасних політичних дискусіях, чим сприяли формуванню громадянської національної свідомості. Саме це й визначило головну функцію німецької національної історіографії – сприяння вирішенню магістрального завдання німецької нації, яке полягало в об'єднанні країни та створенні могутньої держави⁶. У 1910 р. в німецьких університетах працювали 85 ординарних професорів історії, котрі являли собою гомогенну групу, об'єднану специфічним розумінням свого місця у суспільстві, престижністю професії, своерідною кастовістю, де внутрішні правила функціонування «цеху» гарантували його замкненість через складну процедуру рекрутування нових членів. У публіцистичних працях істориків політична складова найбільше виявлялася в дослідників новітнього періоду. Проте й у представників інших напрямів, як це демонструє приклад берлінського медієвіста Д.Шафера або ж єгиптолога й орієталіста Е.Меєра, політична заангажованість посідала вагоме місце. Окремо від основної маси німецьких істориків стояли спеціалісти зі Східної Європи – Т.Шиманн і О.Гетч, які в основному були політичними публіцистами. Проте наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. більшість членів фахової корпорації зосередилися на внутрішніх професійних проблемах, намагаючись відстояти методологічні позиції ідеалістичного історизму в боротьбі з невпинним наступом франко-саксонських позитивістських інтерпретацій історії і концепції «культурної історії» свого співвітчизника К.Лампрехта. Цей період достатньо добре відомий в історії історичної науки під назвою «методологічна дискусія» та «криза класичного історизму». На думку сучасних дослідників, серед істориків «вільгельмівського часу» у визначенні головних засад історичної науки було досягнуто консенсус з п'яти основних принципів: а) репутація; б) методичне обґрунтування політичної складової науки; в) протестантизм; г) націоналізм; ґ) науковість⁷. Напередодні війни німецькі історики, як і більшість університетських професорів, не входили до політичних партій, проявляючи натомість свою патріотичну, національно-орієнтовану позицію активною участю у численних союзах, найвпливовішим серед яких був Паннімецький⁸. Теоретико-методологічні підходи й організаційні форми історичної науки як академічної, фахової, інституціоналізованої

⁵ Middell M. Die ersten Historikertage in Deutschland // Historikertage im Vergleich (Comparativ, Jg.6, H.5-6) / Hrsg G.Diesener, M.Middell. – Leipzig, 1996. – S.21–26.

⁶ Корнелісен Х. Національно-консервативна історіографія в Німеччині з 1870 року // Історія та історіографія в Європі. – Вип.3. – К., 2004. – С.16.

⁷ Bruch R. vom. Gelehrtenpolitik, Sozialwissenschaften und akademische Diskurse in Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert. – Stuttgart, 2006. – S.59–61. Про Т.Шимана й О.Гетча див. докл.: Барвінська П.І. Між наукою і політикою: Інтерпретації Східної Європи в академічному середовищі німецькомовного простору у кінці ХІХ – початку ХХІ ст. – Одеса, 2012. – С.21–57.

⁸ Müller S. Kultur in Deutschland: Vom Kaiserreich bis zur Wiedervereinigung. – Stuttgart, 2017. – S.150.

дисципліни сформували канон для європейських істориків, перетворивши німецькі університети в лабораторії підготовки наукових кадрів⁹.

На відміну від континентальних тенденцій до професіоналізації й інституціоналізації, формування центрів підготовки професійних істориків в університетах, заснування наукових товариств і наукової періодики історична наука у Великобританії на початку ХХ ст. перебувала під впливом давніх літературних форм історієписання, що споріднювало її з мистецтвом, і продовжувала бути сферою зацікавлення аматорів та непрофесіоналів (журналістів, політичних діячів тощо). Дослідники не тільки відзначають незавершені процеси інституціоналізації історичної науки, але й звертають увагу на методологічну кризу серед нечисленних професійних істориків, які зосереджувалися переважно в університетах (Кембридж, Оксфорд)¹⁰. Стимулом для інституціоналізації історичної науки у Великобританії мав стати ІV міжнародний конгрес історичних наук, який проходив у Лондоні 3–9 квітня 1913 р. Його підготовку здійснював засновник кембриджської школи модерної історії, прихильник професійних та академічних форм німецької історичної науки й теоретичних підходів Л. фон Ранке – А.Вард. Учасники відзначали політизовану атмосферу форуму, а також схильність британських учених до дослідження проблем колоніалізму та дипломатичної історії, що визначалося особливою спрямованістю британської історичної науки на історію сучасності¹¹. Німецька історична наука в її організаційних формах і професіоналізації слугувала для британських істориків прикладом для наслідування, а німецькі університети – школою для підготовки молодих істориків. Водночас і на початку ХХ ст., порівняно з німецькою історіографією, праці позауніверситетських істориків користувалися більшою популярністю серед публіки¹².

В образі Німеччини до 1914 р. спостерігалася певна дихотомія інтерпретацій – позитивна модель обмежувалася культурою й наукою, натомість

⁹ *Iggers G.G.* Deutsche Geschichtswissenschaft: eine Kritik der traditionellen Geschichtsaussfassung von Herder bis zur Gegenwart. – Wien; Köln; Weimar, 1997; *Стельмах С.П.* Історична наука, загальні тенденції і основні етапи її розвитку в Європі та Північній Америці // *Енциклопедія історії України.* – Т.3: Е–Й. – С.562–566; *Його ж.* Міжнародні зв'язки істориків України у другій половині ХІХ ст. // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія.* – Вип.38. – К., 1998. – С.3–9; *Stel'mach S.* «Von der Isolation zur Integration»: Deutsche Universitäten und die Universitätsgemeinschaft in Berichten von Gelehrten der Kiever Universität in der zweiten Hälfte des 19. bis Beginn des 20. Jahrhunderts // *Universitäten als Brücken in Europa / Hrsg H.R.Peter, N.Tikhonov.* – Frankfurt/M.; Berlin; Bern u.a., 2003. – S.299–310 та ін.

¹⁰ *Kenyon J.* The History Man: The Historical Profession in England since the Renaissance. – London, 1993; *Harrison R., Jones A., Lambert P.* The institutionalisation and organisation of history // *Making History: An introduction to the history and practices of discipline / Ed. P.Lambert, Ph.Schofield.* – London; New York, 2004. – P.14–21; *Stuchtey B.* British historiography from Macaulay to Trevelyan // *Writing National Histories: Western Europe since 1800 / Ed. S.Berger, M.Donovan, K.Passmore.* – New York, 2002. – P.30–46; *Bentley M.* Shape and Pattern in British Historical Writing, 1815–1945 // *The Oxford History of Historical Writing: 1800–1945 / Ed. S.Macintyre, J.Maiguashca, A.Pók.* – Vol.4. – Oxford, 2011. – P.204–224.

¹¹ *Стельмах С.П.* Інтеграційні процеси в європейській історичній науці наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // *Український історичний журнал.* – 2005. – №5. – С.34–35.

¹² *Goldstein D.S.* The Professionalization of History in Britain in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries // *Storia della storiografia.* – 1983. – №3. – P.3–27; *Стельмах С.П.* Історична наука, загальні тенденції і основні етапи її розвитку в Європі та Північній Америці. – С.564.

політичний розвиток Німецької імперії було представлено в негативних конотаціях. Відсутність єдиного британського погляду на Німеччину ґрунтувався на різних образах і думках залежно від соціального становища та політичної перспективи. При цьому візії політичної еліти, провідних політиків, високопоставлених державних службовців не завжди збігалися з неофіційною точкою зору англійського суспільства у цілому. Наприкінці XIX ст. Німеччина розглядалася як один із потенційних політичних партнерів в Європі, котра мала скласти противагу агресивній європейській політиці Росії та Франції, ураховуючи, що Англія позиціонувала себе не європейською країною, а «великою морською імперією». У більшості випадків стрімкий промисловий і науковий розвиток Німецької імперії використовувався як позитивний стереотип для критики «відсталості» Великобританії. Німецька модель науки із застосуванням «наукових методів» та університетська система викликали жваву дискусію про «національну ефективність», а вчені-гумантарії із захопленням писали про німецьку філософію, науку й літературу, рекомендуючи молоді студіювати німецьку мову та здобувати знання в німецьких університетах¹³. Настрої інтелектуальної еліти на Британських островах напередодні війни виразно сформулювали дев'ятеро відомих кембриджських професорів у колективному листі, опублікованому в «The Times»:

«Ми вважаємо Німеччину передовою країною в галузі гуманітарних і природничих наук, німецькі вчені служили та служать нам за приклад [...] Якщо обов'язок і зобов'язання (перед союзниками – *Авт.*) змусять нас усе ж у цю війну вступити, ми будемо мовчати з патріотичних почуттів, але на даному етапі вважаємо необхідним і виправданим протестувати проти того, щоб нас утягували у війну з країною, дуже близькою й рідною нам духовно»¹⁴.

Очевидно, що саме така поліфонічність і раціональність багато у чому сприяла швидкому розгортанню політичної пропаганди з початком війни. Загальний образ Великобританії перед збройним протистоянням серед німецьких учених та інтелектуалів можна окреслити словами із «Заяви проти оксфордських викладачів» від 12 грудня 1914 р.: «Хіба Німеччина здійснювала проти Англії недружні кроки, чи планувала? Дружба між нашими народами була міцною і ґрунтувалася на словах кайзера “кров набагато густіша за воду”»¹⁵.

Напередодні війни в обох країнах не існувало централізованих державних пропагандистських органів. У вересні 1914 р. в Лондоні було створено Військове бюро пропаганди, штаб-квартира якого розмістилася в конторі

¹³ Leonhard J. Construction and Perception of National Images: Germany and Britain, 1870–1914 // *The Linacre Journal*. – 2000. – Vol.67. – P.45–67. Див. також: *Забеліна Г.Ю.* Первая мировая война: немцы глазами британцев // *Новая и новейшая история*. – 2011. – №1. – С.210.

¹⁴ Див.: *Хейстингс М.* Первая мировая война: Катастрофа 1914 г. / Пер. с англ. – Москва, 2014. – С.108–109.

¹⁵ *Erklärung gegen die Oxforder Hochschulen // Aufrufe und Reden deutscher Professoren im Ersten Weltkrieg / Hrsg K.Böhme*. – 2. Auflage. – Stuttgart, 2014. – S.55.

страхових агентів Веллінгтон-Гауз. Уже 2 вересня 1914 р. відбулася зустріч з 25 провідними британськими письменниками з метою підготовки популярних брошур та книг для створення позитивного образу імперії у союзників і нейтралів. Бюро активно підтримувало пропагандистські ініціативи приватних осіб, місцевих та регіональних груп, громадських інституцій, які користувалися урядовою підтримкою. Як відзначають сучасні дослідники, «важко визначити, чи була пропаганда, яка в той час була неурядовою, у дійсності фінансувалася та підтримувалася Веллінгтон-Гауз або іншими офіційними британськими установами, особливо у випадку видання книг та брошур»¹⁶. Найбільш відомими й популярними стали «Оксфордські памфлети» («Oxford Pamphlets») – історико-публіцистичні брошури агітаційного характеру англійських гуманітаріїв і письменників.

У Німеччині лише з розгортанням воєнних дій було створено військову прес-службу, яка, поряд із цензурним відомством, організувала та пропагувала офіційні новини й оголошення, займалася поширенням військових мемуарів, пропагандистських праць вітчизняних письменників і вчених, «німецького погляду» на війну в нейтральних країнах¹⁷. Активно співпрацювало з військовою прес-службою і створене у жовтні 1914 р. міністерством закордонних справ Центральне управління в іноземних справах, головна мета якого полягала у протистоянні антинімецькій пропаганді за кордоном. Велику роль відігравала централізація пропагандистських зусиль через Інформаційне телеграфне бюро Вольфа, центральну й місцеву пресу. У справі залучення до активної пропагандистської діяльності поспривав і створений у жовтні 1914 р. Культурний союз німецьких учених і митців, який уже на початку наступного року нараховував 195 членів, переважно представників Пруської академії наук та університетських викладачів¹⁸. Але, на відміну від Великобританії, публіцистична активність німецьких науковців була приватною справою, що можна пояснити традиційним для німецьких істориків високим рівнем соціологізації й авторитетом у формуванні громадської думки. Ще одним чинником внутрішньої мотивації стало надзвичайне патріотичне піднесення у країні – «диво липня 1914 р.» – єднання нації волею до захисту Вітчизни на основі громадянського миру – «миру у фортеці» («Burgfrieden»)»¹⁹. На цій основі постали й «ідеї 1914 р.» («Ideen von 1914») – вислів, запроваджений німецьким економістом Й.Пленге, набув широкого вжитку у соціогуманітарному дискурсі країни періоду війни, та фактично означав конгломерат світоглядних ідей, зовні протиставлених

¹⁶ *Badsey S.* Propaganda: Media and War Politics // International Encyclopedia of the First World War [Електронний ресурс]: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/propaganda_media_in_war_politics

¹⁷ *Kruse W. von.* Kriegsideologie und moderne Massenkultur // Dossier: Der Erste Weltkrieg (Erstellt am 12.04.2018). – S.70.

¹⁸ Der Aufruf ‚An die Kulturwelt!‘: Das Manifest der 93 und die Anfänge der Kriegspropaganda im Ersten Weltkrieg: Mit einer Dokumentation / Hrsg J.Ungern-Sternberg, W.Ungern-Sternberg. – Stuttgart, 1996. – S.136–143.

¹⁹ *Данн О.* Нации и национализм в Германии: 1770–1990 / Пер. с нем. – Москва, 2003. – С.212–215; *Леонхард Й.* Ящик Пандоры XX века: Первая мировая война // Идеи и идеалы. – 2015. – №3 (25). – С.7–8.

французькому революційному гаслу «Свобода, рівність і братерство!». Він мав обґрунтувати німецьку мету у цій війні й формування суспільного консенсусу на альтернативній західним ідеям суспільства, демократії, утилітаризму та універсалізму основі²⁰. Саме тому, на відміну від колективних заяв, маніфестів і закликів німецьких учених, історичні наративи істориків більшою мірою спрямовувалися всередину суспільства.

Імперіалізм і мілітаризм у британських історичних наративах

У перші роки війни запропонований британськими вченими погляд на німецьку історію виходив із чіткої парадигми – переконати читачів у нібито традиційній войовничості німців, що було пов'язано з домінуючою роллю Пруссії у процесі об'єднання німецьких земель і створення імперії в 1871 р., а також зламати стереотипи, популярні в англійському суспільстві, про культурну перевагу німців на континенті. Поширені в довоєнний час германофільські настрої й нерішучість британського уряду щодо вступу у війну в період серпневої кризи 1914 р. спричинили майже істеричне бажання в учених і публіцистів продемонструвати, що «традиційна пруська політика з часів Фрідріха Великого полягала у завданні удару першими»²¹.

Наприклад, А.Галлан у великій праці «Сучасна Німеччина та її історики» аналізував причини популяризації німецької історичної науки серед суспільства, звертав увагу на роль істориків у формуванні громадської думки й на їх активну участь у політичному житті Німеччини²². Водночас, на думку автора, Німецька імперія відзначалася зростанням мілітаризму всередині країни та агресивною зовнішньою політикою у світі, чому значною мірою сприяли історики, чий спеціальні, а особливо популярні праці закладали підвалини націоналізму, мілітаризму й шовінізму²³.

Політична теорія та історичні праці Г. фон Трайчке стають предметом детального аналізу та оцінки, оскільки очевидна легітимізаційна складова його фахових студій і публічних політичних промов формувала у зарубіжних учених та інтелектуалів уявлення про роль історичної науки у формуванні агресивної націоналістичної ідеології Німецької імперії²⁴. У 1914 р. в англійському перекладі вийшли вибрані праці історика зі вступом і біографічним нарисом та під промовистою назвою «Трайчке. Його доктрина німецької долі та міжнародних відносин». У передмові зазначалося: «Гасло “Німеччина понад усе” (Deutschland über alles) було для нього більше,

²⁰ Troeltsch E. Die Ideen von 1914 // Die neue Rundschau. – 1916. – Jg.27. – S.605–624; Pungert Ф. Закат немецких мандаринов: Академическое сообщество в Германии, 1890–1933 / Пер. с англ. – Москва, 2008. – С.221; Lehnert E. Die «Ideen von 1914» // Sezession. – 58. – Februar 2014. – S.14–17.

²¹ Headlam J.W. England, Germany and Europe. – London, 1914. – P.11.

²² Guillard A. Modern Germany and her Historians. – London, 1915. – P.10.

²³ Ibid. – P.336.

²⁴ Cramb J.A. Germany and England. – New York, 1914. – P.75–109; Barker E. Nietzsche and Treitschke: the worship of power in modern Germany. – London, 1914. – 28 p.

ніж ідеал і під впливом освіти це стало релігією й полум'яною вірою в націю як єдине ціле»²⁵. Ч.Дейвіс у праці «Політична думка Гайнріха фон Трайчке» переконував, що якщо Й.Дройзен для історичного обґрунтування необхідності об'єднання Німеччини під егідою Пруссії використовував героїчне минуле епохи Гогенцоллернів, а Г. фон Зібель протиставляв прусський консерватизм демократизму Французької революції, то Г. фон Трайчке звертався до епохи Німецького союзу, який давав можливість визначити майбутній шлях Німеччини з наявних альтернатив – конфедеративної («Staatenbund»), федеративної («Bundesstaat») та унітарної («Einheitstaat») держави²⁶.

Така увага британських істориків до ідей Г. фон Трайчке обумовлювалася тим, що, на їхню думку, саме вони посіли панівне становище не тільки в науковому дискурсі Німеччини, але й поширювалися у суспільстві через пресу, формували уявлення про злочинні й людиноненависницькі засоби ведення війни, брутальне поводження військовиків із цивільним населенням, руйнацію пам'яток культури тощо. Зокрема в «Декларації професорів Великобританії, адресованій академічним колам Німеччини» зазначалося: «Ми повинні послатися на той факт, що уявлення про війну та політику національної експансії, ґрунтуються на загрозах війни, представлено такими впливовими авторами як Ніцше, Трайчке, Бюлов, Бернгарді знаходить загальне визнання у пресі та суспільній думці Німеччини. Серед інших цивілізованих людей це не так, і, на нашу думку, навряд чи може бути так»²⁷. Ці чотири прізвища – історика Г. фон Трайчке, колишнього канцлера Г. фон Бюлова, філософа Ф.Ніцше й Т. фон Бернгарді (автора книги «Німеччина в майбутній війні», Берлін, 1911 р.) – постійно зустрічаються у пропагандистських текстах британських учених, оскільки їхні ідеї запрограмували сучасний їм мілітаризм Німеччини. «Націоналізм є відправною точкою і метою Трайчке. Його основний постулат може бути сформульований просто. Німецька нація є та повинна бути єдиною владою й має бути вільною у виборі засобів заради себе. Держава – це сила, оскільки її головний обов'язок – це самозбереження шляхом застосування сили», – така інтерпретація ідей німецького історика домінувала у британських наративах²⁸.

Ч.Флетчер запропонував ту візію на німецьку історію, яка впродовж війни домінуватиме серед більшості британських істориків і публіцистів. У будь-якому випадку перед нами не наукова рефлексія, а популярний і спрощений наратив з упередженим поглядом автора, котрий зосереджується суто на військовій і політичній історії Пруссії, нехтуючи розвитком культури та історії інших німецьких земель. Особа автора присутня вже з перших сторінок, де він описує свої дитячі враження від війни Пруссії з Данією в 1864 р., а історичні

²⁵ Treitschke: His Doctrine of German Destiny and of International Relations. – New York; London, 1914. – P.IV.

²⁶ Davis H.W.C. The Political Thought of Heinrich von Treitschke. – New York, 1915. – P.36–37.

²⁷ A Declaration by the Professors of Great Britain addressed to the academical Circles of Germany // Answer of the Kulturbund to a Declaration by the Professors of Great-Britain addressed to the academical Circles of Germany. – Berlin, 1915. – P.19.

²⁸ Barker E. Nietzsche and Treitschke: The Worship and Power in Modern Germany. – London, 1914. – P.18; Sarolea C. The Anglo-German problem. – London; Edinburgh, 1915. – P.112; Fletcher C.R.L. The Germans. II: What they Covet. – London, 1914. – P.5–6.

сюжети перериваються сучасними подіями Першої світової війни. Такий підхід спостерігатиметься в багатьох британських авторів. Ще одна особливість викладу матеріалів з історичними компонентами полягає в декларованому протиставленні німецького народу та його уряду: «Ніхто не переконає мене в тому, що німецький народ у цілому [...] хотів цієї війни. Але я боюся, що правлячі кола викликали в ньому свого роду безумство, яке змусило їх повірити, що вони її хотіли. Вони сильно страждають від патріотизму – можна навіть сказати, що єдиний їх бог це “Вітчизна”, оскільки навіть найкращі з них у своєму повсякденному житті дивно не охоплені звичайними релігійними почуттями»²⁹. Причину цього британський історик убачав у повному контролі уряду над пресою, школами та університетами, оскільки викладачі є державними службовцями. Водночас Ч.Флетчер віддавав належне розвитку німецької культури, «у поезії, філософії, історії та інших галузях науки вони можуть претендувати на рівність, якщо не на вищість, порівняно з будь-якою нацією у світі»³⁰.

Огляд німецької історії автор починає з бранденбурзької королівської династії у Пруссії, при цьому доволі іронічно висловлюється щодо назви «Священна Римська імперія німецької нації», посилаючись на слова безіменного французького історика, що це не була імперія, адже в ній не було нічого римського, і що вона зовсім не була «святою». Такі ж негативні й іронічні оцінки заслужив Фрідріх II Великий, а разом із ним і відомий шотландський історик Т.Карлайл, автор праці про його правління. У сюжетах про наполеонівські та визвольні війни 1813–1814 рр. автор укотре осучаснює історію, намагаючись продемонструвати еволюцію морального падіння німців:

«Я впевнений, що за період з 1793 по 1815 рр. жодна армія системно й за наказом не здійснювала таких жахів, як це було зроблено в Бельгії впродовж останніх п'яти тижнів. Ніхто тоді, навіть турки, не різали сухожилля пораним полоненим, ніхто не ставив перед собою для захисту в бою жінок, дітей, старих; ніхто не стріляв по лікарнях, не знущався над лікарями та медсестрами на фронті; наскільки я пам'ятаю, за майже 300 років в Європі не здійснювалося таких дій, подібно знищенню Лувена, нічого подібного бомбардуванню неукріплених міст [...] ми зіткнулися з ворогом, для якого закони, не кажучи вже про ввічливість, цивілізовану війну, перестали існувати!»³¹.

У такому ж ключі витримана книга Ф.Гойфера «Між св. Деннісом і св. Георгом: Ескіз трьох цивілізацій», де автор поставив за мету на основі німецької історії другої половини XIX – початку XX ст. «довести, що німецькі народи та Пруська держава нескінченно більш войовничі, ніж будь-які інші народи й держави в Європі», розвінчати німецький мілітаризм і німецьку культуру, яка заклала його основи³².

²⁹ Fletcher C.R.L. *The Germans. I: Their Empire. How they have made it.* – London, 1914. – P.3.

³⁰ Ibid. – P.4.

³¹ Ibid. – P.17.

³² Hueffer F.M. *Between St. Dennis and St. George: A Sketch of Three Civilisations.* – London; New York; Toronto, 1915. – P.9.

Із 1916 р. можна помітити зміну підходів у британському історіографічному дискурсі до висвітлення німецької історії, де відверто ангажовані та пропагандистські тексти серії «Оксфордських памфлетів» поступаються аналітичним дослідженням. Перехід війни у зтяжну окопну стадію, утома суспільства від негативної інформації, отриманої з преси, пошук політичних шляхів для мирного врегулювання й усвідомлення необхідності співіснування в повоєнному світі спонукали британських учених до глибших роздумів над причинами світової катастрофи, розуміння природи різної ментальності народів Європи. Показово у цьому плані стала фундаментальна праця молодого оксфордського історика, майбутнього професора Чиказького університету і президента Американської історичної асоціації, фундатора та першого редактора впливового «Journal of Modern History» Б.Шмітта «Англія й Німеччина: 1740–1914»³³. Основна причина загострення англо-німецьких відносин, які впродовж тривалої історії були доволі дружніми, на думку автора, полягала в тому, що Німеччина свідомо кинула виклик традиційному англійському морському пануванню, перетворившись на її конкурента на світових ринках, і недвозначно висловила думку, що у Британії забагато володінь по всьому світу, а в Німеччині – замало, «віками море було основою життя Англії і цей факт глибоко проник у національну самосвідомість»³⁴. Характеризуючи сучасний стан Німецької імперії, автор обґрунтовував дві тези: а) Німеччина доімперського періоду була «ідеалістичною, культурною й космополітичною», натомість пруське панування абсолютно витіснило будь-який лібералізм; б) у Німеччині панують мілітаризм і релігія війни³⁵. Зрозуміло, що Б.Шмітт бачив основну причину загострення міжнародних відносин на початку ХХ ст. в німецькій колоніальній експансії у світі, викликаній не стільки її економічним розвитком загалом, як хибною думкою, що її майбутнє, за прикладом Великобританії, залежатиме від торгівлі з колоніями³⁶. Відповідь на питання: «Чому Велика Британія оголосила війну Німеччині?», поставлене на початку книги, автор дає в останньому розділі. На його думку, попри всі наявні суперечності, Англія йшла на всілякі поступки Німеччині в морському суперництві, колоніальному питанні, попри своє членство в Антанті не давала обіцянок підтримувати антинімецькі дії Франції й Росії тощо. Натомість «Німеччина відмовилася здійснити тиск на свого союзника (Австро-Угорщину – Авт.), відмовилася брати участь у будь-яких формах міжнародних дій і оголосила війну Росії»³⁷. Провина Німеччини, на переконання Б.Шмітта, доведена. Ця концепція лягла й в основу його майбутньої книги 1930 р., присвяченої початку війни, коли він став професором сучасної європейської історії у Чикаго, отримавши за неї декілька престижних американських премій. Інтерпретаційні схеми Б.Шмітта на десятиліття визначили домінуючий наратив англо-саксонської історіографії подій передодня Першої світової³⁸.

³³ Schmitt B.E. England and Germany: 1740–1914. – Princeton; London, 1916.

³⁴ Ibid. – P.2–3.

³⁵ Ibid. – P.35–69.

³⁶ Ibid. – P.77.

³⁷ Ibid. – P.468–469.

³⁸ Guide to the Bernadotte E. Schmitt Papers 1913–1961 [Електронний ресурс]: <https://www.lib.uchicago.edu/e/scrc/findingaids/view.php?eadid=ICU.SPCL.SCHMITT>

У ході війни британські історичні наративи не обмежувалися лише історією Німеччини, попри те, що вона залишалася головним ворогом на театрах воєнних дій і її значення для довоєнної дестабілізації в Європі визнавалося глобальним. У серії «Оксфордських памфлетів» вийшли брошури, присвячені балканським країнам, союзникам Великобританії по Антанті – Франції й Росії, окремим європейським державам, що були окуповані Німеччиною, історії Австро-Угорської імперії³⁹. Звернімо увагу на праці професора історії Манчестерського університету, визначного діяча ліберальної партії, члена британського парламенту, який мав вплив на міжнародну політику своєї країни – Р.М'юїра. У повоєнні роки він значною мірою задавав вектори ліберальної історіографії історії сучасності, став автором низки студій з історії Британської імперії, парламентаризму, націоналізму та інтернаціоналізму⁴⁰. Власне, з огляду на його майбутню політичну діяльність і необхідно розглядати три праці цього історика, присвячені головним чином Південно-Східній Європі – «Національний принцип і війна» (1915 р.), «Націоналізм та інтернаціоналізм» (1916 р.), «Експансія в Європі» (1917 р.). Використовуючи історичний матеріал автор фактично визначав майбутню політику Великобританії у справі створення національних держав на уламках трьох континентальних імперій. Головна ідея британського історика полягала в тому, що основною причиною світової війни став нереалізований в окремих регіонах Європи національний принцип державного будівництва – у Росії, Австро-Угорщині (Балканський півострів). Упродовж XIX ст. всі європейські конфлікти були так чи інакше зумовлені прагненнями до національної єдності та свободи. І якщо Західна Європа й насолоджувалася миром після 1871 р., то тільки тому, що у цій частині континенту переміг національний принцип. Так не сталося в Південно-Східній Європі, де й вибухнула світова війна, а тому «націоналістичні устремління сербів, поляків та румунів мають дуже реальне і практичне значення для кожного англійця»⁴¹.

Хоча основний інтерес автора зосереджений на «бездержавних» народах Європи, британський історик зробив невеликий екскурс у минуле Західної й Центральної Європи з критикою ідей пангерманізму, який проголошував, що єдність Німеччини не може бути повною до того часу, поки Голландія, Бельгія та німецька частина Швейцарії перебувають за межами імперії. Пангерманісти доводили це мовною спорідненістю й історичними аргументами, адже території цих держав у середньовіччі були частинами німецьких королівств. «Твердження пангерманістів насправді принижують принцип національності, що його вони використовують як мотив для прикриття схем відкритої агресії», – переконував Р.М'юїр⁴². Найбільшим злочином XVIII ст.

³⁹ Див., напр.: *Dearmer P. Russia and Britain.* – London, 1914. – 21 p.; *Dimnet E. The Evolution of Thought in Modern France.* – London, 1915. – 22 p.; *Eccles F.Y. Alsasse-Lorraine.* – London, 1914. – 23 p.; *Forbes N. The Southern Slavs.* – London, 1915. – 32 p.; *Prior W.R. Nort Sleswick under Prussian Rulle: 1864–1914.* – London, 1915. – 15 p.; *Mitrany D. Rumania: Her History and Politics.* – London, 1914. – 12 p. та ін.

⁴⁰ Ramsay Muir, 1872–1941 [Електронний пєсупс]: http://www.liberalhistory.org.uk/item_single.php?item_id=34&item=biography

⁴¹ *Muir R. The National Principle and the War.* – London, 1915. – P.5–6.

⁴² *Ibid.* – P.9.

автор уважав поділ Польщі між Росією, Пруссією та Австрією, унаслідок чого поляків переслідували, російщили та онімечували. Жорстокість німецької політики в польських землях Пруссії обґрунтовувалася поширеною думкою, нібито польська історія свідчить про нездатність поляків самим створити ефективну державу⁴³.

В етнонаціональній карті Австро-Угорщини більша частина її невеликих народів розселена за межами імперії, що створює основу як для внутрішніх національних суперечностей, так і для зовнішньої політики⁴⁴. «Якщо відбудеться остаточна перемога, то одним з її наслідків має стати остаточний тріумф національного принципу, остаточне корегування політичної карти Європи у здоровому сенсі та просто на основі національності... Малим народам Південно-Східної Європи, у крайньому випадку, має бути дозволено досягнути національної єдності, вирішувати свою долю й розвивати власну особливу цивілізацію у світі»⁴⁵. Але це можливо лише після остаточної перемоги над Німеччиною, стверджував британський історик, інакше «світ опиниться під владою нахабної та безжальної тиранії, тиранії *kultur*, де головний ідеал – однаковість удосконаленого механізму, а не різномірність життя»⁴⁶.

Німецька «культурна війна»

Провідні німецькі історики (Ф.Майнеке, Г.Онкен, О.Гінтце, Е.Маркс та ін.) ідеологічно обґрунтовували «культурну війну» 1914–1918 рр.⁴⁷ Звинувачення в нібито вузькій спеціалізації, відірваності від потреб сучасного життя суспільства, які лунали на адресу істориків на початку століття, здавалося, спонукали їх включитися в обговорення суспільно-значимих проблем. «Війна покликала до війни на загальному полі національних битв», – писав у 1916 р. Ф.Майнеке⁴⁸. Роком раніше на шпальтах редагованого ним «Історичного журналу» («Historische Zeitschrift») впливовий німецький історик переконував своїх колег: «У години національної боротьби за існування й усесвітньо-історичної перебудови чиста історія не може розвиватися мирно та вільно в нашій країні»⁴⁹. Ця наперед задана світоглядна парадигма визначила і спрямованість його публічних виступів на початку війни. Так, тодішнє загальне піднесення німців він убачав у безперервності політичного

⁴³ Ibid. – P.12.

⁴⁴ Muir R. The Expansion of Europa: The Culmination of Modern History. – London, 1917. – P.199–200.

⁴⁵ Muir R. The National Principle and the War. – P.29.

⁴⁶ Muir R. The Expansion of Europa. – P.223.

⁴⁷ Про термін «культурна війна» див.: Mommsen W.J. Einleitung: Die deutschen kulturellen Eliten im Ersten Weltkrieg // Kultur und Krieg: Die Rolle der Intellektuellen, Künstler und Schriftsteller im Ersten Weltkrieg / Hrsg W.J.Mommsen. – München, 1996. – S.1.

⁴⁸ Цит. за: Kracht K.G. Kriegsschuldfrage und zeithistorische Forschung in Deutschland: Historiographische Nachwirkungen des Ersten Weltkriegs // Zeitgeschichte-online. Thema: Fronterlebnis und Nachkriegsordnung. Wirkung und Wahrnehmung des Ersten Weltkriegs. Mai 2004 [Електронний ресурс]: <http://www.zeitgeschichte-online.de/md=EWK-GKkracht>

⁴⁹ Historische Zeitschrift. – Bd 114. – München; Berlin, 1915. – S.153.

життя й національного пробудження 1813, 1848, 1870, 1914 рр.⁵⁰ У жовтні 1914 р. Ф.Майнеке опублікував полемічну статтю «Правда і брехня», спрямовану проти, на його думку, сфальсифікованого у зарубіжних популярних виданнях погляду на німецьку історію XIX ст.⁵¹

Попри те, що ворогами Німеччини на континенті виступали Великобританія, Франція й Росія, найбільше уваги в конструюванні образу ворога відводилося саме першій. Узагальнена думка з цього приводу, очевидно, може бути представлена твердженням професора історії Тюбінгенського університету Й.Галлера, котрий у вересні 1914 р. писав: «Англія дійсно найсмертельніший ворог. Вона не тільки винна в тому, що відбувається, але й свідомо це здійснила. Не будучи впевненими в підтримці англійців, Росія та Франція ніколи не наважилися б вступити у війну»⁵². Аналогічної думки дотримувався й гайдельберзький професор історії Г.Онкен, який покладав провину за розв'язання війни на «вузьколобого острівного» Е.Ґрея та «войовничого» В.Черчилля, котрі нібито поставили інтереси «англійського імперіалізму» вище інтересів «миру у світі», а їхня політика, мовляв, призведе до поразки «іншої Англії» – «Англії космополітичної науки та інтернаціоналізму»⁵³.

У німецькому історичному наративі культивувалася ідея про те, що саме Англія, а не Німеччина була аморальною, руйнівною та застарілою силою світової політики, а за фасадом її тверджень про повагу до міжнародних договорів, прав малих націй і народів стояла жорстока політика грабунку й піратства, про що свідчать, наприклад, напади на Копенгаген і військові кампанії проти бурів у Південній Африці. Берлінський професор-історик Г.Дельбрюк, редактор впливового журналу «Пруські щорічники» («Preussische Jahrbücher»), переконував, що «англійський військово-морський режим» нібито більш агресивний, ніж «пруський мілітаризм», про який пишуть британські автори: «Завдяки своїм найманим арміям та гігантському флоту [вони] [...] змогли підкорити понад 350 млн людей, майже чверть населення земної кулі та отримати абсолютне панування над усіма морями світу»⁵⁴. Аналогічну позицію займав і Ф.Майнеке, виступаючи проти тих англійських істориків і публіцистів, котрі захищали британську військово-морську силу й полемічно загострювалися на історичному німецькому мілітаризмі:

«Вузьколоба й надмірна віра у зверхність власної культури набагато більше поширена та вкорінена серед англійців, ніж у нас, і якщо не в теорії, то, у крайньому випадку, на практиці безсоромна силова політика була нормою в Англії впродовж віків. Маса портретів, написаних суб'єктивними художника-

⁵⁰ *Meinecke F.* Die deutschen Erhebungen von 1813, 1848, 1870 und 1914 // *Idem.* Die deutsche Erhebung von 1914. – Stuttgart; Berlin, 1915. – S.9–38.

⁵¹ *Meinecke F.* Wahrheit und Lüge // *Ibid.* – S.64–73.

⁵² *Haller J.* Britannia delenda! // *Süddeutsche Zeitung.* – 1914. – 16 September. – №256. Сюди ж додамо: *Goldscheid R.* Deutschlands grösste Gefahr. – Berlin, 1915. – S.11–12.

⁵³ *Oncken H.* Deutschland und England // *Süddeutsche Monatshefte.* – 1914. – September. – S.810.

⁵⁴ *Delbrück H.* Das deutsche Militärsystem // *Deutschland und der Weltkrieg.* – Leipzig; Berlin, 1915. – S.180. Полемічні статті історика періоду війни див.: *Idem.* Krieg und Politik. – Teil 1: 1914–1916; Teil 2: 1917–1918. – Berlin, 1918.

ми, у дійсності є автопортретами й саме так ми маємо реагувати на сучасну пропаганду проти нас»⁵⁵.

Ф.Майнеке переконував, що морська могутність Великобританії є лише однією з форм універсальної монархії, яка обов'язково буде зруйнована, оскільки це суперечить сучасним тенденціям економічного й політичного розвитку. Як модерніст і поміркований націоналіст він стверджував, що значення англійців як світової нації не зміниться, якщо баланс політичних сил в Європі, котрий вона намагається обмежити, буде розширений до океанів, створюючи вільний простір для всіх націй. У передмові до перевидання фундаментальної праці Л. фон Ранке «Великі держави», уперше опублікованої ще 1833 р., Ф.Майнеке обґрунтовував це тим, «що новітні вчення та ідеології [...] виступили проти нас під час світової війни й намагаються знищити нову світову державу, що зароджується». Л. фон Ранке показав, що держави створюються не завдяки вченням, а за допомогою реальних сил, «і що кожна держава є живою, індивідуальною сутністю та розвивається відповідно до своїх власних законів і потреб»⁵⁶.

Г.Онкен здійснив екскурс в англійську історію періоду Генріха VIII та Єлизавети I для того, щоб визначити точку відліку, коли Англія нібито відійшла від загальнолюдських цінностей, начебто притаманних усім германським народам із часів Римської імперії. Він стверджував:

«Традиційна основа острівної політики [...] була більш підступною [...] Острівний статус дав Англії нескінченну кількість багатства, талану й величі: безпеку від зовнішньої агресії під захистом моря, внутрішню національну єдність, великий шлях у світ і тенденцію до світового панування. Доля не дала їй лише одного – необхідність узяти відповідальність за власні дії [...] Вона мала потенціал для того, щоб змушувати інших проливати за неї кров для задоволення її жадібності [...] це все надало англійській політиці аморального характеру»⁵⁷.

Подібної думки дотримувався єгиптолог та орієнталіст Е.Меєр, котрий, за давньою традицією німецьких університетських істориків відгукуватися на поточні події, писав: «Англія до цього часу вела війну у традиційній для неї манері: її союзники воюють за неї всіма силами, натомість британські сили, що можуть бути відправлені на фронт, нечисельні та виставлені на поле бою якомога менше». Як і до цього в історії, Англія анексувала Єгипет, підкорила бурів та змушує їх воювати з Німеччиною в Південній Африці. Е.Меєр стверджував: «Прикидаючись, що вона бореться проти порушення нейтралітету Німеччиною, Англія водночас намагається всіма способами, армією, тиском свого могутнього флоту, обмеженнями торгівлі та прямими погрозами змусити нейтральні держави об'єднатися з нею у війні, котра їх не стосується й фактично суперечить їхнім інтересам»⁵⁸.

⁵⁵ *Meinecke F.* Kultur, Machtpolitik und Militarismus // Deutschland und der Weltkrieg. – Leipzig; Berlin, 1915. – S.621.

⁵⁶ *Meinecke F.* Einführung // *Ranke L. von.* Die Großen Mächte. – Leipzig, 1916. – S.3.

⁵⁷ *Oncken G.* Deutschland und England // Süddeutsche Monatshefte. – 1914. – September. – S.810.

⁵⁸ *Meyer E.* England: Its political organization and development and the War against Germany. – Boston, 1916. – P.298–299.

Аналогічним чином засуджував «агресивну політику» Англії й Е.Маркс, визначаючи всю історію цієї країни як шерег завойовницьких війн, чийм завданням було знищити всіх можливих європейських конкурентів. На відміну від «імперських устремлінь» Голландії, Іспанії та Франції, головна мета Британії нібито полягає у знищенні Німеччини з метою зберегти своє панування на морях: «Зі своєї острівної фортеці Англія тримає Європейський континент під своїм впливом і зберігає за собою вирішальне слово в усьому. Вона паралізує своїх сильних конкурентів на материку, стравлюючи їх між собою. Такий баланс сил гарантує Англії першість»⁵⁹.

У німецьких історичних наративах періоду війни певне місце займало обґрунтування політичної конструкції «Серединної Європи» – як створення під керівництвом Німеччини буферних держав між центральноєвропейськими країнами та Росією, що стане найкращою гарантією для того, аби підняти Німеччину до рівня світової держави⁶⁰. Цю концепцію максимально прозоро й у доступній формі викладено у праці Ф.Науманна. Отже підґрунтям має стати «німецьке ядро» Німецької та Австро-Угорської імперій, що цементується німецькою мовою, тобто мовою міжнародного спілкування для французів, поляків, угорців, чехів, словаків, південних слов'ян: «Оскільки так може з'явитися та фундаментальна гармонія, яка необхідна великій державі, що піддається тиску й погрозам зусібч. Ми, німці імперії, повинні приділяти більше уваги цій центральній проблемі союзної монархії, аніж ми це робили досі». На думку автора, раніше німецький погляд було зосереджено на західній цивілізації, оскільки самі німці відчували культурну та духовну спорідненість із романськими народами. Проте війна продемонструвала, що союзники Німеччини («брати по зброї») знаходяться на сході Європи. «У цьому відношенні нове покоління, яке з'явиться по війні, стане кращим, ніж попереднє, так, щоб можливо було виробити тип середньоевропейського, котрий індукує всі елементи культури й сили, носія цивілізації багатого та різноманітного змісту, що виростає в німецькій національності»⁶¹.

Історіографічний дискурс російського ворога для професійної історіографії був периферійною темою, перемістившись переважно у сферу публіцистики та відвертої візуалізованої пропаганди з іронічними і принизливими конотаціями. Це зумовлювалося тим, що, по-перше, сегмент східноєвропейських студій, зокрема Росії, у німецькій історичній науці був доволі незначним, обмежувався лише окремими представниками; по-друге, Німеччина не розглядала Росію як основного ворога, адже вважалося, що військову міць цієї країни вдалося підірвати вже на початку війни. Праці німецьких фахівців, котрі займалися російською історією напередодні й під час Першої світової – О.Гетча, Л.Гетца, Т.Шиманна – докладно проаналізувала П.Барвінська. Дослідниця зробила висновок, що погляди О.Гетча виходили зі світоглядної

⁵⁹ *Marcks E.* Die Machtpolitik Englands // Deutschland und der Weltkrieg. – S.322. Ця ж думка: *Idem.* Der Imperialismus und der Weltkrieg. – Leipzig; Dresden, 1916. – S.7.

⁶⁰ *Туполев Б.М.* Курт Ритцель о «Срединной Европе» в начале Первой мировой войны // Славяноведение. – 2008. – №1. – С.23–28.

⁶¹ *Naumann F.* Central Europe. – New York, 1917. – P.108–109.

парадигми про вищість Німецької імперії, а Росія якщо й ворог, то набагато слабший за Німеччину, тому головними супротивниками для неї виступають Франція й Великобританія. Натомість прибалтійський німець за походженням Т.Шиманн уважав саме Росію «смертельним ворогом», співчував національному руху поляків (на протипагу О.Гетчу, котрий якраз убачав у ньому небезпеку для Німеччини). Л.Гетц намагався залишатися поза політичною кон'юнктурою, для нього Росія була не стільки ворогом, скільки «чужою/іншою», тож у своїх працях він намагався познайомити з нею німецький світ⁶².

Але це було радше винятком, ніж правилом, оскільки східноєвропейські дослідження в Німеччині періоду війни тісно пов'язувалися з політикою. Для прикладу наведемо статтю В.Платцгоффа, у майбутньому ректора Франкфуртського університету, голови Союзу німецьких істориків, активного діяча Націонал-соціалістичної партії Німеччини, із промовистою назвою «Перша поява Росії й російська небезпека в європейській політиці». Автор стверджував, що перша поява «московитів» («Moskowiter») відноситься до XV–XVI ст., коли європейці почали знайомитися зі східними, брутальними формами дипломатії: «Коли в 1576 р. на Ренсбургський райхстаг прибуло посольство російського царя [...] переговори з напівазіатами, як правило, були доволі складними [...] Їхня поведінка повністю підтвердила описи мандрівників, що відвідували Росію, про надзвичайну культурну відсталість цього народу»⁶³. Історія з російським посольством, на думку автора, свідчила про абсолютну відмінність у культурах європейських і східних народів, і, водночас, мала переконати західних правителів у могутності Росії. Але, за словами В.Платцгоффа, це було значним перебільшенням, що базувалося на відповідних повідомленнях іноземців про Росію, котрі напевно перебували під постійним наглядом. Саме з огляду на таку переоцінку російської влади, на думку німецького історика, і можна пояснити той факт, що з XV ст. росіяни визнавалися серйозним фактором європейської політики. Утім упродовж двох наступних століть вони справді набрали сили й уже у середині XVII ст. французькі дипломати попереджали, що якщо не зупинити цих «диких і жорстоких варварів», то невпинний їх потік на захід може поглинути Померанію. Тож «п'ятьма десятиліттями потому Петро I відкрив здивованій Європі, що російська небезпека дійсно існувала [...] Віднині, на відміну від Заходу, та особливо Габсбургів, мета Росії полягала в тому, щоб завоювати Константинополь, а після отримання Лівонії – і всю Балтику»⁶⁴.

Панівний у професійній німецькій історіографії національно-патріотичний дискурс, канони якого було вироблено прусською школою, фактично забезпечив міцну інтеграцію істориків у публічний простір, університетську та

⁶² Барвінська П.І. Між наукою і політикою. – С.57–66.

⁶³ Platzhoff W. Das erste Auftauchen Rußlands und der russischen Gefahr in der europäischen Politik // Historische Zeitschrift. – 1916. – Bd 115. – S.80.

⁶⁴ Ibid. – S.93.

шкільну історичну освіту. Професори-історики впродовж XIX ст. мали особливий статус у німецькому суспільстві, відгукувалися історичними публікаціями на сучасні політичні теми й виступали в ролі «пророків нації». Для переважної більшості з них не підлягало сумніву, що історична наука має виконувати легітимаційну функцію – підтримувати прагнення Німецької імперії до завоювання свого місця у світі колоній і метрополій через культивованій у суспільстві «особливий шлях» («Sonderweg»). Перетворення Німеччини на центр розвитку історичної науки та перейняття іншими країнами її канонів професіоналізації й інституціоналізації породжувало в німецьких істориків почуття зверхності, некритичності до власних інтерпретацій і висновків. Незавершені процеси інституціоналізації історичної науки у Великобританії, потужний вплив німецьких канонів науковості та професіоналізації, міцна кооперація з німецькими колегами шляхом участі у міжнародних наукових інституціях обумовили доволі слабку втягненість британських істориків у пропагандистські акції на першому етапі війни.

З її початком німецькі історики були майже однотайними в тому, що один із найважливіших методологічних принципів «об'єктивності» (або «неупередженості»), який формував наукове підґрунтя професійної історичної науки з початку XIX ст., має поступитися національно-патріотичному самовираженню, що слід «єдиним фронтом» виступити проти спільного ворога. Тим самим професійна історіографія набувала загострених форм інструменталізації, перетворюючись на «*historia militans*». Для британських істориків ця проблема не стояла так гостро, оскільки незавершені процеси професіоналізації практично споріднювали історичні дослідження з літературною творчістю.

Найкраще участь істориків у пропагандистській діяльності було організаційно забезпечено у Великобританії. На початковому етапі війни вона полягала у виданні численних науково-популярних памфлетів із німецької та австро-угорської історії, минулого слов'янських народів Балканського півострова та ін. Лише з розгортанням збройного конфлікту з'явилися великі праці, в яких історичні сюжети підпорядковувалися певному політологічному аналізу. Німецькі історики своєю масовістю та войовничістю переважали опонентів. Маючи достатньо потужну інституційну базу, корпоративні органи і глибоку соціологізацію, вони використовували численну періодику, у тому числі фаховий друкований орган «*Historische Zeitschrift*», для того, щоб вести агресивні дії на «історичному фронті». При цьому вістря їхніх критичних нападів було спрямовано насамперед на Великобританію, яку вони вважали своїм головним ворогом.

Британські історики на початку війни приділяли посилену увагу критиці німецької історіографії XIX ст., оскільки тривалий час перебували під впливом німецьких канонів методології, історієписання, а у середовищі фахівців домінували германофільські настрої. Різка переоцінка німецької історичної науки стосувалася не лише критики поглядів провідних її представників, але й загальної легітимаційної основи її історіографії – концепцій Л. фон Ранке, Й. Дройзена, Г. Гегеля, які склали базу ідеалістичного історизму, що залишався домінуючою концепцією в європейських історичних науках.

Центральною темою історіографій періоду війни був «мілітаризм». Британські історики звинувачували Німеччину в розв'язанні війни через загальну мілітаризацію німецького суспільства впродовж XIX – початку XX ст. Причину цього вони бачили в домінуючій ролі Пруссії в об'єднанні німецьких земель, чия войовничість доводилась історично. Натомість німецькі історики, навпаки, закидали войовничість Великобританії, яка завдяки могутності свого військового флоту отримала можливість заволодіти численними колоніями по всьому світу та здійснювати експлуатацію їхнього населення й ресурсів, обмежуючи при цьому можливості інших європейських держав, насамперед Німеччини. Образ ворога в особі англійців супроводжувався епітетами «підступний», «віроломний», «хитрий», маркуючи давню британську традицію вирішувати свої політичні завдання руками власних союзників і колоніальних народів.

REFERENCES

1. A Declaration by the Professors of Great Britain addressed to the academical Circles of Germany (1915). *Answer of the Kulturbund to a Declaration by the Professors of Great-Britain addressed to the academical Circles of Germany*. Berlin.
2. Badsey, S. (2015). Propaganda: Media and War Politics. *International Encyclopedia of the Wirst World War*. Retrieved from: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/propaganda_media_in_war_politics
3. Barker, E. (1914). *Nietzsche and Treitschke: the worship of power in modern Germany*. London: H. Milford, Oxford University Press.
4. Barvinska, P.I. (2012). *Mizh naukoiu i politykoiu. Interpretatsii Skhidnoi Yevropy v akademichnomu seredovyshchi nimetskomovnoho prostoru u kintsi XIX – pochatku XXI st.* Odesa. [in Ukrainian].
5. Bentley, M. (2011). Shape and Pattern in British Historical Writing, 1815–1945. *Macintyre S., Maiguashca J. and Pók A. (Ed.). The Oxford History of Historical Writing: 1800–1945, 4*. Oxford.
6. Berger, S. (2011). The Invention on European National Traditions in European Romanticism. *Macintyre S., Maiguashca J. (Ed.). The Oxford History of Historical Writing. 1800–1945*. Oxford. P.19–40.
7. Bivir, M. (2010). Rol kontekstov v ponimannii i obyasnennii. *Istoriya ponyatij, istoriya diskursa, istoriya metafor*. Moskva. 112–152. [in Russian].
8. Bruch, R. vom. (2006). *Gelehrtenpolitik, Sozialwissenschaften und akademische Diskurse in Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert*. Stuttgart. [in Germany].
9. Cramb, J.A. (1914). *Germany and England*. New York.
10. Cornelißen, Ch. (2000). Das Studium der Geschichtswissenschaften. *Geschichtswissenschaften. Eine Einführung*. Frankfurt/Main. [in Germany].
11. Dann, O. (2003). *Natsii i natsionalizm v Germanii. 1770–1990*. Per. s nem. Moskva [in Russian].
12. Davis, H.W.C. (1915). *The Political Thought of Heinrich von Treitschke*. New York.
13. Dearmer, P. (1914). *Russia and Britain*. London.
14. Delbrück, H. (1915). Das deutsche Militärsystem. *Deutschland und der Weltkrieg*. Leipzig; Berlin. [in Germany].
15. Delbrück, H. (1918). *Krieg und Politik*. Teil 1: 1914–1916; Teil 2: 1917–1918. Berlin. [in Germany].
16. Dementev, I.P. (Ed.). (1990). *Istoriografiya istorii novogo vremeni stran Evropy i Ameriki*. Moskva. [in Russian].

17. Dimnet, E. (1915). *The Evolution of Thought in Modern France*. London.
18. Eccles, F.Y. (1914). *Alsasse-Lorraine*. London.
19. Erklärung gegen die Oxforder Hochschulen, (2014). *Böhme K. (Hrsg). Aufrufe und Reden deutscher Professoren im Ersten Weltkrieg*. 2. Auflage. Stuttgart. [in Germany].
20. Fletcher, C.R.L. (1914). *The Germans. I: Their Empire. How they have made it*. London: Oxford University Press.
21. Fletcher, C.R.L. (1914). *The Germans. II: What they Covet*. London: Oxford University Press.
22. Forbes, N. (1915). *The Southern Slavs*. London.
23. Goldscheid, R. (1915). *Deutschlands grösste Gefahr*. Berlin. [in Germany].
24. Goldstein, D.S. (1983). The Professionalization of History in Britain in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries. *Storia della storiografia*, 3, 3–27.
25. Guide to the Bernadotte E. Schmitt Papers 1913–1961. Retrieved from: <https://www.lib.uchicago.edu/e/scr/findingaids/view.php?eadid=ICU.SPCL.SCHMITT>
26. Guillard, A. (1915). *Modern Germany and her Historians*. London.
27. Haller, J. (1914). Britannia delenda! *Süddeutsche Zeitung*. №256. 16. September. [in Germany].
28. Harrison, R., Jones, A. and Lambert, P. (2004). The institutionalisation and organisation of history. *Lambert P. and Schofield Ph. (Ed.) Making History. An introduction to the history and practices of discipline*. London and New York.
29. Hartwig, W. (1990). *Geschichtskultur und Wissenschaft*. München. [in Germany].
30. Headlam, J.W. (1914). *England, Germany and Europe*. London.
31. Hueffer, F.M. (1915). *Between St. Dennis and St. George. A Sketch of Three Civilisations*. London; New York; Toronto.
32. Iggers, G.G. (1997). *Deutsche Geschichtswissenschaft: eine Kritik der traditionellen Geschichtsauffassung von Herder bis zur Gegenwart*. Wien; Köln; Weimar. [in Germany].
33. Iggers, G.G. (1998). Reflections on Writing a Historiography Today. *Blanke, H.W. u.a. (Hrsg). Dimensionen der Historik: Geschichtstheorie, Wissenschaftsgeschichte und Geschichtskultur heute*. Köln; Weimar u.a.
34. Kenyon, J. (1993). *The History Man. The Historical Profession in England since the Renaissance*. London.
35. Khejstings, M. (2014). *Pervaya mirovaya vojna: Katastrofa 1914 goda*. Per. s angl. Moskva. [in Russian].
36. Kracht, K.G. (2004). Kriegsschuldfrage und zeithistorische Forschung in Deutschland. Historiographische Nachwirkungen des Ersten Weltkriegs. *Zeitgeschichte-online. Thema: Fronterlebnis und Nachkriegsordnung. Wirkung und Wahrnehmung des Ersten Weltkriegs. Mai 2004*. Retrieved from: <http://www.zeitgeschichte-online.de/md=EWK-GKracht> [in Germany].
37. Kruse, W. von (2018). Kriegsideologie und moderne Massenkultur. *Dossier: Der Erste Weltkrieg*. [in Germany].
38. Kornelissen, Kh. (2004). Natsionalno-konservatyvna istoriohrafia v Nimechchyni z 1870 roku. *Istoriia ta istoriohrafia v Yevropi*, 3, 2004. [in Ukrainian].
39. Kotova, S. (2019). Formuvannia «obrazu voroha» v roky Pershoi svitovoi viiny (1914–1918) v suchasni zarubizhni istoriohrafii. *Istoriia ta istoriohrafia v Yevropi*. 2019, 6: *Ideologii ta praktyky natsionalizmu ta ksenofobii u Shkidnii Yevropi*. [in Ukrainian].
40. Lehnert, E. (2014). Die «Ideen von 1914». *Sezession*. 58. Februar. [in Germany].
41. Leonhard, J. (2000). Construction and Perception of National Images: Germany and Britain, 1870–1914. *The Linacre Journal*, 67.
42. Leonkhard, J. (2015). Yashchik Pandory XX veka: Pervaya mirovaya vojna. *Idei i idealy*, 3(25). [in Russian].
43. Marcks, E. (1915). Die Machtpolitik Englands. *Deutschland und der Weltkrieg*. [in Germany].
44. Marks, E. (1915). Der Imperialismus und der Weltkrieg. Leipzig; Dresden. [in Germany].
45. Meinecke, F. (1915). Die deutschen Erhebungen von 1813, 1848, 1870 und 1914. *Meinecke F. Die deutsche Erhebung von 1914*. Stuttgart; Berlin. [in Germany].
46. Meinecke, F. (1915). Wahrheit und Lüge. *Meinecke F. Die deutsche Erhebung von 1914*. Stuttgart; Berlin. [in Germany].

47. Meinecke, F. (1915). Kultur, Machtpolitik und Militarismus. *Deutschland und der Weltkrieg*. Leipzig; Berlin. [in Germany].
48. Meinecke, F. (1916). Einführung. *Ranke L. von. Die Großen Mächte*. Leipzig. [in Germany].
49. Meyer, E. (1916). *England. Its political organization and development and the War against Germany*. Boston.
50. Middell, M. (1996). Die ersten Historikertage in Deutschland. *Diesener G. und Middell M. (Hrsg). Historikertage im Vergleich (Comparativ, Jg.6, H.5–6)*. [in Germany].
51. Mitrany, D. (1914). *Rumania. Her History and Politics*. London.
52. Mommsen, W.J. (1996). Einleitung: Die deutschen kulturellen Eliten im Ersten Weltkrieg. *Mommsen W.J. (Hrsg). Kultur und Krieg: Die Rolle der Intellektuellen, Künstler und Schriftsteller im Ersten Weltkrieg*. München. [in Germany].
53. Muir, R. (1915). *The National Principle and the War*. London.
54. Muir, R. (1917). *The Expansion of Europa. The Culmination of Modern History*. London.
55. Müller, S. (2017). *Kultur in Deutschland. Vom Kaiserreich bis zur Wiedervereinigung*. Stuttgart. [in Germany].
56. Naumann, F. (1917). *Central Europe*. New York.
57. Oncken, H. (1914). Deutschland und England. *Süddeutsche Monatshefte*. September. [in Germany].
58. Prior, W.R. (1915). *Nort Sleswick under Prussian Rulle. 1864–1914*. London.
59. Platzhoff, W. (1916). Das erste Auftauchen Rußlands und der russischen Gefahr in der europäischen Politik. *Historische Zeitschrift*. Bd 115. [in Germany].
60. Ringer, F. (2008). *Zakat nemeckikh mandarinov: Akademicheskoe soobshchestvo v Germanii, 1890–1933*. Per. s angl. Moskva. [in Russian].
61. Sarolea, C. (1915). *The Anglo-German problem*. London; Edinburg.
62. Schmitt, B.E. (1916). *England and Germany. 1740–1914*. Princeton; London.
63. Stachey, B. (1999). Literature, liberty and life of the nation: British historiography from Macauley to Trevelyan. *Berger S., Donovan M. and Passmore K. (Ed.). Writing National Histories. Western Europa since 1800*. New York.
64. Stelmakh, S.P. (1998). Mizhnarodni zviazky istorykiv Ukrainy u druhii polovyni XIX st. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istorii*, 38. [in Ukrainian].
65. Stelmach, S. (2003). «Von der Isolation zur Integration». Deutsche Universitäten und die Universitätsgemeinschaft in Berichten von Gelehrten der Kiever Universität in der zweiten Hälfte des 19. bis Beginn des 20. Jahrhunderts. *Peter H.R., Tikhonov N. (Hrsg) Universitäten als Brücken in Europa*. Frankfurt/M.; Berlin; Bern u.a. [in Germany].
66. Stelmakh, S.P. (2005). Integratsiini protsesy v yevropeiskii istorychnii nautsi naprykintsi XIX – na pochatku XX st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5. [in Ukrainian].
67. Stelmakh, S.P. (2005). Istorychna nauka, zahalni tendentsii i osnovni etapy yii rozvytku v Yevropi ta Pivnichnii Amerytsi. *Entsyklopediia istorii Ukrainy. T.3: E–J*. [in Ukrainian].
68. Stibbe, M. (2003). German Historians' Views of England during the First World War. *Berger S., Lambert P., Schumann P. (Hg). Historikerdialoge. Geschichte, Mythos und Gedächtnis im deutsch-britischen kulturellen Austausch. 1750–2000*. Göttingen.
69. Stuchey, B. (2002). British historiography from Macaulay to Trevelyan. *Berger S., Donovan M. and Passmore K. (Ed.). Writing National Histories. Western Europa since 1800*. New York.
70. Treitschke. *His Doctrine of German Destiny and of International Relations*. (1914). New York and London.
71. Troeltsch, E. (1916). Die Ideen von 1914. *Die neue Rundschau*. Jg.27. [in Germany].
72. Tupolev, B.M. (2018). Kurt Ritcel o «Sredinnoj Evrop» v nachale Pervoy mirovoj vojny. *Slavyanovedenie*, 1. [in Russian].
73. Ungern-Sternberg J., Ungern-Sternberg W. (Hrsg). (1996) *Der Aufruf „An die Kulturwelt!“*. Das Manifest der 93 und die Anfänge der Kriegspropaganda im Ersten Weltkrieg. Mit einer Dokumentation. Stuttgart. [in Germany].
74. Verch, Dzh. (2018). Narrativnye instrumenty, istina i bystroie myshlenie v natsionalnoj pamyati: mnemonicheskoe protivostoyanie mezhdru Rossiej i Zapadom po povodu Ukrainy.

- Gefter. Elektronnyj zhurnal*. Retrieved from: <http://gefter.ru/archive/24775> [in Russian].
75. Verhey, J. (2004). *The Spirit of 1914. Militarism, Myth, and Mobilization in Germany*. Cambridge.
76. Wallace, S. (1988). *War and the Image of Germany: British academics, 1914–1918*. Edinburg.
77. Zabelina, G. Yu. (2011). *Pervaya mirovaya vojna: nemtsy glazami britantsev. Novaya i novejšaya istoriya, 1*. [in Russian].

SERGIY STELMAKH

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Leading Research Fellow,
T. Shevchenko National University of Kyiv
(Kyiv, Ukraine), sergiy-stelmakh@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0795-8356>

SABINA KOTOVA

Historian,
Research Department,
T. Shevchenko National University of Kyiv
(Kyiv, Ukraine), kotova_sabina@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9275-0615>

HISTORY AS A PROPAGANDA TOOL: BRITISH AND GERMAN HISTORIOGRAPHY DURING OF THE WORLD WAR I

Abstract. *The purpose of the research is to compare the historiography of Great Britain and Germany during the period of the World War I in creating the image of an enemy to identify common features and characteristics in various social contexts. The research methodology is based on the means of historical comparativism (comparison by analogy and comparison by contrast), using the tools of contextual methodology and the concept of “Narrative Templates” by J. Wertsch. The scientific novelty consists in a comparative study of the role of the historical sciences of Great Britain and Germany in propaganda campaigns to form an image of an enemy in the societies of the warring countries based on historiographical sources and published documents. Conclusions.* German historians have experienced a sense of superiority and uncriticality to their own interpretations and conclusions due to the transformation of Germany into a center of historical science and the adoption by other countries of the German canons of professionalization and institutionalization. British historians were weakly involved in propaganda actions at the first stage of the Great War owing to the incompleteness of the processes of institutionalization of historical science in Great Britain, the powerful influence of German canons of science and professionalization, and strong cooperation with German colleagues. At the beginning of the war professional historiography in Germany turned into a “Historia Militants”, as German historians held almost the same idea on one of the most important methodological principles of “objectivity” or “impartiality” should give way to national-patriotic self-expression. This problem was not so acute for British historians, because the incomplete processes of professionalization were practically related to historical research with literary creation. At the initial stage of the war, British historians organized propaganda activities. They published numerous popular scientific pamphlets on German history, the history of Austria-Hungary, and the history of the Slavic peoples of the Balkan Peninsula. German historians waged an aggressive war on the “historical front” with the support of a strong institutional base, corporate scientific societies using numerous professional periodicals (e.g., “Historische Zeitschrift”).

Keywords: World War I, Great Britain, Germany, historiography, propaganda, image of an enemy.

УДК 929+(82-6)«Рудницькі»

ДІАЛОГ У ЛИСТАХ: З ЕПІСТОЛЯРІЮ ІВАНА ЛИСЯКА-РУДНИЦЬКОГО Й МІЛЕНИ РУДНИЦЬКОЇ (До 100-річчя від дня народження І.Лисяка-Рудницького)*

***Анотація.** Публікуються фрагменти листування І.Лисяка-Рудницького й М.Рудницької з фонду вченого, який зберігається в архіві Альбертського університету. Епістолярій репрезентовано як документально-творчий феномен, синтез раціонального й емоційного, різновид персоніфікованого жанру та історичне джерело водночас, яке відкриває перспективи для подальшого поглибленого вивчення життя, науково-творчої та публіцистичної діяльності двох непересічних постатей українського інтелектуального середовища в еміграції. Діалог у листах, що тривав упродовж майже тридцяти років, являє собою хроніку життя І.Лисяка-Рудницького й М.Рудницької в різних культурних середовищах Європи, США, Канади. Він містить унікальну інформацію для реконструкції їхнього ментального світу. У відібраній для друку кореспонденції віддзеркалено широкий спектр характеристик, які визначають внутрішній світ, духовні, матеріальні, професійні пріоритети, стосунки з оточенням, розмаїття почуттів та емоційних станів авторів. Як жодне інше історичне джерело, приватне листування матері й сина особливо рельєсно відображає картину взаємин між ними, калейдоскоп настроїв, відбиває самооцінки, самоідентифікації, рефлексії, міркування з приводу еміграційного життя. У листах, що друкуються, відображено не менш важливі історичні, культурні, соціальні контексти післявоєнної української інтелектуальної еліти, яка опинилась поза межами Батьківщини, її пошуки шляхів до самореалізації на чужині та адаптацію до викликів часу з урахуванням непростих міжлюдських стосунків. Актуальність публікації листування зумовлена, понад усе, багатомірністю його контекстів. З огляду на це епістолярний діалог І.Лисяка-Рудницького й М.Рудницької запропоновано для наукового осмислення в декількох ракурсах (діалог матері та сина; діалог двох українських інтелектуалів в умовах еміграції; діалог у площині поколінневих та гендерних опозицій), кожен з яких додає нові елементи до цілісної реконструкції ментального світу інтелектуалів.*

***Ключові слова:** Іван Лисяк-Рудницький, Мілена Рудницька, українська еміграція, історичне джерело, листування, біографія, ментальний світ, епістолярний діалог.*

* Робота з архівними документами для цієї публікації стала можливою завдяки наданій Канадським інститутом українських студій дослідницькій стипендії – Kolasky Visiting Research Fellowship in the Humanities and Social Sciences, Law, Education, and Library Sciences.

В архіві Альбертського університету (Канада) зберігається фонд знаного українського інтелектуала, публіциста, політолога, історика вітчизняної суспільно-політичної думки Івана Лисяка-Рудницького (27 жовтня 1919 – 25 квітня 1984 рр.). Окрім іншого тут міститься унікальний масив епістолярію. Учений надзвичайно серйозно ставився до власної кореспонденції, «зберігав копії своїх найважливіших листів, а листи своїх кореспондентів тримав у педантичному порядку»¹. Лише незначна частина листування наразі репрезентована в наукових студіях².

Особливе місце в масиві кореспонденції займають листи Івана Лисяка-Рудницького і його матері Мілени Рудницької (15 серпня 1892 – 29 березня 1976 рр.), яке, уміщуючи цінну інформацію, відкриває нові перспективи для подальшого поглибленого дослідження їхнього життя, науково-творчої й публіцистичної діяльності в еміграції, містить ключ до розкодування та реконструкції їхнього складного, часом суперечливого ментального світу.

Дві масштабні постаті українського інтелектуального середовища ХХ ст. все ще перебувають на помежів'ї відомого й невідомого у сучасному науковому дискурсі. Схоже на те, що «інтелектуальні парадокси»³, котрі переслідували їх упродовж життя, не оминають їх і зараз. Їхні імена то вириваються на якусь мить в історіографічному просторі, то на тривалий час знову зникають і губляться в бурхливому сьогоденні. Скориставшись спостереженнями М.Сави, можна констатувати, що «ми нині в нашій частині Європи допіру відкриваємо» цих двох українських інтелектуалів⁴.

М.Рудницька, за справедливим зауваженням М.Богачевської-Хом'як, була чи не найбільш знаною політичною постаттю міжвоєнної Галичини. Голова Союзу українок, очільниця Світового союзу українок, талановита публіцистка вона, за іронією долі, виявилася малознаною та майже забутою⁵. І.Лисяка-Рудницького ідентифікують як «небувале явище в українському житті»⁶, «наш історик, наша епоха»⁷, «небуденна людина»⁸. На думку Я.Грицака, «Історичні есе» І.Лисяка-Рудницького як «найкращого історика ХХ ст.» мають бути в кожній освіченої української людини поряд із Т.Шевченком, І.Франком, В.Стефаником та ін.⁹ Попри те, що в Україні вийшло двотомне видання праць І.Лисяка-Рудницького¹⁰, з'явилися нарис його інтелектуальної біографії та публікації, присвячені деяким складовим епістолярної спадщини історика, що містяться в різних архівних зібраннях¹¹, а збірник документів і матеріалів про життя, суспільно-політичну діяльність і публіцистичну творчість М.Рудницької свого часу став помітною подією в науковому середовищі, інтерес до драматичної долі матері й сина виглядає радше ситуативним, ніж сталим і послідовним.

¹ *Пріцак О.* Іван Лисяк-Рудницький як учений і «комунікатор» // *Його ж.* Історичні есе : У 2 т. / Упор. Я.Грицак. – Т.1. – К., 1994. – С.ХІХ.

² Див.: *Грицак Я.* Іван Лисяк-Рудницький: Нарис інтелектуальної біографії // *Сучасність.* – 1994. – №11. – С.73–96; *Сава М.Р.* Фашисти чи партнери? Два погляди на український націоналізм у світлі листування між Іваном Лисяком-Рудницьким та Іваном Кедрином // *Україна модерна.* – Вип.20. – К., 2013. – С.318–332.

³ *Грицак Я.* Іван Лисяк-Рудницький: Нарис інтелектуальної біографії. – С.95.

⁴ *Сава М.Р.* Фашисти чи партнери? Два погляди на український націоналізм у світлі листування між Іваном Лисяком-Рудницьким та Іваном Кедрином. – С.318.

⁵ *Богачевська-Хом'як М.* Мілена Рудницька // *Українки в історії / За заг. ред. В.Борисенко.* – К., 2004. – С.124.

⁶ *Пріцак О.* Іван Лисяк-Рудницький як учений і «комунікатор». – С.ХІІІ.

⁷ *Химка І.-П.* Наш історик, наша епоха: Іван Лисяк-Рудницький // *Критика.* – Вип.197/198. – К., 2014. – С.4.

⁸ *Грицак Я.* Іван Лисяк-Рудницький: Нарис інтелектуальної біографії. – С.73.

⁹ *Грицак Я.* Мої п'ять книжок [Електронний ресурс]: <http://bukvoid.com.ua/digest/2013/08/16/074306.html>

¹⁰ *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2 т. / Упор. Я.Грицак. – К., 1994.

¹¹ *Грицак Я., Химка І.-П.* Листування Івана Лисяка-Рудницького й Романа Роздольського // *Україна модерна.* – 1999. – №2/3. – С.376–413; *Кравченко В.* Листування Романа Шпорлюка з Іваном Лисяком-Рудницьким і Юрієм Шевельовим (1962–1982 рр.) // *Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник.* – Вип.9/10. – Х., 2008. – С.208–294; *Сава М.Р.* Фашисти чи партнери? Два погляди на український націоналізм у світлі листування між Іваном Лисяком-Рудницьким та Іваном Кедрином. – С.318–332.

За лаштунками наукових студій, зокрема, усе ще перебуває їхній ментальний світ, що охоплює широкий спектр людських характеристик, які визначають духовні, матеріальні, професійні пріоритети, стосунки з оточенням, родинні відносини, розмаїття почуттів, емоційних станів. Утім саме реконструкція ментального світу надає можливість наблизитися до найбільш комплексного розуміння характерів, дій і вчинків особи в розмаїтті контекстів епохи, суспільних зламів, викликів долі, життєвих ситуацій, часових трансформацій.

У цьому сенсі приватне листування як персоналізований жанр та історичне джерело відіграє ключову роль, адже воно особливо рельєфно відображає внутрішній світ людини, емоції, самооцінки, самоідентифікації, рефлексії стосовно подій і навколишнього оточення. Справжній документально-творчий феномен являє собою листування непересічних постатей, інтелектуалів та яскравих особистостей, якими були І.Лисяк-Рудницький і М.Рудницька. Це своєрідний синтез раціонального й емоційного, картина ментального світу, що наближує до розуміння емоційних станів, світоглядних уподобань, життєвих пріоритетів. Багатомірність і різноманітність віддзеркалених у листуванні контекстів робить його унікальним історичним джерелом, основою для створення стереоскопічних біографічних реконструкцій у просторі приватного й публічного життя.

Листи репрезентують зріз життя І.Лисяка-Рудницького та М.Рудницької в еміграції, починаючи з другої половини 1940-х і до початку 1970-х рр. Широкий спектр їхніх наукових інтересів, емоцій, рефлексій, коментарів стосовно життєвих обставин, навколишніх подій, а також оточення (колеґ, друзів, знайомих, родичів) складають основний зміст листування. По суті це – хроніка життя в різних культурних середовищах Європи, США, Канади (Женева, Рим, Мюнхен, Філадельфія, Вашингтон, Нью-Йорк, Едмонтон).

Епістолярний діалог репрезентує картину стосунків матері й сина, калейдоскоп їхніх настроїв, міркування стосовно перебування на чужині, еміграційного повсякдення з його випробуваннями, тривогами, зустрічами, радістю спілкування, розчаруваннями і сподіваннями. Окрім персоналізованої інформації листування відображає не менш важливі історичні, культурні, соціальні контексти післявоєнної української інтелектуальної еліти, що опинилася в еміграції, її життя та адаптації до викликів часу з урахуванням драматичних колізій і непростих людських стосунків, пошуку шляхів до самореалізації у чужому середовищі.

Долі Івана й Мілени виявилися нерозривними й тісно пов'язаними. Міцний зв'язок між ними був не лише родинним. Вони були близькими духовно та ментально. Їх міцно єднали спільні наукові, громадські інтереси, професійні успіхи та, звичайно, постійна турбота про здоров'я, фінансове становище, психологічний стан один одного. Водночас належність до різних поколінь та особливості характерів не могли не визначити розходження в поглядах, що оберталось часом напруженістю у відносинах. Повсякчасне прагнення бути разом, зумовлене духовно-ментальною єдністю, і водночас неможливість через певні обставини реалізувати це прагнення, велика географічна відстань, на якій вони врешті-решт опинилися один від одного, зумовили специфіку їхніх стосунків. Для кожного листування стало чи не єдиною можливістю спілкування.

Перш за все, епістолярій цікавий із погляду діалогу між матір'ю й сином. З одного боку, це були почуття ніжності, відданості, внутрішньої залежності один від одного. Проникливі звернення, якими супроводжувалися листи, не були банальною формальністю, а емоційним виявом щирої взаємної любові. У листах домінує прагнення обговорити особисті та громадські справи, події, перспективи. На тлі критичних коментарів щодо оточуючого середовища та подій в еміграційних наукових колах часто проступають дуже приватні почуття, емоції, одкровення. Якось Мілена писала, що вона дуже сумує, не маючи можливості обмінятися думками з Іваном. Своєю чергою він зізнавався матері, що в нього так само нагромадилося багато питань, «від дрібних і поточних, до великих і засадничих», які волів би з нею обговорити. Водночас у діалогах матері й сина прочитується напруженість, зумовлена характерами та соціальними ролями кожного з кореспондентів. Мілена – сильна, амбітна, розумна й талановита жінка з великим життєвим досвідом, але не позбавлена природних емоцій. Упродовж усього життя вона не полишала спроб впливати на сина, контролювати

та корегувати його дії, незважаючи на дорослість. Апелюючи до Шевченкового «і буде син, і буде мати» як до вічної константи, Мілена нагадувати Іванові про почуття обов'язку. Вона несвідомо/свідомо культивувала в ньому комплекс «маминоного сина», який переслідував Івана, про що він зізнавався в одному з листів.

Листування наближує до розуміння життєвих пріоритетів і мотивацій тих чи інших учинків. Зокрема воно яскраво демонструє, що у житті Мілени домінували дві найбільших цінності – робота та син. Еміграція стала справжньою трагедією її життя, коли вона відчула, що не має можливостей для самореалізації. Переїзд в Америку позбавив Мілену внутрішньої гармонії й комфортних умов роботи в установленому режимі. Її усвідомлення власної самодостатності та користі для громадських справ розчинилося під тиском обставин. Руйнівним виявилось й те, що реальне життя Івана багато у чому не відповідало Мілениним уявленням про життя талановитої та освіченої людини, наділеної неординарними природними здібностями. Ці думки не полишали і травмували її, позбавляли спокою. До них вона час від часу поверталась у своїх листах, складно долаючи стереотипне усвідомлення «мій син – моя власність». Переконаливо звучать епістолярні самопрезентації Мілени, які до певної міри розкривають її характер і пояснюють формат стосунків з Іваном. Пояснюючи властиву їй різкість учинків і суджень, рішучість та налаштованість на подолання викликів долі, мати нагадувала синові про те, що з огляду на життєві обставини вона звикла самостійно ухвалювати рішення. Утім, усвідомлюючи суттєві відмінності у характерах, зокрема «делікатність», «тактовність» Івана, вона просила зрозуміти мотивації її поведінки, навіть не поділяючи поглядів.

Епістолярні діалоги з матір'ю насичені багатою інформацією для реконструювання ментального світу Івана. Окрім регулярного листування з Міленою, докладних розповідей про своє життя та професійні успіхи, він не залишав її без постійної фінансової підтримки. Інколи в листах все ж таки звучав різкий протест проти втручання в особистий життєвий простір, указуючи на рішучість його характеру та прагнення відстояти власну думку. В одному з листів він нагадував Мілені про її «інстинкт влади» та про необхідність встановлення «конституції відносин» між ними. Але, приймаючи самостійні рішення, він зазвичай проявляв тактовність, стриманість, глибоку повагу та любов до матері, поспішаючи запевнити її в тому, що він думає й турбується про неї, відчуваючи її близькість попри відстань, що їх розділяла.

Той факт, що Іван зберіг своє листування з Міленою також є достатньо промовистою ознакою його характеру. Незважаючи на еміграційні негаразди – неусталеність, переїзди, зміни місця роботи – листи як пам'ять про близьку й рідну людину завжди були з ним, аби після земного життя назавжди залишитися в його архівному фонді.

Діалог І.Лисяка-Рудницького й М.Рудницької має ще один важливий вимір. Це – розмова двох українських інтелектуалів, що опинились в еміграції. У листах віддзеркалюється передусім драматизм їхньої долі як представників української еліти, позбавлених Батьківщини. І.Лисякові-Рудницькому довелося пройти важкий і довгий шлях до власного визнання та самореалізації. Мілена з властивими їй максималізмом та перфекціонізмом, прагнула й в еміграційний період життя з високою професійною майстерністю відігравати свої різні соціальні ролі – громадської діячки, талановитої публіцистки, матері здібного історика, турботливої й люблячої бабусі та просто жінки, що мріяла про затишний домашній простір, доглянутий вигляд, гарну зачіску і відповідний одяг. Вона пережила глибоку психологічну кризу, гостро відчуваючи, що жодна з ролей у неї не складалася так, як вона собі це уявляла. Неможливість повноцінної самореалізації в умовах еміграції, особливо на Американському континенті, стала головною причиною того зламу, коли Мілена на деякий час опинилася на межі самогубства.

Листування з сином було для неї рятівним колом. Таким самим порятунком листування з матір'ю стало й для Івана. Листи як форма інтелектуальної саморефлексії були їхньою внутрішньою потребою, необхідністю. Завдяки листуванню існувала можливість поділитися своїми успіхами, творчими планами, проблемами, висловити міркування з приводу подій, які відбувалися в еміграційних колах, науковому середовищі, будучи впевненим, що ця інформація знайде розуміння й відгук в адресата.

Природні здібності, освіченість, глибоке усвідомлення кожним власної належності до європейської культури слугували основою для паритетної інтелектуальної комунікації. Мілена й Іван залишалися впродовж життя цікавими один одному, регулярно обмінюючись думками з приводу актуальних наукових тем, конференцій, прочитаного, побаченого, книг та статей, над якими особисто працювали чи готували до друку. Їх єднав спільний інтерес до стану й перспектив української науки в еміграції, її представників, установ, видань, до справ українських жіночих організацій на Американському континенті.

Коментарі Івана стосовно професійних інтересів Мілени, як він зазначав – «жіночих справ» – свідчили не лише про його обізнаність у питаннях українського жіночого руху, але й про здатність неупереджено оцінювати ситуацію, орієнтуватися у складних перипетіях людських стосунків. Він умів абстрагуватися від зайвих емоцій, навіть коли йшлося про близьку людину, даючи прагматичні поради матері щодо її подальших дій, висловлював критичні зауваження стосовно сюжетів, над якими вона працювала, орієнтуючи на найбільш актуальні теми. Своєю чергою Мілена до кінця власного життя не випускала з поля зору наукову діяльність Івана, пильно стежила за його статтями, рецензіями, виступами на конференціях. Вона не полишала давати рекомендації щодо більш ефективної організації роботи сина, радила зібрати розпорошені в періодиці публікації й видати книгу, яка мала б стати гідним утіленням його таланту вченого.

Не менш цікавим постає епістолярний діалог І.Лисяка-Рудницького й Мілени Рудницької в поколіннєвому та гендерному вимірах. Віковий і гендерний чинники спричинили їхні світоглядні опозиції, багато у чому зумовили суттєві розходження в поглядах на американське суспільство, оточення, стиль еміграційного життя, стосунки між людьми, виховання дітей, родинні цінності та їхні моделі в тогочасних культурних системах координат. Із листів Мілени стає зрозумілим її несприйняття американського світу. Своє «відчуття чужості» вона пояснювала в листах до сина тим, що Америка – «це на правду інша планета», «дуже різна від Європи», «подібна до Советів», адже відчувається така ж сама «недостача історичних традицій», «безієрархічне суспільство». Звичайно, що це були дещо поверхові судження, перші враження, не завжди обґрунтовані, позбавлені збалансованих оціночних критеріїв. Утім вони передавали емоційне сприйняття американської дійсності жінкою, вихованою на засадах європейської культури. Жіночий погляд, не позбавлений суб'єктивності, вікової упередженості, стереотипності, емоційної заангажованості, малював Америку в негативному світлі. Критичне ставлення до американської дійсності ще більше загострювалося під впливом тогочасного внутрішнього стану Мілени, а саме відсутності чітко окресленої цілі, розгубленості/загубленості у чужому культурно-мовному середовищі. Америка психологічно виснажувала жінку, її погляди були спрямовані на Європу. Попри те, що географічна відстань між нею й сином, який залишився на Американському континенті, збільшувалася до критичних розмірів, Мілена покинула Америку, переїхавши до Європи.

Реакція Івана на американське середовище була іншою. Вона відображала погляд молодого людини – представника іншої генерації, який значно легше адаптується до нового культурного простору, спокійніше переживає комплекси втраченого/залишеного, живе перспективами майбутнього, не рефлексуючи особливо гостро над минулим. Іван міг краще адаптуватися до нових культурних середовищ, був більш лояльним до оточення, стриманішим у своїх оцінках людських учинків і більш схильним до компромісів, ніж Мілена.

Листування репрезентує також широку палітру оточення кореспондентів, представленого великою кількістю діячів із різних науково-культурних сфер, а отже відкриває можливості для їх багатовимірної реконструкції. Серед тих, хто присутній у листах, були відомі та впливові постаті еміграції, зокрема І.Борщак, Б.Боцюрків, В.Голубничий, С.Нагірна, В.Кубійович, Б.Кравців, О.Лотоцька, А.Білинський, Є.Гедройць, О.Зілінський, подружжя І.Кошелівця та Е.Андієвської, Б.Левицький, М.Луцук, Ю.Луцький, О.Оглоблин, М.Прокоп, В.Панейко, Є.Пизюр, О.Пріцак, В.Рудко, Й.Сліпий, Ю.Шевельов, І.Шевченко та багато інших.

У листуванні відображено стосунки Мілени й Івана з родинним колом – рідними братами Мілени (Іван Кедрин, Володимир, Антон, Михайло). Окремою темою були діти Івана (Бетсі-Леся й Петро-Петрус), їх виховання, прагнення Мілени встановити з ними близький контакт та сподівання на більш тісне, щире спілкування, а також подружні справи Івана та його стосунки з дружинами (Джоан Бентон, Олександра-Леся Черненко).

Листування І.Лисяка-Рудницького й М.Рудницької доповнює ще одна важлива ознака кореспонденції як різновиду епістолярної творчості. З огляду на те, що епістолярні тексти є фрагментами більшого цілого, листи виступають продовженням публіцистичного таланту й водночас смислового простору авторів, насиченого їхньою інтелектуальною діяльністю. Кожен із них майстерно володів прийомами публіцистичного жанру. Іванові був притаманний елегантний стиль письма, позбавлений зайвих прикрас і банальної патетики. Він був наділений талантом легко та водночас вишукано передавати свої міркування. Мілена мала багаторічний досвід успішної публіцистичної діяльності в Україні, друкуючись у періодичних виданнях, редагуючи журнал «Жінка», виступаючи з численними сеймовими промовами. Публіцистичний талант, віддзеркалюючись у листуванні, надає йому особистісного забарвлення. Деякі листи подібні до есеїв. Вони розлогі, змістовні, різносюжетні, психологічно напружені й емоційно насичені та читаються як художній твір, головними героями якого є двоє українських інтелектуалів – мати й син, що опинились у жорстких умовах післявоєнної еміграції. Драматизм їхньої долі, стосунки, пережиті колізії та боротьба з обставинами, відповіді на виклики еміграційного життя – основа сюжету, який має нелінійну композиційну структуру, свою кульмінацію й розв'язку.

Із великого масиву листування І.Лисяка-Рудницького та М.Рудницької для публікації пропонується незначна частина, фрагменти, котрі репрезентують зріз епістолярного діалогу, який, проте, розкриває широку палітру ментального світу кореспондентів, яскраво відображаючи характери кожного, а також їхні міркування стосовно епохи, подій, людей. При відтворенні листів максимально збережено мовно-стилістичні особливості авторів. Явні помилки виправлено беззастережно. Квадратними дужками позначено доповнення текстів. Публікація цього унікального листування в повному обсязі залишається завданням на майбутнє.

REFERENCES

1. Bohachevska-Khomiak, M. (2004). Milena Rudnytska. Borysenko, V. (Ed.), *Ukrainky v istorii* (pp.124–129). Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
2. Diadiuk, M. (Comp.). (1998). *Milena Rudnytska. Statti. Lysty. Dokumenty. Zbirnyk dokumentiv i materialiv pro zhyttia, suspilno-politychnu diialnist i publitsystychnu tvorchist Mileny Rudnytskoi*. Lviv. [in Ukrainian].
3. Hrytsak, Ya. (1994). Ivan Lysiak-Rudnytskyi. Narys intelektualnoi biohrafii. *Suchasnist*, 11, 73–96. [in Ukrainian].
4. Hrytsak, Ya. *Moi piat knyzhok*. Retrieved from <http://bukvoid.com.ua/digest/2013/08/16/074306.html> [in Ukrainian].
5. Hrytsak Ya., Khymka, I.P. (1999). Lystuvannia Ivana Lysiaka-Rudnytskoho i Romana Rozdolskoho. *Ukraina moderna*, 2/3, 376–413. [in Ukrainian].
6. Khymka, I. (2014). Nash istoryk, nasha epokha: Ivan Lysiak-Rudnytskyi. *Krytyka*, 197–198, 4–8. [in Ukrainian].
7. Kravchenko, V. (2008). Lystuvannia Romana Shporliuka z Ivanom Lysiakom-Rudnytskym i Yuriem Shevelovym (1962–1982 rr.). *Skhid – Zakhid: Istoryko-kulturolohichni zbirnyk*, 9-10, 208–294. [in Ukrainian].
8. Pritsak, O. (1994). Ivan Lysiak-Rudnytskyi yak uchenyi i «komunikator». Hrytsak Ya. (Comp.). *Lysiak-Rudnytskyi, I. Istorychni ese* (Vols.1–2). (Vol.1, pp.XIII–XXI). Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].

9. Sava, M.R. (2013). *Fashysty chy partnery? Dva pohliady na ukrainskyi natsionalizm u svitli lystuvannia mizh Ivanom Lysiakom-Rudnytskym ta Ivanom Kedrynym. Ukraina moderna, 20, 318–332.* [in Ukrainian].

ЛАРИСА БУРЯК

докторка історичних наук, професорка,
провідна наукова співробітниця,
Інститут біографічних досліджень,
Національна бібліотека України ім. В.Вернадського
(Київ, Україна), larysa.buryak@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4631-844X>

LARYSA BURIK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Leading Research Fellow,
Institute of Biographical Studies,
V.Vernadskyi National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), larysa.buryak@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4631-844X>

№1Маунт Голи¹², 31 травня [19]50

Синочку!

Бачу, що самотній правильний спосіб інформувати Тебе про себе і ту-тешні мої переживання, це щоденні записки. Листи з синтетичними оглядами забирають багато часу, що його мені важко знайти. Зрештою, годі ще дати яку-небудь синтезу, – йдеться тільки про реєстрування дрібних подій і спостережень. Коли їх не записати «на гарячє», то потім важко реконструювати. Все ж таки, на цей раз спробую дати Тобі загальне звітлення з останніх тижнів, а на майбутнє обіцяю писати без загаювання, себто частіше і детальніше.

Живеться мені у Бентонів¹³ дуже гарно. Такого прекрасного відпочинку і безжурного життя я, мабуть, ще ніколи в житті не мала. Обое Бентони для мене надзвичайно милі й уважливі, обое стараються, щоб я добре тут почувалася і виявляють мені на кожному кроці свою сердечність. Атмосфера в хаті дуже приємна, скрізь панує лад і порядок, хоч через дім перевалюються десятки осіб, бо тут відбуваються всілякі квекерські¹⁴ сходи і засідання (сполучені завжди з першорядною «вижиркою»¹⁵). Коло дому є гарний город, який є для мене джерелом постійної насолоди. Бузок і яблуні вже відцвіли, тепер цвіте жасмін, іриси, починають розквітати рожі. Є тут маса пташків, часто барвисті, різноколіорові, незнані в Європі. Ввечері стрибають по городі

¹² Передмістя Філадельфії м. Маунт-Голлі (шт. Нью-Джерсі). Тут у батьків Іванової дружини мешкала тоді Мілена Рудницька.

¹³ Ельмон і Джозефіна Бентон – батьки Мері Джоан Бентон, дружини І.Лисяка-Рудницького.

¹⁴ Квакерські.

¹⁵ Обід або вечеря для гостей.

зайчики, що прибігають з сусідніх піль. Одним словом, атмосфера тиші, спокою, гармонії – справжня ідилія. Погода весь травень була дощова і доволі холодна, але тут і в дощ дуже гарно; я рада, що літо спізняється, бо перед спеками всі мене лякають.

Не дивлячись на ці прекрасні обставини, час минає доволі непродуктивно. Причини: по-перше, мій стан здоров'я, і, по-друге, недостача вигідного місця для праці...

Ельмон опорожнив мені в гаражу одну комірку, притаскав з городу великий стіл, з пивниці одну полицю й улаштував мені льокум¹⁶ для праці, що дістало назву «український офіс». Таким чином, маю вже свій кут, яким дуже тішуся. Звичайно, не є це ідеальна розвязка, бо в цьому приміщенні нема долівки, в дощеві дні тут неймовірний холод, а коли прийдуть спеки – ніхто тут не витримає; погано теж, що ввечері працювати тут не можу, а це для мене найпродуктивніша пора. Але головне, що є де розкласти папери, машинки до писання, тощо. Я вже натякала Ельмонові, що коли ви двоє приїдете, з вашими книжками і шпаргаллям, треба буде влаштувати вам у цьому гаражі пристойну робітню, або бодай магазин¹⁷, щоб ви мали де уставити вашу бібліотеку і папери...

В цьому «офісі» сиджу здебільша попол[удні] між 2–6 і тоді «працюю», себто пишу листи. Крім цього вчуся англійської, дещо читаю. Встаю своїм звичаєм пізно, так що час до обіду швидко минає. Стараюся помагати дещо Джозефіні, бо й вона, і Ельмон працюють багато фізично, головно в городі, і мені якось ніяково зовсім не рухатися. Замилування до фізичної праці, це в американців мабуть атавізм по перших колонізаторах. (Можеш собі уявити, скільки зусиль коштують мені ці роботи, хоч би прибирання кімнат, і як нездарно їх роблю). Часом їжджу з Джозефіною до містечка, до крамниць, на пошту, ввечорі по Ельмона на двірець¹⁸. До містечка зовсім недалеко, якись 15 мін. ходи, але американці відвикли вживати ніг.

[...]

Їздила я до Філядельфії, де перебула 4 дні, від 6-го до 9-го травня. Спогади цієї поїздки тяжать на мені ще й досі важким каменем. Саме місто, а бодай те, що я з нього бачила, це просто один жах. Більшої погані й огиди годі собі уявити. І в цьому обридливому місті наші люди живуть як парії, між муринами¹⁹ і східними жидами, мучаться, гарують, марнуються, душаться в гетті. Ми знали вже в Європі, що наша еліта зійшла в Америці на суспільне дно, але знати щось теоретично, а побачити це на власні очі – це дві різні речі. В одній з таких брудних муринсько-жидівських вуличок жили в одній каменичці Влодки й Сяськи²⁰. [...]

Вернулася я з Філядельфії розбита і дослівно хвора з співчуття нашим нещасним, з почуттям болю, сорому і гніву з приводу власного безсилля, безсилля нас усіх. З вуличного пороху очі весь час пекли, напухли, немов їх

¹⁶ Тут: місце.

¹⁷ Тут: склад.

¹⁸ Вокзал.

¹⁹ Неграми.

²⁰ Ідеться про рідних братів Мілени – Володимира Рудницького (1890–1974 рр.), Івана Кедрина-Рудницького (1896–1995 рр.) та їхні родини.

хтось гарячим піском засипав. Ввесь час у Філядельфії мені не сходила з голови думка: що було б зо мною і з Тобою, якби ми опинилися в Америці в цих умовах?.. Нема сумніву, що ми дослівно загинули б.

Умовини життя і праці нової еміграції в Америці – ось тема, яка мене тепер найбільше цікавить. [...]

Щодо моїх американських вражень, то я, очевидно, бачила замало щоб могли генералізувати²¹. Могутнє враження роблять автостради і рух на них. Коли їхати цими автострадами, відчувається безмежність американських просторів, перерізаних скрізь у всіх напрямках, такими ж автострадами. Великим розчаруванням були для мене тутешні житлові умови. В Європі стільки говориться про америк[анську] матеріальну культуру, що я уявляла собі однородинні доми, як прекрасні вілли. Нічого подібного! Всі вони з дерева, з дощок, всі до себе подібні, неестетичні, без індивідуальної фізіономії, всі роблять враження випадковості і провізорії²². В Європі культурніші, заможні люди відчувають потребу краси; бридота є там здебільша тільки сумною консеквенцією бідності. В Америці навпаки: матеріальний добробут іде в парі з браком смаку.

Коли я востаннє була у Тоськів²³, ми поїхали з дітьми над океан (30 мін. їзди). Чудесна піскова пляжа, височенні хвилі, безкрайї обрії. Але не думай, що на цій пляжі є променади, бульвари чи парки. Вздовж побережжя тягнеться кілометрами широкий дерев'яний поміст, а на ньому ярмаркові буди, каруселі, гойданки, стрільниці, буфети – все це в найгіршому, найпримітивнішому густі, як «Люна Парк» на Східних Торгах. А надморські оселі, де багаті люди проводять літо, це знову дерев'яні домики барачого типу, але ще примітивніші, ніж ті, де люди живуть постійно. Просто малі дерев'яні буди, уставлені густо одна побіч другої.

Від Тоськів я вертала пізнім вечором автобусом, який іде іншою дорогою, як та, що нею ми їдемо автом; «бас» минав по дорозі кілька чи кільканадцять містечок, але всі вони подібні до себе, як дві каплі води, – без жадних індивідуальних характеристичних прикмет, без органічного зв'язку з природою.

Кілька днів тому поїхали ми ввечорі з Джозефіною до власника поблизької овочевої ферми. Ця поїздка – це досі моя одинока зустріч з *іншою* Америкою, не тою, що її видно по дорозі з авта. Фарма положена здалека від гостинця; старий мурований мешкальний дім, що зовсім подобає на панській поміщицький двір в Україні або в Польщі. Перед домом чудесні старі дерева, великі гарні мешкальні кімнати. [...]

Кубійович²⁴ прислав Кедринів²⁵ машинопис статті про українську пресу, призначеної для Енциклопедії²⁶, з проською зробити до неї завваження. Я цю

²¹ Узагальнювати.

²² Тимчасовості.

²³ Мається на увазі родина наймолодшого рідного брата Мілени – Антона Рудницького (1902–1975 рр.).

²⁴ Володимир Кубійович (1900–1985 рр.) – громадсько-політичний діяч, один з організаторів української науки за кордоном, історик, географ, демограф, видавець, головний редактор «Енциклопедії українознавства».

²⁵ Іван Кедрин-Рудницький (1896–1995 рр.) – рідний брат Мілени Рудницької, журналіст, дійсний член НТШ, політичний діяч.

²⁶ «Енциклопедії українознавства».

статтю уважно прочитала, і на просьбу Кедрина зробила свої коментарі і доповнення. Стаття дуже слаба, якась компіляція Животка²⁷; зокрема зах[ідно]-укр[аїнська] преса в добі між обидвома світовими війнами запрезентована надзвичайно блідо і нецікаво, без знання предмету і без розуміння проблематики цього періоду. На мою думку, ця стаття не повинна увійти до Енциклопедії, – треба б написати нову. Перекажи це, будь ласка, від мене Кошелівцеві²⁸...

Сьогодні дістала посилку з «Монат»²⁹ і газетами; Твою статтю до «Квартальника»³⁰ передам. Твої статті в «Укр[аїнських] вістях» ще не читала. Дякую теж за пересилку листів, що прийшли до мене після мого виїзду. Дуже Тебе прошу пересилати мені укр[аїнські] газети і, по змозі, «Вельвохе»³¹. Передплачую нім[ецьку] газету, яка виходить в Філядельфії (3 рази на тиждень). Рівень і нім[ецька] мова – жахливі.

Як Ти полагодив собі справу з стипендією, чи пак з матеріальним забезпеченням? Як поступає докторська праця? [...]

Па, сердечно Тебе цілую,
Мама

University of Alberta Archives, accession (ACC) №84-155, Rudnytsky I.L., box 48, item 752

№2

Мавнт Голи, 17 серпня 1950

Синочку!

[...] Питаєш мене про моє життя та тутешні відносини. Я ще завжди почуваюся тут неймовірно чужа, – безпорадна і безпомічна, як дитина. Висунути носа поза Мавнт Голи, чи навіть Бранч Стріт 99 не зважуюся (та й не маю змоги через абсолютний брак грошей). Ні потелефонувати, ні до кіна піти, ні до крамниці увійти (хіба до такої, де є засада самообслуги). Ніде не розмовишся, дороги не розпитаєш, бо навіть коли сам вмієш уже сказати найпростіші речі, то не зрозумієш того, що тобі відповідять. А втім, незнання мови не є мабуть найважливішим ізолятором від оточення. Адже я була декілька разів

²⁷ Аркадій Животко (1890–1948 рр.) – громадський, політичний діяч, дослідник історії української преси, публіцист, редактор, видавець.

²⁸ Іван Кошелівець (Ярешко; 1907–1999 рр.) – літературознавець і літературний критик, публіцист, громадський діяч, дійсний член НТШ та Української вільної академії наук (УВАН), головний редактор літературного і громадсько-політичного журналу «Сучасність» (1961–1966, 1976–1977, 1983–1984 рр.).

²⁹ «Der Monat» – німецький політичний і культурологічний журнал, заснований 1948 р. Упродовж шести років спонсорувався урядом США як платформа для поширення західних ідеалів та ідеологічної боротьби проти комунізму й фашизму. Після цього став незалежним приватним виданням. Останній номер вийшов друком 1971 р.

³⁰ «The Ukrainian Quarterly» («Український кварталник») – англomовне видання Українського конгресового комітету Америки (УККА) зі східноєвропейської проблематики, засноване в Нью-Йорку 1944 р. Виходив чотири рази на рік до 2005 р. Серед редакторського колективу були Р.Смаль-Стоцький, С.Шумейко, М.Стахів, Є.Зиблікевич.

³¹ «Die Weltwoche» – швейцарський німецькомовний щотижневик, заснований 1933 р. у Цюриху.

в Англії і хоч тоді не вміла дослівно ні слова по-англійськи, не мала там почуття такої чужості. Бо англійський світ, англійські люди – це є безумовно та сама духовна формація, що Європейський континент. Зате Америка – це насправду інша планета, дуже, дуже різна від Європи. Інша тут соціальна структура, інший характер сіл і міст, інакші звичаї, щоденний побут, форми товариського життя – все інше. Інша навіть скринька на листи, ніж в Європі. В багатьох речах Америка більш подібна до Советів, ніж до Європи. Наприклад, недостача історичних традицій, безієрархічне суспільство, брак відрубних суспільних верств, суматоха рас, величезні простори, адорація³² фізичної праці, культ машин, пролетаризація, невихованість і простацтво, головно молодого покоління – все це нагадує большевиків.

Сиджу вдома, – ніде останній місяць не була, нікуди не рухаюся. Мавнт Голи, це для мене немов зачарована оаза в цьому чужому американському світі. Добрі люди, гарний город, вигоди, безжурне життя, – здавалось би, нічого більше бажати собі не можна. Але невже це життя для мене? Невже таке життя може мене задовольнити? Не багато я вже можу з себе дати, а все ж на таку емеритуру³³ ще завчасно. Тому я так панічно боялася Америки, передбачаючи, що мене тут чекає. Питаєш, як проводжу час. Марную його в найнепродуктивніший спосіб, і це доводить мене до розпачі. Нібито весь день чимось заповнений, але все це разом фунта клаків³⁴ не варта. Не вмію працювати без певно означеної цілі і конкретних обов'язків, без стимулів і середовища. Боюся, що коли минеться літо, коли прийде осінь, попаду в тяжку неврастенію. Вже тепер маю стани такої депресії і апатії, що написання листа стає нелюдським зусиллям.

Про українсько-американський світик я вже Тобі писала. В ньому безпорадно верховодять старі емігранти, бандерівці та поплентачі. Ось Тобі малий зразок тутешніх відносин: як тобі відомо, передала я до «Укр[аїнського] квартальника» через Ревая³⁵ журнал «Монат» з твоєю статтею та її англ[ійський] переклад. На мій запит редакція нічого мені не відписала. Вкінці Фединський прислав мені останнє число і в ньому бачу в огляді преси маленьку згадку про Твою статтю. Ти знаєш, який нецікавий і слабкий матеріял друкує «Квартальник». Твоя стаття не тільки дуже добра і цікава, але вона торкається кардинальної проблеми, основної проблеми української політики в Америці. Редакція «Квартальника» (Чубатий³⁶) не така дурна, щоб цього не розуміла. Я переконана, що вона свідомо статті не помістила, бо Ти Рудницький. Мене зустріло тут вже кілька аналогічних афронтів...

Сугеруєш³⁷ мені політичну діяльність. Нема сумніву, що вона найбільше мені відповідала. Але до цього потрібні, по-перше, якісь повновласті.

³² Шанування.

³³ Пенсію.

³⁴ Ключчя.

³⁵ Юліан Ревая (1899–1979 рр.) – громадський і політичний діяч, прем'єр-міністр Карпатської України (1938 р.). У США очолював бюро Українського конгресового комітету Америки (1949–1957 рр.) та працював директором Українського інституту й Карпатського дослідницького центру в Нью-Йорку.

³⁶ Микола Чубатий (1889–1975 рр.) – засновник і головний редактор «The Ukrainian Quarterly», один із засновників і перший очільник Американського відділу НТШ.

³⁷ Сугестія – психологічний вплив із метою спонукання до певних дій.

(УНРада нікому їх досі не передала). По-друге, матеріальні засоби не тільки на життя, але і на роботу, на бюро, на поїздки тощо. Одним словом, в моїх умовах це – фантазія...

Що робити з жінками – сама не знаю. Всі, і жінки, і ще більше чоловіки, чекають від мене, «що Мілена продумає і покаже». Стахів, Шлемкевич³⁸ і інші радять творити нову жіночу організацію. Але мене це завдання страшенно не потягає. Людський матеріал: старі емігрантки – страшні кумушки, зовсім неосвічені, прості баби; нові емігрантки задихані працею на хліб насушний, страшенно переобтяжені подвійною: заробітною і домашньою працею. Як творити організацію без грошей на видачу обіжника чи якусь організаційну поїздку? Без хоч би нейтрально-прихильної преси? Жадна американська газета не надрукує нам заяви, комунікату, звідомлення. Відносини в тутешньому жіночому світі зовсім схаотизовані...

Я знаю, Синочку, що Ти дуже зайнятий та що не матимеш часу відповісти мені швидко великим листом. [...] Дуже Тебе теж прошу про поради в таких справах:

1. Що думаєш про цикл статей про пацифікацію. Друкувати їх чи ні? Згл. [загалом] який вступний коментар дати до цих статей, щоб випередити закид непримиренности супроти поляків?

2. Якщо б мені пощастило через Ельмона намацати контакт до Комітету Вільної Європи, тоді, думаю, треба б мені подати якусь записку про необхідність поширення його на Україну... Прийшло мені на думку, що покищо треба б ставити скромнішу програму, напр. радієвої та іншої пропаганди, застосованої тільки до західних українських земель. Чи вважаєш це допустимим з національного становища? Мені йде не так про записку-мемеріал засадничого значення, а радше про певну оферту³⁹ – пропозицію, що я могла б у цьому Комітеті робити, чим я могла би бути йому корисна. Чи маєш в цій справі якісь ідеї?

3. Ідея збірника «Як нові емігранти переживають Америку» – дуже добра. Це могла б бути цікава книжка і може видавець на неї знайшовся б. Шкода, що я не знала про це раніше, заки розмножила мої квестіонарі. Моя анкета, так як я її зладила, дасть матеріал до іншої проблеми: «Як живеться новим емігрантам в Америці». Але її легко б поширити ще і на це питання, яке Ти пропонуєш. На те, щоб з'ясувати, що нові емігранти думають про Америку, треба б їм задати певні конкретні запити. Напр[иклад]: Що думаете про американську політику супроти Советів? Що думаете про товариські стосунки американців? Про американську кухню? Назвіть три речі, які Вам в Америці особливо подобаються і три речі, які Вам дуже не подобаються, і т. ін. Побалакай про це з Джоен і напишіть мені, які на вашу думку запити треба б людям ставити.

4. Якби я рішилася таки робити щось з жінками, першорядне значення матиме назва організації. В Америці відновлюються всілякі

³⁸ Микола Шлемкевич (1894–1966 рр.) – філософ, публіцист, громадський і політичний діяч, дійсний член НТШ та УВАН.

³⁹ Пропозиція про укладення угоди з детальним зазначенням її умов.

старокраєві організації, які приймають старі свої назви (напр[иклад] в останньому часі «Червона Калина», «Учительська Громада» та ін.). Нам ускладнює справу те, що тутешня жіноча організація (з нашої ініціативи колись тут основана) має назву С. У. Америки⁴⁰ Як з цього вийти? Яку назву Ти пропонував би?

5. В жовтні ц. р. буде конвенція СУА⁴¹ (загальні збори). Прихильні мені люди звертають мені увагу, що на цій конвенції я повинна поширити між делегатками якусь летючку з поясненням мого відношення до СУА, згл. [загалом] до його проводу. Бо хитра Лотоцька⁴² вже тепер говорить своїм дурним бабам: СУА був би привітав Рудницьку, але вона «копнула» (так вона дослівно висловилась) весь СУА і 5000 його членів, бо не зложила після приїзду візити Лотоцькій! Рудницька – голова нашого Матірнього Товариства (себто, Лотоцька назвала мене ще головою свого Матірнього Товариства) і її обов'язком було прийти до СУА та подивитись, як він працює! Я воліла б, щоб летючка була від мене особисто, але з підписом всіх кол[ективних] членів Головного Відділу. Що Ти кажеш на це? Чи має це якийсь сенс?

Ще забула про деякі справи. Писав мені Кубійович, просив написати статтю до Енцикл[опедії]⁴³ на тему «Українська жінка в суспільному русі». Дуже широка тема, за матеріали дуже трудно, а реченець, визначений Кубійовичем, надзвичайно короткий. [...]

Твоя розмова з Гедройцем⁴⁴ дуже цікава, контакт цінний. А втім, коли все піде по нашій задумці (війна, розгром Советів), не Гедройці будуть рішати про поль[сько]-укр[аїнські] взаємини, а люди того типу, що рішали про польську національну політику у Версайській Польщі. І на це треба бути готовим. До речі, в Нью-Йорку живе Панейко⁴⁵, але я ніяк не можу розвідатися про його адресу. Борщак⁴⁶, певно, її має. Поспитай при нагоді і сердечно вітай від мене Борщака.

Сердечно Тебе цілую,
Мама

Ibid., ACC №84-155, Rudnytsky I.L., box 48, item 752

⁴⁰ Див. прим.41.

⁴¹ Союз українок Америки (СУА) – об'єднання організацій, створене в Нью-Йорку 1925 р. жінками українського походження.

⁴² Олена Лотоцька (1894–1975 рр.) – співзасновниця й голова (1931–1934, 1943–1965 рр.) СУА, співорганізаторка (1948 р.), заступниця голови, голова (1969–1972 рр.) Світової федерації українських жіночих організацій (СФУЖО).

⁴³ Див. прим.26.

⁴⁴ Єжи Гедройць (1906–2000 рр.) – польський публіцист, громадський діяч, засновник і головний редактор часопису «Культура» (Париж).

⁴⁵ Василь Панейко (1883–1956 рр.) – громадсько-політичний діяч, дипломат, публіцист, співробітник газети «Діло», державний секретар Західноукраїнської Народної Республіки. Після Другої світової війни емігрував до США, згодом переїхав у Венесуелу.

⁴⁶ Ілько Борщак (Ілля Баршак; 1892–1959 рр.) – історик, публіцист, громадський діяч, дійсний член НТШ.

№3

Женева, 6 жовтня, 1950

Дорога Мамусю,

Роблю собі великі докори, що так довго до Тебе не писав. Перш за все, прошу за те вибачення. Склалися на це різні причини, з одного боку критичний час, що його ми тут пережили, з одного боку велика занятість. Крім цього, відіграла певну роль та обставина, що у Твоєму останньому листі був ряд моментів, що з ними мені тяжко було погодитися. А знову починати дискусію я не мав великої охоти, бо я боявся, що Ти не є в настрої для речевої дебати. [...]

Річ, яка мене найбільше вразила, це твоє ставлення до Америки. Очевидно, не йдеться про те, щоб Америкою безкритично захоплюватися. Ані діло навіть не в тому, що Америка Тобі не подобається; це є суб'єктивні враження, що їх людина змінити не може й мабуть кожний емігрант почуває себе зразу не конче приємно у новому й чужому оточенні. Але те, що мене на правду схвилювало, це Твої узагальнення (тут і далі підкреслення І.Лисяка-Рудницького – *Л.Б.*). «Американці» у Твоїх листах, у Твоїх очах некультурні, невиховані, простацькі, опролетаризовані, «подібні до большевиків» і т. д. Але на якому матеріалі Ти базуєш свої твердження?! Чейже в іншому місці листа Ти кажеш, що Ти тижнями не виходиш з дому... Висновок такий, що Ти буцімто навмисно хочеш бачити в Америці все найгірше, навіть не стараючися цей новий світ об'єктивно пізнати. Фактично, корінь усіх Твоїх опіній⁴⁷ тільки й виключно в почутті «чужості». («Навіть скринькі на листи інші».) Як я вище сказав: це почуття в першій фазі побуту є зовсім природне й мабуть неминуче. Але не вільно йому так нестримно віддаватися! Не вільно допускати, щоб ресентимент⁴⁸ диктував несправедливі та необґрунтовані узагальнення.

Ти собі очевидно добре пригадуєш, як ми обоє у Празі обурювалися та сміялися зі ставлення багатьох наших старих емігрантів до чеського оточення, це було ставлення злобного критиканства, сполученого із навмисною ігноранцією. Я боюся, що Ти нині попадаєш в відношення до американського світу в саме ж ту помилку. Коли приїду до ЗДА⁴⁹, покажу Тобі листи Пизюра⁵⁰. Його процес «акліматизації» проходить дійсно у дуже тяжких, невідрадних умовах, але який він стриманий у своїх опініях, як він спеціально підкреслює, що він не почуває себе у праві покище видавати про Америку якісь загальні осуди. Вважаю, що Твоя, так би мовити, «принципово негативістична»

⁴⁷ Думок, поглядів, розумінь.

⁴⁸ Обурення, озлоблення.

⁴⁹ З'єднані Держави Америки, Злучені Держави Америки, тобто США.

⁵⁰ Євген Пизюр (1917–1980 рр.) – історик, один із близьких друзів І.Лисяка-Рудницького. Навчався в університетах Відня, Мюнхена, Нью-Йорка (Колумбійський). Докторський ступінь із політичних наук здобув в Університеті Нотр-Дам (шт. Індіана). Із 1961 р. працював в Університеті Сент-Луїс (шт. Міссурі). Був головним редактором проекту Східноєвропейського дослідного інституту ім. В.Липинського з підготовки до публікації багатотомного видання творів і листування українського історика й політичного мислителя.

постава супроти Америки для тебе особисто, для Твоїх дальших кроків на новому ґрунті є шкідлива. Не хочу тут входити в мериторичну дискусію про американський світ, бо я його очевидно теж не знаю. Але один дуже простий, але дуже засадничий аргумент, аж дивно, що Ти сама собі цього не сказала: чейже мій Зайчик⁵¹ це «чиста» американка... Це саме стосується цілої родини й дому Бентонів. Ти їх знаєш краще за мене, але навіть із Твоїх листів не маю враження, що Ти там зустріла багато невихованості, некультурності, грубого матеріалізму, «збольшевизованої» духовости. А чейже дім Бентонів це єдиний шматок Америки, що Ти його досі пізнала. Ти про Бентонів говориш із симпатією і прихильністю, я знаю, що ти любиш Зайчика. Але як це погодити з Твоюю опінією про Америку?

Повертаючись до справи «іншости», чужости» Америки в порівнянні з Європою. Очевидно, кожна країна має свою власну індивідуальність. Але я мав тут за останній рік нагоду познайомитися з цілим рядом американців і американок. Знаходжу між ними чимало милих, культурних, добрих людей, що з ними я зовсім не почуваю себе особливо «чужий». Нам, українцям, своїм проблематичним європейством нема чого дуже пишатися. Європа дивилася і досі схильна дивитися на нашу країну радше як на частину євразійського Сходу, як на свою власну, інтегральну частину. І що дала нам, політичним емігрантам, Західня Європа? Нічого.

Америка нам відкриває свої ворота, вона нам навіть дає своє право громадянства. Якщо не помиляюся, Ти вже внесла свою аплікацію й за декілька років будеш американською громадянкою, як теж і я. Чи Ти думаєш, що це не накладає на нас ніяких зобов'язань? Від політики Америки в великій мірі залежатиме теж майбутнє України. Яким способом можемо старатися здобути якийсь голос в Америці, коли ми будемо від неї відвертатися, відгороджуватися ігнорацією й ресентиментами? Щодо мене, то я думаю, що коли дійсно добре знати якийсь нарід і країну, то тяжко його не любити. Я любив Німеччину, я любив Прагу й Чехію, я навіть за цих кілька літ полюбив негостинну Швайцарію, я є рішений навчатися пізнати й любити Америку й то навіть в більшій мірі, бо наш тамошній побут матиме менше провізоричний⁵² характер. Очевидно, такий підхід ні в якій мірі не виключає дози здорового критицизму супроти нового оточення. Якщо б ми навчилися почуватися «вдома» в американському світі (принайменше в тому ступні, як ми почували себе «вдома» в німецькому оточенні), тоді наше становище натуралізованих чужинців може нам навіть давати серйозні користі: ширшу скалю⁵³ досвіду й порівнянь, як її мають родовиті американці. А американське громадянство, оскільки я про це можу судити, зовсім не є ексклюзивістичне супроти чужих пришельців, як, наприклад, швайцарське... Але я віддалююся від теми.

Друга точка, – що Ти відчуваєш себе така нещаслива, бо не маєш досі відповідального поля праці. Очевидно, теперішній стан речей «а ля льон» не може Тебе задовольняти. Але треба озброїтися в деяку терпеливість. Я глибоко

⁵¹ Тобто Джоан (Джоен) – дружина І.Лисяка-Рудницького.

⁵² Тимчасовий.

⁵³ Міру, масштаб.

переконалий, що по якомусь часі, – і може навіть значно скорішому, як Тобі нині здається, – Ти знову «станеш на ноги» і створиш собі варстат праці, і то не будь-якої праці, але такої, що відповідає Твоєму талантові та що Ти в ній будеш знову корисною для нашої спільноти. Найважливіше, щоб Твоє здоров'я було в порядку. [...] Щодо праці, то це справа зорієнтування в нових обставинах, справа часу. Абсолютно нема причин тратити рівновагу. В останніх одинадцяти несамовитих роках доля не була до нас порівняльно неласкавою й не маємо права бути невдячні Провидінню. Дуже Тебе прошу, Дорога Мамусю, старайся дивитися на дійсність більше спокійно й погідно. Можливо, що Твоя теперішня депресія це – реакція на порушення останніх років. Це промине і речі налагодяться...

х х х

А тепер до піднятих Тобою конкретних питань; не знаю, наскільки вони ще актуальні, але спробую сказати тобі мою думку.

1). Статті чи брошура про пацифікацію. Так, безумовно варто це написати. І для історії, і навіть для Твого власного престижу. Евент.[уальна]⁵⁴ співпраця з поляками не може тут бути перешкодою. Бо, по-перше, ця співпраця ще дуже проблематична, по-друге, навіть коли б до цього прийшло, це зовсім не значить, що ми маємо мовчати про неприємні для поляків істини...

2). «Комітет Вільної Європи». Оскільки мені відомо, він старається співпрацювати з «офіційними» колами політичних емігрантів, а не з окремими людьми. Себто, коли б Тобі до нього вдалось намацати дорогу, то для використання цього, Ти мусіла б мати уповноваження від УНРади та діяти спільно з іншими нашими відповідальними політиками (Стахів, Шлемкевич, хтось із східняків). Справа окремих «галицьких» авдіцій⁵⁵ поставлена Тобою неправильно. [...] творити нині якусь «сепаратну» галицьку політичну акцію здається мені річчю не тільки безвиглядною, але навіть принципово недопускальною.

3). Жіночі справи. Тяжко мені тут Тобі щось «радити», бо це чейже Твоя, так би мовити, найрідніша ділянка. Але не здається мені, що Твоя тактика була й є щасливою. Один приклад: якщо Лотоцька Тебе відвідала, то Ти повинна була її ревізитувати⁵⁶, не зважаючи на всі оправдані жалі, що Ти до неї маєш. Бо чейже тут не йдеться про особу Лотоцької, але про організацію СВА. Своєю поведінкою Ти показуєш, що Ти ідентифікуєш СВА із ділами осіб з його проводу. Лотоцька може вдавати, що вона на Тебе обурена, а в дійсності вона Тобі може бути зобов'язаною, бо Ти їй дуже улегшуєш гру. Твоя позиція була б сильнішою, коли б Ти над певними фактами вміла просто перейти до порядку, вдаючи (до часу), що вони для тебе буцімто не існують, замість в ділові питання вносити атмосферу «порахунків». Хоч жіночий терен для тебе нині може здаватися «нудний», «нецікавий», але безумовно саме тут Ти маєш найбільші шанси «виплисти», коли б Ти до цього взялася з твоєю звичайною енергією й розмахом.

На нашому загальнополітичному терені існує нині велика «конкуренція» кандидатів на провідні пости; для закордоннополітичної акції великою

⁵⁴ Можлива, імовірна за певних умов, за відповідних обставин.

⁵⁵ Радіопередач.

⁵⁶ Навзаєм відвідати кого-небудь.

перешкодою є Твоє органічно-вороже наставлення до американського світу та фактичне незнання цього світу... Зате на жіночому секторі Ти й досі «безконкурентна». В цю область Ти таки вложила найбільшу частину праці Твого життя. Наші жінки скрізь Тебе знають. Я думаю, що саме в США завдання жіночої організації могли б бути особливо великі. [...] чи Ти не занадто скоро й легко махнула рукою на США, роблячи цим велику приємність Лотоцькій та Ко. Чи Ти не занадто взяла собі до серця «зраду» кількох групових кумошок, замість почувати до них належну холоднокровну погорду? Творити зовсім нову організацію – довгий і трудний шлях. Ти повинна рішитися на це, коли іншого виходу нема...

Вибач, якщо в цьому листі я Тебе чим-небудь вразив. Чекаю звіту про Твоє життя в останньому періоді, про Твої поїздки. Ти є в новій країні, де стільки може бути нового, цікавого, що Ти повинна мати більше матеріялу для листів, ніж я, що сиджу в Женеві, де Тобі все знайоме...

Цілую міцно, Твій
[Іван]

Ibid., ACC №84-155, Rudnytsky I.L., box 48, item 752

№4

Нью-Йорк, 30 травня 1954

Синочку!

Спасибі Тобі за листа, якого вичікувала з нетерпінням. Догадувалася, що зволікаєш з написанням, поки не з'ясується Твої справи. Вістка про відмову з Фордівської фундації дуже мене вразила. Може все ж таки прийде пропозиція з Сіті Коледж⁵⁷ або зі Студійного Центру Вільної Європи⁵⁸.

[...] журба за стан здоров'я відійшла на другий плян супроти дуже поважних турбот за хліб насущний. Стою в обличчі безробіття, а це загибель. Річ у тому, що фінансове становище УНРади катастрофальне. УКК⁵⁹ нічого їй не дає, прибутки з теренів зменшилися, за нові фінансові бази ніхто не подбав...

[...]

В найближчих днях буде засідання колегії «Книжкового проекту» (така ідіотська назва...), на якому будуть розглядати зголошені праці з ділянки мемуаристики. Як Тобі відомо, я зголосила обидві речі: «Зах[ідня] Україна під більшовиками» і працю про голод. Першу запропонувала НТШ, другу – УВАН-ові. Зробила все можливе, щоб запевнити собі позитивний вислід⁶⁰: тримаю контакт з Фединським, написала до Стоцького⁶¹ (ї отримала від

⁵⁷ Сіті-Коледж – головний коледж Міського університету Нью-Йорка, заснований у 1847 р.

⁵⁸ Радіостанція «Вільна Європа», розпочала мовлення 1950 р.

⁵⁹ Український конгресовий комітет Америки (УККА) – суспільно-політична організація українців у США, заснована в 1940 р. для координації громадського, політичного, культурного життя.

⁶⁰ Результат.

⁶¹ Роман Смаль-Стоцький (1893–1969 рр.) – мовознавець, політичний діяч, дипломат.

нього дуже милу відповідь), нагадала справу Ветухову⁶². Нібито всі запевняють, що підтримають мої пропозиції, але що то можна знати. Найбільше ще рахую на приречення Стоцького (така іронія долі!..), бо Фединський – м'який, як масло, а Ветухів – безхарактерний крутий. Не знаю, яка норма гонорарів в них прийнята, якими ратами⁶³ їх виплачують; погоджуюсь з радістю на які-небудь умовини, коби тільки запропонували мої праці. (До речі, чи Ти відвідав Стоцького, як мав намір це зробити? Думаю, що треба це зробити: він же голова НТШ і Твій старший «колеґа» по університету).

Американському комітетові передала на пробу кілька скриптів⁶⁴ радіопередач до жінок, але ще не маю відповіді, чи ці скрипти їм підходять. Терпака вислала до Мюнхена монтувати українську секцію і він мені тут бракує. Коли я була востаннє у містера Дрегера, тутешнього шефа радієвого відділення, він зараз при мені закликав одного із своїх співробітників і казав йому мої тексти перекласти на англійське. Цей співробітник, Дяковський чи Дякович, канадієць, мабуть руский, бо наших людей усіх знаємо, а про такого я не чула. Маю деякі сумніви, чи він вміє перекладати та чи лояльна людина. Якби можна підійти під смак і вимоги Американського Комітету щодо радієвих скриптів, то це була б ідеальна робота, ідеальний заробіток. Хоч написати такий скрипт – це не легка справа. І тема мусить бути відповідна, і жива форма безпосереднього звернення, і надзвичайна економіка вислову, бо скрипти мусять бути короткі. Мої пані, які я втягнула до співробітниць, цієї роботи робити не вміють. З великою витратою часу я справила, переробила їх тексти, і вони мене все ще не задовольняють. Якби ця робота пішла на ширшу скалю⁶⁵ і я сама не була в силі заспокоїти «запотребування», треба б притягти жінок, які вміють писати (Докія Гуменна, Галина Журба, Стругинська, Парфанович)⁶⁶. Але найвигідніше мені було б мати такого Курдидика⁶⁷, який писав би за моїми директивами, який не ображається, коли йому казати переробити статтю раз, другий, третій, та задовольнився би скромним заробітком.

[...] Завважуєш, що Ти хотів би знати, якими критеріями керується Форд при доборі стипендістів. Можна би цю проблему поставити ширше: які вальори⁶⁸ рішають про те, чи людина вміє пробити собі шлях в американське

Дипломатичний представник ЗУНР (1919 р.), пізніше радник посольства й посол УНР у Німеччині (1921–1923 рр.). Освіту здобував у Відні, Ляйпцигу, Мюнхені. Голова НТШ у США (від 1951 р.), президент Головної ради НТШ (від 1955 р.), діяч УККА.

⁶² Михайло Ветухів (1902–1959 рр.) – біолог, генетик, громадсько-політичний діяч. Ректор Харківського університету (1942–1943 рр.), міністр внутрішніх справ уряду УНР в екзилі (1945 р.). Один із засновників і президент УВАН в Америці (від 1950 р.), засновник та головний редактор журналу «Annals of Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States» (із 1951 р.).

⁶³ Рата – строк сплати боргу, а також частина боргу, виплачена в якийсь його відрізок.

⁶⁴ Сценаріїв.

⁶⁵ Див. прим. 53.

⁶⁶ Докія Гуменна (1904–1996 рр.), Галина Журба (Галина Домбровська; 1888–1979 рр.), Марія Стругинська (Марія Навроцька; 1897–1984 рр.), Софія-Наталія Парфанович (1898–1968 рр.) – українські письменниці, громадські діячки, котрі після Другої світової війни емігрували до США.

⁶⁷ Ярослав Курдидик (1907–1990 рр.) – журналіст, письменник, політичний і громадський діяч, дійсний член НТШ.

⁶⁸ Надзвичайні або особливі природні здібності людини.

життя? Маю на очах один приклад: Валю. Голос Америки, Комітет Східньої Європи, а тепер їй запропонували провадити лекторат української мови на Колюмбії⁶⁹ (хоч тут є багато наших досвідчених педагогів-україністів). І всі ці успіхи ніби самі пхаються їй у руки. Не раз навмисне тягну її за язик на дискусію на цю чи іншу тему, але ніколи ще не чула від неї цікавого спостереження, взагалі жадної власної думки. Окрім того, що з неї мила жіночка, жадних вальорів, зокрема жадних інтелектуальних, вона не має. І власне така людина робить в Америці «карієру». Другий приклад: Ветухів.

Подати дефініцію, які треба мати вальори, щоб пробитися в Америці, я не беруся, але можу подати деякі негати́вні означення. До них належать, безумовно: вироблена європейська духовна формація і західньоукраїнство. Коли американці вважають Тебе за свою людину, тоді вибачать Тобі ці «гріхи», а може навіть врахують їх до прикмет. Тому я теж переконана, що скоріше чи пізніше Ти проб'єшся до одного з метрополітальних університетів. Зате щодо себе, утверджуюся щораз сильніше в переконанні, що місця в Америці знайти собі не можу, а тому мій приїзд до Америки вважаю великою помилкою і великою трагедією.

Молися, щоб мені бодай щось пощастило. І головне, молися, щоб я і в найважчій ситуації зберегла рівновагу духа, – ту рівновагу, яку я в Тебе так подивляла. [...]

Сердечно Вас обіймаю і цілую,
Мама

Ibid., ACC №84-155, Rudnytsky I.L., box 50, item 758

№5

[Нью-Йорк] 15 травня 1956

Дорогий сину,

Хоч Ти заповідаеш свій приїзд на найближчу неділю і буде нагода ширше про все побалакати, все ж хочу відповісти на Твого листа й повідомити Тебе про деякі справи, щоб Ти мав змогу обміркувати їх перед приїздом до Н[ью]-Й[орку].

В мене за останній час такі новини:

«Західня Україна»⁷⁰ таки має друкуватися, Стоцький прочитав машинописи й сказав «окей». НТШ ніби не має наміру перетракувати більше з УВАН-ом, себто просити в нього апробати⁷¹ чи зважати на його протести.

[...]

⁶⁹ Колумбійський університет.

⁷⁰ Книгу М.Рудницької «Західня Україна під большевиками» було надруковано в Нью-Йорку 1958 р. Науковим товариством імені Шевченка за участі УВАН і матеріальної підтримки Східноєвропейського фонду.

⁷¹ Схвалення, затвердження.

Друга річ: дістала листа від проф[есора] Зорґенфрея⁷² з Мюнхенського Інституту⁷³ з запитом, чи підтримую ще моє прохання про стипендію (праця про голод), бо я знаходжуся в числі тих кандидатів, які тепер є на черзі.

Третя річ: минулого тижня була я в «Свободі»⁷⁴, щоб передати статтю про Франка, і при всій цій нагоді мала розмову з Драґаном⁷⁵. Зробила йому дві альтернативні пропозиції і він з місця акцептував⁷⁶ обидві: йому потрібний кореспондент в Римі і, якби я туди переїхала, обіщю платити 50 доларів місячно, при чому запевнює, що платив би точно, пересилаючи гроші кожного І-го. (Стільки ж він платить Феденкові в Лондоні й Ортинському в Німеччині). Коли ж би я лишилася в Н[ью]-Й[орку], Драґан погоджується впровадити до «Свободи» Жіночу сторінку і за регулювання такої сторінки раз у місяць пропонує гонорар.

Все це речі невеликі, проте відкривають скромні можливості. В Римі я могла б бути майже самовистачальна (радіо плюс кореспонденції), в Н[ью]-Й[орку] заробити частично на свій прожиток. Вважаю, що 50 дол[арів] за редагування одної сторінки раз у місяць – це на наші умови добра зарплата і для мене просто ідеальний джаб⁷⁷. При тому зарбіток постійний, Драґан застерігався, що впровадить Жіночу сторінку тільки під умовою, коли я не кину цієї роботи за якийсь час. [...]

Будучи у Вас, я Тобі сказала, що справу переїзду до Вас основно передумаю і тому просила Тебе в попередньому листі написати мені докладно, як мали би виглядати мої обов'язки у Вас. Ти неправильно мене зрозумів, що я «приймаю Твою концепцію». Я тільки беру її до уваги, як одну з можливостей, але рішення ще не прийняла. Б'юся безнастанно з думками, обмірковую всі про і контра, щоб і вам піти назустріч і для себе знайти якийсь вихід, не замикаючи собі раз на завжди можливості покерувати інакше моєю долею.

Мені здається, що Ти і Джоен зовсім не даєш собі з того справи, що мій переїзд до вас це був би дуже ризикований експеримент, який міг би покінчитися повною невдачею. Ви зовсім не враховуєте ні моїх фізично-нервових сил, ні моєї психологічної ситуації. Для людини мого віку, яка ніколи не займалася домашніми роботами і дітьми, перейняти на себе ці зобов'язання, хоч би тільки на кілька годин денно – це дуже тяжке завдання. Діти дуже томлять старших людей, – поспитай кого хочеш, кожен Тобі це підтвердить. Марта їздить до внука в п'ятницю ввечері, вертається в суботу вполудне,

⁷² Олексій Зорґенфрей (1895–1957 рр.) – педагог, випускник Петербурзького університету. Із 1954 р. – постійний співробітник Мюнхенського інституту з вивчення СРСР.

⁷³ Мюнхенський інститут з вивчення СРСР (1950–1972 рр.) – науково-дослідна радіознавча установа, об'єднувала вчених-емігрантів із СРСР, фінансувалася Американським комітетом для визволення від більшовизму.

⁷⁴ «Свобода» – заснована в 1893 р. одна з найвпливовіших і провідних українських газет на Заході. Видається у США.

⁷⁵ Антін Драґан (Андрій Луців; 1913–1986 рр.) – журналіст, громадський діяч. Співредактор (від 1946 р.), головний редактор (від 1955 р.) газети «Свобода».

⁷⁶ Затвердив.

⁷⁷ Англ. «job» – «робота».

і цих кілька годин з Робертом більше її мучать, ніж 5 днів праці в бюро. Шепаровичева⁷⁸ залишається з дітьми на 2–3 дні, коли Олька вряди-годи їде до Торонта на пластові наради. Каже, що за кожним разом є просто смертельно втомлена. А Марта і Шепаровичева куди «моровіші» за мене. Чи Ти береш до уваги мою хронічну безсонність і стани важкої депресії? Коли не сплю одну ніч, наступного дня я нездібна до нічого, а коли приходиться серія безсонних ночей, почуваюся насправду важко хвора. Взагалі, мої нерви дуже надшарпані, – тримаюся тільки специфічною гігієною свого життя. Повір мені, що спокій, самота, порядок в помешканні, мої звички мені не менш потрібні до життя, як їжа і повітря. Все, що вибиває мене з колії, викликає вже після кількох годин таку важку втому, подразнення, хаос в голові, розгубленість, що просто думок зібрати не можу. Або така справа, як лад і порядок в помешканні, – не тільки в моїй кімнаті, але в цілому помешканні, де живу. Ти і Джоен цього не розумієте, бо не прив'язуєте до цього ваги, просто не бачите свого оточення. Поспитай Євгена [Пизюра], чи може він скупчитися, чи то до праці, чи для відпочинку, коли в кімнатах усе розкинене, коли воно просто не дише гармонією і спокоєм. Я не говорю цього в формі закиду до тебе й Джоен, – вам з цим добре, але повір мені, що для мене це не є фанаберія⁷⁹, бо для мене лад у цілій хаті – необхідна умова, щоб могли спати, працювати і почуватися людиною. Я не раз думала про те, що педантрія⁸⁰ – це мабуть рід умовної аберації та що краще людям, які не звертають на це уваги. Але така я є, такою була від малої дитини і мене не зміниш.

Не береш теж до уваги моєї психологічної ситуації. Чи Ти подумав, що значить для людини, яка ціле життя була призвичаєна до матеріальної і особистої незалежності, з цього зрезигнувати?⁸¹ Я зовсім серйозно побоююся, що це могло б так сильно погіршити мої депресивні стани, що я більше надавалася б до дому божевільних, ніж до опіки над дітьми.

Пишеш, що моя «кімната була б холодна». Перебула я в Америці вже 6 літ – з них сезонів 2 – в Маунт Голи, 4 – в Н[ью]-Й[орку], але ще не бачила в Америці холодної кімнати. Коли приходять спеки, зокрема гаряча вогкість, ніде перед ними не втечеш. Тутешній клімат для мене вбивчий, і в гарячі дні я можу тільки лежати як колода, нездібна до руху.

Просиш мене «про допомогу і підтримку на обмежений час, поки не станеш професійно на ноги». Це мене дуже хапає за серце, також дуже мені жаль Джоен (вона була для мене останній раз дуже мила), і я з цілою душою хотіла б піти вам назустріч. Мені важко відмовляти дитині, яка в біді, – але чи під силу мені, чи не запізно для мене, могли вам допомогти? [...] Синочку, це ж 19 років, як Ти здав матуру⁸², 11 років після твого празького докторату, 5 років, як Ти приїхав до Америки... А мені 64 роки. Це знову не докори, а ствердження фактів.

⁷⁸ Олена Федак-Шепарович (1894–1982 рр.) – журналістка, громадська діячка, співзасновниця Союзу українок у Львові, співредакторка (1935–1939 рр.) видань «Жінка» та «Громадянка».

⁷⁹ Примха, дивацтво.

⁸⁰ Педантизм.

⁸¹ Відступити.

⁸² Іспит на атестат зрілості.

Не думай, що пишу це, затривожена та пригнічена пересторогами лікаря. Я завжди вважала наглу смерть від серцевого припадку найкращою смертю, а в даній ситуації це був би просто ідеальний вихід для нас усіх. З думкою про смерть я не розлучаюся віддавна, і тільки з одним не можу погодитися: з американськими цвинтарями. До речі, чи Ти їх коли бачив? Американські міста жахливі, але американські цвинтарі – це щось кошмарне, нелюдське, безсердечне, що я здригаюся, думаючи про таке «місце вічного спочинку».

Висновки такі: хочу зробити спробу і переїхати до вас на літо. Може спроба не вдасться і по кількох днях будете мусіли мене відіслати. Маю найкращу волю і бажання витривати. Буду дуже рада, якщо уможлиблю Джоен зробити педагогічний курс. І дуже хочу бути якийсь час з діточками, за якими постійно тужу. Особливо Петрусь такий мені близький. Як мене вхопило за серце, що він так любить порядок, – це він безумовно має по бабі.

Друге моє рішення: я не буду ліквідувати мого помешкання. Це ж одинокі цінності, яку я маю, матеріальна і крім цього для мене велика цінність моральна, одинокий мій «осяг» в Америці, і то неабиякий! Прекрасне, люксове помешкання, яке коштує мені менше, ніж коштувала б на «давнтавін»⁸³ нужденна кімната. Скільки труду треба було покласти, щоб довести його до того вигляду, в якому воно тепер знаходиться! Прибиття кожного цвяшка – це для мене велике фізичне зусилля. Меблі і все, що в помешканні, купувала за відносно невеликі гроші, але для мене це суми! Від раннього дитинства помешкання було для мене найважливішою з усіх земних цінностей. Коли б я втратила моє нью-йоркське помешкання, я спалила б за собою всі мости і раз назавжди була б прикована до вас, бо ж нема мови, щоб могли ще коли в житті прийти до власного помешкання. Ти сам пишеш, що я не повинна дивитися на переїзд до вас як на тривалий стан. Візьмим таку можливість, що Ти дістанеш постійну працю на доброму університеті на заході. Що тоді б було зі мною? Мала б тягатися за вами? Або що за короткий час виявиться, що неможливим є для мене, чи то з уваги на мої сили фізичні, чи з психологічних причин, – жити з вами. Де ж би я мала дітися, якби втратила помешкання?

Якщо я маю прийти до вас на літо, то треба розв'язати такі питання: 1. Хто буде доглядати дітей в ранніх годинах, в той час, коли Ти не будеш на курсі в Н.[ью-] Й.[орку]? 2. Чи можете ви віддати мені умебльовану кімнату? 3. Я мусіла б діставати від Тебе якісь гроші на мої особисті видатки і на сплату моїх зобов'язань.

Як самозрозумілу передумову мого побуту у вас вважаю теж, що Ти весь час поза лекціями на курсі Російського інституту⁸⁴ будеш присвячувати виключно дисертації. Думаю, що Ти сам уже зрозумів, що мусиш відсунути всі інші справи – статті, доповіді, збірники для УВАН, навіть листування і контакти з людьми – поки не спекаєшся дисертації. [...]

Мама

Ibid., ACC №84-155, Rudnytsky I.L., box 50, item 760

⁸³ Англ. «downtown» (букв. «нижнє місто») – центральна частина північноамериканського міста, середмістя.

⁸⁴ Заснований при Колумбійському університеті в 1946 р. А.Гарріманом із метою поглибленого вивчення СРСР та підготовки фахівців з обґрунтування політики США у Східній Європі. Із 1982 р. – Інститут Гаррімана.

№6

Філадельфія, 21 березня 1963

Найдорожча Мамо,
[...]

Маю кілька добрих вісток про мої професійні справи. В Ля Саль⁸⁵ мені дали підвищення в ранзі: я став «асоційованим професором» (асошіет професор). Це означає досить поважну підвишку платні в наступному академічному році та більший професійний престиж, який, як думаю, більш відповідає моему вікові та стажеві. Від часу моєї поїздки до Чикаго я робив наполегливі заходи, щоб потрапити на програму наступної конференції Американського історичного товариства у грудні 1963. Це вимагало досить широкого листування та ряду «дипломатичних» посунень. Тепер справа в тій стадії, що я вже нічого більше не мушу робити, як тільки спокійно чекати на результат. Це прийде в травні, або червні. Очевидно, було б помилкою робити собі заздальгід надії, які можуть не сповнитися. Але на підставі приватних інформацій можу судити, що справа на дуже добрій дорозі. Інша справа, що коштувала чимало часу й енергії, це стаття для «Славік Рівю»⁸⁶. Основний текст я закінчив ще у грудні. Після цього ще доводилося писати відповіді на два коментарі. З цим виникли певні ускладнення. Один коментатор, Адамс, прислав свій матеріал своєчасно, його коментар був, на мій погляд, з наукового погляду досить слабкий, але зате характеристичний для того, як американські науковці нас бачать. В моїй репліці я прямо заатакував деякі американські пересуди щодо України, Росії й цілого Сходу Європи. Другим коментатором мав бути Ігор Шевченко⁸⁷, але він несподівано й не подаючи мотивів відмовився. Я з Ігорем прямо не контактувався. [...] Здогадуюся, що мотиви Шевченка могли бути наступні: зазнайомився з моєю статтею, він побачив, що він не є достатньо зорієнтований у проблематиці української історії XIX-го століття; можливо теж, що він рішив, що йому не варто себе публічно ідентифікувати як українець. На його місце редактор замовив коментар спільно у Пріцака⁸⁸ та Решетаря⁸⁹. Все це затягнуло справу. Я закінчив і відіслав мою репліку тільки минулого тижня. Отже, моя стаття таки піде, як передбачалося первісно, в червневому номері журналу. Тяжко судити про власну роботу, головню коли

⁸⁵ Ла-Салль – приватний католицький університет у Філадельфії, де викладав І.Лисяк-Рудницький.

⁸⁶ «Slavic Review» – науковий журнал, що почав виходити з 1961 р. за ініціативи Американської славістичної асоціації. Публікує дослідження зі східноєвропейської та євразійської проблематики.

⁸⁷ Ігор Шевченко (1922–2009 рр.) – історик, мовознавець, візантолог, славіст, професор Гарвардського університету.

⁸⁸ Омелян Пріцак (1919–2006 рр.) – історик, сходознавець. Професор Гамбурзького, Вашингтонського, Гарвардського, Київського університетів. Засновник і перший директор Українського наукового інституту Гарвардського університету.

⁸⁹ Іван (Джон) Решетар (1924–2015 рр.) – американський політолог, радянолог українського походження, член Української вільної академії наук, професор Університету Вашингтону (Сіетл).

ще нема до неї перспективи часу. Проте сподіваюся, що моя стаття, власне через свій «контроверсійний» характер, зверне увагу в наукових колах. Пишучи статтю, я весь час відчував, що виконую важливу й відповідальну громадську функцію: такої програмової статті про українську проблему у провідному американському науковому журналі досі не було.

Інша справа, що на моїй голові, це чергова Конференція істориків і дослідників суспільних наук, що відбудеться дня 15 червня. Генеральною темою конференції будуть питання історії української суспільної думки та політичних рухів XIX-го – початку XX-го століть. Думаю, що мені пощастило зліпити добру програму. Паралельно йдуть енергійні заходи над виданням «Історичного збірника», ч. I, що складатиметься, в першу чергу, з матеріалів минулорічної конференції. Маємо досить добру редакційну колегію, що її я є головою. Почесним головним редактором є Оглоблин⁹⁰. Крім цього, є окремих редактор першого номеру, що ним є Голубничий⁹¹. Він гарно вив'язується зі своїх завдань. Рівночасно з редакційною працею ведемо акцію збірки фондів.

Зате застрягла справа книги моїх статей. Я домовився був зі Шлемкевичем ще рік тому, але бачу, що з цієї муки мабуть не буде хліба. Шлемкевич сам не має грошей, щоб видати книжку на, приблизно, 300 сторінок. Він хотів би це робити до спілки з іншим видавцем, напр[иклад], з Книгоспілкою, але якось йому не виходить. Мені дуже залежить на тому, щоб видати моїх есеїв по історії української громадської думки. Коли б я бачив якісь інші можливості, я радо з них скористав би. Чи можеш мені щось порадити?

[...]

Я знаю, дорога Мамо, що Ти турбуєшся за мене. Але мені тяжко писати Тобі про мої сімейні справи. Пам'ятаєш, якою була Твоя реакція, коли я восени 1961 р. поінформував Тебе про труднощі? Ти відповіла мені інвективою проти Джоен і зголошенням претензій на дітей... Після цього в мене відпала охота ділитися з Тобою моїми болями. Моя мовчанка має іншу причину. Дозволь мені обмежитися до короткого натяку, бо не маю ані охоти, ані сили входити в деталі: генеза моїх труднощів звязана з ненормальними обставинами мого дитинства й юнацтва та моєю довголітньою залежністю від Тебе. Не хочу, щоб Ти мене зле зрозуміла: я дуже добре знаю, що Ти завжди бажала якнайкраще для мене і скільки я Тобі маю до завдячення. Проте виховання без батька, без братів і сестер, роля «маминого сина» не могла не залишити на мені своїх слідів. До ролі мужа й батька, голови родини я був дуже зле підготовлений. Потім прийшов час, коли я вперше віч-на-віч зустрівся з практичною життєвою відповідальністю. Маю на увазі Нью-Йорк, Медісон, перші роки в Філядельфії, коли я працював для ПТС⁹². Для емігранта це

⁹⁰ Олександр Оглоблин (1899–1992 рр.) – історик, професор Українського вільного університету у Празі (1946–1951 рр.), професор історії Гарвардського університету (1968–1970 рр.), президент УВАН у США.

⁹¹ Всеволод Голубничий (1928–1977 рр.) – економіст, історик, публіцист, політичний і громадський діяч української діаспори, доктор економіки, професор Гантер-Коледжу Міського університету Нью-Йорка (1962–1977 рр.).

⁹² Після переїзду до США І.Лисяк-Рудницький упродовж року працював автобусним інспектором у транспортній компанії.

були нормальні труднощі: кому з наших людей не прийшлося закоштувати фабрики, чи злиднів? В ті часи я ще підсвідомо був під сильним впливом сугестії⁹³, що виходила від Тебе. Не маю жалю до Тебе, бо знаю, що Ти сама була тоді душевно хвора. Але чи Ти здаєш собі справу з того, який ефект могли мати Твої постійні нарікання, теорії про Америку, врешті Твої конфлікти з Джоен? Чи це додавало мені відваги й витривалості, коли я їх найбільше потребував, чи навпаки? Дякувати Богу, я з часом це все переборов, здобув собі професію і скромну матеріальну незалежність, зачав ставити перші кроки як науковець. Я почував, що врешті знайшов – вперше в житті – твердий ґрунт під ногами. Я не здавав собі справи з того, що в міжчасі я внутрішньо скалчив і, якщо так можна виразитися, психічно «заразив» мою жінку... На цьому перериваю. Не знаю, що нам несе майбутнє.

Проте хочу сказати Тобі на закінчення кілька речей, що повинні бути для Тебе заспокійливі. Кажу це не на те, щоб Тебе «потішити», але тому, що це відповідає правді і я в цьому глибоко переконаний. Я багато натерпівся за останніх два роки, але я багато навчився. В першу чергу я переконався, що я багато сильніший, ніж я сам думав. Вірю в Божу ласку й опіку надо мною і тими, що мені дорогі. Тому прошу Тебе, щоб Ти надмірно не турбувалася. Також будь упевнена в тому, що я думаю про Тебе з ніжністю, вдячністю і синівською відданістю. Вибач, якщо я не пишу часто. Ти можеш мені багато допомогти: по-перше, Твоїми молитвами, по-друге, якщо Ти мені часто і правильно писатимеш, і то незалежно від того, чи Ти матимеш від мене негайні відповіді. Не знаю, чи я згадував Тобі, що я закінчив психотерапію ще в січні. Це було нервово зусилля й коштувало чимало грошей, але я дуже задоволений вислідами⁹⁴: я не тільки переборов депресію (що була результатом сімейної кризи), але також навчився себе краще розуміти. Це був цінний досвід. І ще одне: не знаю, в якій мірі Ти можеш контролювати власні почування (мені здається, що Твої відношення до людей часто надихані гнівом...), але Ти зробила б мене дуже щасливим, коли б Ти змогла здобутися в відношенні до Джоен на терпимість і доброзичливість, що їх я, до речі, давніше і в останніх часах знаходив у Бентонів.

Переходячи до чогось зовсім іншого. В останньому номері «Культури»⁹⁵ я з великою приємністю прочитав Твою знамениту полеміку з Вінценцом⁹⁶. У зв'язку з цим мені приходять деякі думки, що їх не хочу від Тебе скрити. Вважаю, що Ти робиш велику помилку, що Ти не опрацьовуєш Твоїх мемуарів, чи що Ти не спромоглася оформити статті про пацифікацію (що про неї я Тобі не раз нагадував), хоч знаходиш час на такі речі, як проєктовані статті про Ватиканський собор... У світовому масштабі собор є більшою подією, ніж різні епізоди нашої історії. Проте є більше людей, навіть серед нашої еміграції, що можуть писати про собор і що покликані до цього. Але є речі, що їх

⁹³ Див. прим.37.

⁹⁴ Див. прим.60.

⁹⁵ «Kultura» – польський суспільно-політичний і літературний часопис (1947–2000 рр.), який виходив у Парижі за редакцією Є.Гедройця.

⁹⁶ Станіслав Вінценц (Вінценз; 1888–1971 рр.) – польський письменник, есеїст, перекладач.

ніхто інший, тільки Ти, можеш зберегти для пам'яті майбутніх поколінь. Чи боротьба за свободу нашого народу, що в ній Ти приймала активну участь, це теж не один зі способів служіння Богові? Сьогодні Ти вже не є активним борцем і діячем, але Ти можеш служити Твоїм пером: вважаю, що одна з головних, якщо не головна причина української трагедії – це слабкість нашої колективної мислі й пам'яті. І ще одне: чи Ти пам'ятаєш, що Ти обіщувала продовжувати «Родинну хроніку Рудницьких»?

На цьому сьогодні кінчаю. Міцно Тебе обіймаю й цілую,

Твій [Іван]

Ibid., ACC №84-155, Rudnytsky I.L., box 51, item 775

№7

[Філадельфія] 5 лютого 1964

Кохана Мамо,

Вчора дістав я Твого листа від 4-го, який, отже, був у дорозі тільки два дні! Я й сам збирався до Тебе писати, щоб продовжувати нашу велику розмову. Багато в мене питань, що про них хочу з Тобою поговорити, від дрібних і поточних, до великих і засадничих. Всього не вичерпаю, але я хотів би посунути наш діалог крок вперед. Тому що не подаєш дати виїзду, пишу на стару мюнхенську адресу.

Зачинаю від дрібніших речей. Між моїми студентами маю українця Юрія (Джорджа) Шваб'юка. Недавно задзвонив до мене несподівано його батько. Показується, що він належить до людей, яким Ти допомогла витягнути родину з Чехословаччини. Після війни він опинився в Німеччині, а жінка, родом чешка, була з малими дітьми в Чехії. Дякуючи Твоїм заходам, вони змогли виїхати та з'єдналися з п. Шваб'юком, що перебував у Міттенвальді. Не знаю, чи Ти собі пригадуєш цей епізод з Твоєї женеvської діяльності. У всякому разі, мені було приємно чути, з якою вдячністю та з якими благословеннями висловлювався Шваб'юк про Тебе.

Чую з різних боків симпатичні відгуки про Твого «Дон Боска»⁹⁷. Тільки зверни увагу оо⁹⁸ салезіанам⁹⁹, щоб вони подбали про краще розповсюдження книжки. Чомусь її в тутешніх книгарнях взагалі не можна дістати. [...]

Тішуся, що я Тобі зробив приємність моїми скромними різдвяними дарунками. Якщо це не надто коштовне й якщо цим я Тобі не справлю надто багато клопоту, пришли мені нову німецьку книгу Бориса Левицького¹⁰⁰, присвячену

⁹⁷ Ідеться про книгу М.Рудницької «Дон Боско: Людина. Педагог. Святий», яку було видано в Римі 1963 р.

⁹⁸ Отцям.

⁹⁹ Салезіани (салезіанці дона Боска – Товариство св. Франциска Сальського) – чоловічий чернечий орден папського права, заснований 1859 р. в Турині (Італія).

¹⁰⁰ Борис Левицький (1915–1984 рр.) – публіцист, редактор, науковець, політичний діяч, член НТШ.

сучасним відносинам на Радянській Україні. Мушу подивитися між моїми записками й якщо знайду точний заголовок, подам при кінці листа.

Радію, що матимеш на ближчий час якесь мінімальне фінансове забезпечення. Всупереч Твоїй сугестії¹⁰¹, волю мій місячний внесок дальше посилати Тобі; мені було б тяжко ці гроші відкладати, ошаджувати, роби це сама. Але в першу чергу, дуже Тебе прошу, полагодь собі свої лікарські потреби...

Кожна поїздка по Нью-Йорку збуджує в мене ремінісценції про той час, коли ми там жили. Останнього разу я відчув це з особливою силою. Мені щеміло серце, коли я бачив старе, таке знайоме помешкання, 103-тю вулицю, шматок Бродвею між 103-ою та 96-ою вулицями... Ввечорі, щоб якось забити час, я пішов до кіна «Талія», і знову спогади, ремінісценції. Чи пригадуєш малу синагогу на 103-ій вулиці та цього смішного, товстого рабіна, чи кантора, що завжди стояв у її дверях та що з ним ми любили балакати? Отож за час моєї останньої відсутності в Нью-Йорку цю синагогу збурили¹⁰², це місце тепер відгороджене дощаним парканом, певне будуть ставити новий, модерний будинок. Мені чогось зробилося страшенне жаль цієї синагоги й я мало що не розплакався.

Заки перейти до дальших особистих справ, хочу поділитися з Тобою деякими сплетнями з області «церковної політики». Отож, бандерівці ширять нишком, але систематично, чутки, що митрополит Сліпий¹⁰³ має «переполоканий мозок» та що йому не можна довіряти, бо він ходить на більшовицькому паску. Що на це скажеш? Я собі справу пояснюю так: бандерівці, очевидно, хотіли використати Сліпого для різних своїх «шопок», так, як вони роками використовували наївного Бучка¹⁰⁴. Сліпий не дався на це взяти, – от і йому відплачують. Це може тільки збільшувати пошану до розуму та характеру цієї людини... Друга звістка така: проти ідеї українського католицького патріархату існує виразний спротив серед частини єпископату. Особливий противник цієї концепції – філядельфійський митрополит Амвросій Сенишин. Мотиви? При сучасному стані, єпископи нашої діаспори кожний безпосередньо підпорядкований Римові, а поза цим вони між собою рівні. Коли ж би був створений патріархат, то патріарх мав би певну юрисдикцію над єпископами українського католицького обряду. От проти цього бунтується глупа людська амбіція, яка не рахується з тим, що створення патріархату піднесло б авторитет і престиж цілої української церковної організації.

Запитуєш про справу польсько-української наукової конференції. Ти знаєш, що сама ідея стара, Гедройць носить її з нею від років. Восени я обмінявся з Гедройцем кількома листами: Г[едройць] просив мене про деякі інформації. При цій нагоді згадав я про давню ідею конференції. Г[едройць]

¹⁰¹ Див. прим.37.

¹⁰² Знесли.

¹⁰³ Йосиф Сліпий (1892–1984 рр.) – верховний архієпископ Української греко-католицької церкви, кардинал римо-католицької церкви, теолог, історик церкви. Заарештований радянськими органами держбезпеки, перебував в ув'язненні (1945–1962 рр.). У 1963 р. був звільнений і висланий за межі СРСР. Того ж року Ватикан визнав Йосифа Сліпого главою УГКЦ.

¹⁰⁴ Іван Бучко (1891–1974 рр.) – церковний і громадський діяч, архієпископ Української греко-католицької церкви, доктор богослов'я, доктор Українського вільного університету, почесний член НТШ, титулярний архієпископ леокадійський (1953 р.).

відповів, що він справою даліше зацікавлений, але не бачить людей, що могли б зайнятися її реалізацією.

На це я Гедройцеві відписав, приблизно, наступне. Уявляю собі, що конференція повинна мати характер не прилюдного збіговища, але замкненого семінара, з обмеженою кількістю учасників; ці учасники повинні бути не політичні «матадори», пов'язані з т. зв. «офіційними» еміграційними центрами та репрезентаціями, але незалежні науковці та публіцисти середнього й молодшого покоління; доповіді та дискусії конференції повинні згодом бути зафіксовані в окремій книзі; якщо є партнери з польського боку, я міг би зайнятися підготовкою української «залоги», але зазначую, що я не знаю, чи в мене будуть засоби на поїздку до Європи... Реакція Гедройця була майже ентузіастична: «так і тільки так можна забратися до цієї справи». [...]

Тепер коротко про мої пляни на ближчий час, себто на поточний семестр. Є в мене три більші статті в англійській мові, які проте ще вимагають деяких доповнень, поправок та стилістичного вигладження. Це «Українські відповіді на жидівське питання», «Україна між Сходом і Заходом» (Зальцбурзька доповідь) та «Карпатська Україна – народ у пошукуванні своєї особистости» (доповідь на конференції АГА¹⁰⁵). Хотів би я їх підготувати до друку. Крім цього маю деякі дрібніші речі на варстаті, м. ін. я хотів би відгукнутися на книжку Білинського¹⁰⁶, що в ній стільки місця відведено дискусії зо мною. Готую чергову, третю Конференцію істориків та дослідників суспільних наук, що буде присвячена питанням історії середньовічної України – Київської Русі. Розраховую на участь таких «світил», як Ігор Шевченко, Омелян Пріцак та Юрій Шевельов¹⁰⁷. Крім цього доведеться попрацювати над «Історичним збірником», ч. 1. Я сподівався, що редактор тому, що ним є В.Голубничий, дасть собі раду після підготовчої праці, що її я провів раніше. Але я побачив, що Голубничий застряг і мені самому доведеться інтенсивніше приложити рук. Ця справа дуже мені тяжить, бо я почуваю, що я взяв на себе цю відповідальність, що її не маю тепер права з себе скинути. Я хотів би дотягнути до видання першого тому, поки я ще перебуваю в цій околиці. Врешті заноситься на те, що «Пролог» – «Сучасність» може рішиться цього року випустити книгу моїх українських статей-есеїв. Ти знаєш, що про цю справу я переговорював з прологістами вже давніше, але нічого з цього не вийшло, бо у своїй видавничій діяльності вони минулого року поставили на чергу інші речі: антологію найновішої радянської поезії, книгу критичних нарисів Кошелівця про цю саму тему, збірник ваплітянських матеріалів під редакцією Ю.Луцького¹⁰⁸. Коли я востаннє говорив з Прокопом¹⁰⁹, він сказав мені, що тепер, мабуть,

¹⁰⁵ Американська історична асоціація (American Historical Association).

¹⁰⁶ Андрій Білинський (1916–1995 рр.) – правознавець, публіцист, доктор права, професор Українського вільного університету в Мюнхені.

¹⁰⁷ Юрій Шевельов (Шнайдер; 1908–2002 рр.) – славіст-мовознавець, історик української літератури, літературознавець, професор Гарвардського, Колумбійського університетів, президент УВАН (1959–1961, 1981–1986 рр.).

¹⁰⁸ Юрій Луцький (1919–2001 рр.) – літературознавець, славіст, видавець, перекладач, член Об'єднання українських письменників «Слово».

¹⁰⁹ Мирослав Прокоп (1913–2003 рр.) – політичний і громадський діяч, публіцист, член ОУН (Закордонних частин ОУН). Один з організаторів, заступник голови (1952–1974 рр.), голова

прийде на чергу моя книга. Коли знову буду в Нью-Йорку, маю привезти з собою відповідні матеріали, себто рукописи, чи вирізки моїх статей, і будемо говорити конкретно. На цій речі мені особливо залежить!

Дальші пляни: я вніс прохання про «стипендію Андрю Меллона» Пітсбурзького університету. Матиму відповідь б[лизько] 1 березня. Не знаю, які мої шанси. Коли б мені пощастило це дістати, це була б тільки однорічна провізорія¹¹⁰. Проте це мало б для мене першорядне значення: я нарешті написав би мою «Історію Закарпаття», яка мені вже кісткою в горлі сидить. З цього вийшла б наукова монографія в англійській мові (яка мені дуже потрібна, для дальшого професійного продвигання); попутно я розв'язав би собі проблему докторату на Колумбії¹¹¹; це старий борг, що мені теж дуже й дуже тяжить.

Друга, далекодистансова¹¹² можливість, наступна. Я дістав листа від Альбертського університету в Едмонтоні з запитом, чи я був би зацікавлений у тому, щоб піти до них на посаду професора східноєвропейської історії. Це ще не оферта¹¹³, але вступне «нашупування ґрунту». Я зібрав інформації про цю школу й вони зовсім позитивні. Це провінційний університет, типу подібного до американських стейтових¹¹⁴ університетів (скажімо, як Висконсинський університет, тільки на меншу скалю¹¹⁵). Мають солідну програму слов'янських і східноєвропейських студій, що розростаються. (В цьому університеті, до речі, працює відомий Тобі Славутич¹¹⁶, що його я, у противенстві до Івана Максимовича, розцінюю як гохштаплера¹¹⁷). Едмонтон, це, очевидно, «кінець світу» (подивися на мапі). Але сьогодні віддалі не відіграють ролі, коли є гроші. Канадійські університети мають довгі, понад чотиримісячні літні вакації. Крім цього Альбертський університет, як кажуть, багатий і щедро субсидіює поїздки на наукові конференції, дослідчі відрядження та закуп і мікрофільмування книг. Дальші аргументи в користь Едмонтону: наявність чисельної та закоріненої української етнічної групи та характер Канади як молоді та малої (населенням) країни, де, мабуть, легше пробитися та здобути визнання, ніж в американському колосальному механізмі, який для нас спеціально трудний і несприятливий. Беручи все це до уваги, я дав на запит Альбертського університету засадничо позитивну відповідь. Тепер вони, певне, збирають про мене рекомендації. Що з цього вийде – не знаю, але справа виглядає досить надійно.

Тепер треба б говорити про родинні справи, але відкладаю це до іншої нагоди. Дякую Тобі за Твої завваги щодо дітей і буду вдячний за дальші

(1974–1981 рр.), член ради директорів (1981–1992 рр.) видавництва «Пролог», член редколегії, редактор журналу «Сучасність».

¹¹⁰ Тимчасовий стан справ.

¹¹¹ Колумбійський університет (Нью-Йорк).

¹¹² На перспективу.

¹¹³ Див. прим.39.

¹¹⁴ Від англ. «state» – «штат».

¹¹⁵ Див. прим.53.

¹¹⁶ Яр Славутич (Григорій Жученко; 1918–2001 рр.) – поет, перекладач, професор Альбертського університету, член Об'єднання українських письменників «Слово».

¹¹⁷ Вискочень; також хвалько, брехун, шахрай, ошуканець.

поради. Прощу Тебе тільки пам'ятати про одне: в усіх рішеннях мусить на першому місці стояти об'єктивний інтерес дітей, а не мої суб'єктивні бажання й почування. По-друге, я зобов'язаний до лояльності у відношенні до Джоен. Але про це ще буде час поговорити.

Знаю, дорога Мамо, як Ти любиш Рим. Тому Ти, певне, радієш переїздом до цього міста. Бажаю Тобі, щоб Твій римський побут був якнайпродуктивніший і найприємніший.

Обіймаю й цілую Тебе,
[Іван]

Ibid., ACC №84-155, Rudnytsky I.L., box 51, item 777

№8

Рим, 17 лютого 1964

Дорогий сину,

Поспішаю відповісти на Твого листа з 5 лютого. Отримала його вже тут, в Римі. [...] Виїхала я з Мюнхену в четвер 6 ц. м. нічним поїздом, а в п'ятницю під вечір приїхала до Риму. Останні дні перед виїздом були доволі прикрі. Пакування, валізки, дезорганізоване помешкання, нелад – дуже цього не люблю, бо воно нагадує і усвідомлює мені моє поневіряння по світу. [...] Коли виїхала з Мюнхену, над містом ішла снігова буря, тут же застала весну. З доручення митроп[олита] Сліпого один з отців салезіян підготував мені квартиру поблизу Ватикану, з якої я дуже задоволена. Маю дві невеликі кімнати, спальню і робітню. Коли сиджу за столом в робітні, бачу на голубому небі Мікель-Анджелову баню собору Св. Петра. Це одна з численних католицьких інституцій, міститься у великому модерному будинку. Весь стиль пансіону без порівняння вищий, ніж мого мюнхенського гайму¹¹⁸. Маю знаменитий харч, всі вигоди і комфорт, як в модерному готелі, а при тому спокій і самотність, мов у монастирі. [...] Якби не гнітила душу Твоя трагедія, журба за дітей та туга за вами, могла б я мати тут прекрасний побут.

Після приїзду була у митрополита¹¹⁹. Цей раз робив враження втомленої і стурбованої людини. Натякав, що має неприємності, але не казав які. Як Ти чув, що Папа зробив Сліпого «великим архієпископом» (німецькі газети писали [...]), і таким чином ніби зрівняв його з патріярхами. Кардиналом також має стати. Але ці відзначення стосується лише до його особи, а не підвищують становища української Церкви. [...]

Прізвище Шваб'юка я собі нагадала. Поверх 200 родин пощастило тоді видобути з Чехословаччини. Бучко, іратулюючи мені до появи «Дон Боска», написав, що «все, що я робила в житті, робила з ентузіазмом, а тому робила знаменито». До цього треба додати, що все, що я почала робити, мусіла

¹¹⁸ Житла, притулку.

¹¹⁹ У Йосифа Сліпого, про якого М.Рудницька напише книгу «Невидимі стигмати» (вийде друком 1971 р., місцем видання буде зазначено Рим і Мюнхен).

залишати, ліквідувати, мандрувати даліше і наново починати. Якби я була мала спромогу сидіти все життя на одному місці і розбудувати одне, може був би залишився якийсь тривалий слід моєї праці. А так – доведеться з порожніми руками стати перед Суддею. Ціла надія в тому, що Він у Своему милосерді братиме до уваги наміри та «облегшуючі обставини». [...]

Едмонтон. Я не рада би Тобі приймати там посаду, навіть якби вона фінансово була корисна. Це не лише дуже далеко, але й страшна провінція. Чи пам'ятаєш – я їздила до Канади, коли Ви були у Вісконзин. Відвідала тоді всі головні осередки: Саскатун, Едмонтон, Вінніпег, Монреаль, Торонто. Торонто робить враження американського міста; Саскатун, Едмонтон, Вінніпег – малих галицьких міст. Люди в Едмонтоні заможні, але це жахливе дрібноміщанство. Думаю, що побут в Едмонтоні не вплинув би добре на Твоє самопочуття, ані на Твою працездатність. Тобі потрібний великий науковий осередок, культурна розвага, культурна атмосфера. Душевні рани можна лікувати у великому центрі або на безлюддю, але не в нудній провінційній дірі. Якби Ти переїхав до Едмонтона, Ти втратив би контакт з УВАНом, а праця в УВАН давала Тобі велике задоволення і поважну позицію в українському громадянстві. Втратив би Ти також контакт з американським науковим світом, на якому, як Ти мені завжди писав, Тобі залежить. Не думаю, що можна вважати Едмонтон за «відскочну», як кажуть поляки, себто за п'ятформу, з якої Тобі легко буде перескочити згодом на добрий американський університет. Втратив би Ти також контакт з дітьми, не мав би змоги часто їх відвідувати, як і вони Тебе. Бібліотеки своєї і паперів до Едмонтона не повезеш. Коротко кажучи, в кожному відношенні вважаю Едмонтон за дуже некорисну розв'язку. Дуже Тобі раджу, не роби такого важливого кроку, як зміна місця праці та переїзд до іншої місцевості, поспіхом, бо направити помилкове рішення не було би легко. Я переконана, що трапиться Тобі щось кращого. Кілька років тому Ти згадував про можливість дістати працю у Вашингтоні. В Тебе є вже багато знайомих між американськими професорами, які могли б Тобі допомогти. Але вони не знають, що Ти хочеш змінити місце праці. Я конкретно не знаю, як це треба робити. Але, на мою думку, Едмонтон після довгих років успішної праці у Філадельфії – це не аванс¹²⁰, а крок узад. [...]

Сину, дорогий, як мене болить серце, коли думаю про Твою ситуацію та про дітей, того не вмію сказати. Але людині, яку так б'є доля, як б'є нас, не вільно розжалоблюватися, бо тоді вона пропаде. Треба віддати себе під Господню опіку, стиснути зуби та йти вперед. Поглянь на пані Кеннеді, як ця жінка себе тримає. Тобі не вільно зневірятися в Твоїх силах і Твоїй майбутності, бо маєш двоє прекрасних дітей, за долю яких несеш відповідальність. Ти можеш ще збудувати собі нове життя, знайти велике задоволення в праці і навіть знайти особисте щастя, хоч може сьогодні ця думка видається тобі абсурдом.

Будь здоров, Сину. Напиши мені про дітей

Ibid., ACC №84-155, Rudnytsky I.L., box 51, item 777

¹²⁰ Тут: успіх, перехід на вищий щабель.

№9

Філадельфія, 7 березня 1964

Найдорожча Мамо,

З переляком бачу, що знову минув місяць з того часу, як я Тобі востаннє писав. Я ще навіть не встиг Тебе привітати на новому місці, ані подякувати Тобі за Твого вичерпного листа від 17 лютого. [...]

Я дістав повідомлення з Пітсбурга: стипендії мені не признали. В мене є легке підозріння, що до цього результату могли причинитися місцеві брати-карпатороси, в яких є якісь звязки з університетом. З речевих причин жалю, що так воно сталося, але не можу сказати, щоб це мене дуже турбувало. Зовнішні успіхи та невдачі тепер мене внутрішньо мало торкають.

[...]

Мое листування з Едмонтоном не мало зобов'язуючого характеру, Сподіваюся, що в найближчому часі зроблять мені нормальну оферту¹²¹, або повідомлять, що на мою співпрацю не рефлексують. Якщо мені запропонують посаду, я є рішений її прийняти. Хочу Тобі подати мої аргументи та відповісти на висловлені Тобою застереження. Очевидно, я здаю собі справу з того, що в таких випадках не можна все обраховувати наперед на 100%. Вже на місці можуть згодом з'явитися різні негативи, що про їх існування мені може й не снитися. Але, з другого боку, не думай, що «я купую кота в мішку». Я зібрав інформації від людей, які знають тамошні відносини та обдумав проблему дуже докладно. Ти говориш так, буцімто тільки від моєї доброї волі залежало, щоб я дістав визначну посаду в Америці на доброму університеті та ще й в Нью-Йорку чи Вашингтоні. Я розглядався, розпитував, писав до різних людей, але єдине, що виглядає реальне – це мізерні посади в малих, провінційних коледжах на заході США, – справді, крок назад у порівнянні з Ля Саль. Не забувай, що в американському академічному світі дійсно існує тиха, але виразна, дискримінація проти українців, а знов мій власний науковий доробок та особиста позиція не є такі сильні, щоб це проломати, бодай не тепер, а я не можу чекати. В таких центрах, як Нью-Йорк і Вашингтон, ситуація особливо трудна, бо всі туди пхаються. Щоправда, в цих метрополіях, поруч кількох репрезентативних університетів, є ще чимало покутних шкіл, але вчити там (хоч і в них не завжди є вакансія!) – сумнівна приємність. Чи пам'ятаєш Олега Федішина?¹²² Він мав сильні «плечі», бо його активно, а не тільки номінально, як у моєму випадку, підтримував Мозлі¹²³. Федішин щось два роки вчив у католицькому «Ст. Джонз Юніверситеті» в Брукліні,

¹²¹ Див. прим.39.

¹²² Олег Федішин (1928–2006 рр.) – доктор історії та політології, професор політичних наук у коледжі Статен-Айленд (Нью-Йорк). Ступінь доктора й магістра здобув у Колумбійському університеті. Працював в інших університетах США, був президентом Товариства українських студентських організацій Америки, членом Товариства політичних наук, НТШ, редакційної колегії «National Migration Review», секретарем УВАН.

¹²³ Філіп Мозлі (1905–1972 рр.) – американський історик і політолог, радник Державного департаменту США, директор Східноєвропейського інституту при Колумбійському університеті, науковий керівник докторської дисертації І.Лисяка-Рудницького.

але мав прикрі умови. Минулої осені виїхав до Техасу¹²⁴ на прекрасно оплачувану посаду.

Ізольованість у малому місті? Не забувай, що весь Північноамериканський континент, за винятком Нью-Йорку, Вашингтону і ще двох – трьох центрів, це, по суті, одна велика провінція. Чи не був провінцією Медісон, – а все ж тамешні професори мають дуже корисні умови для наукової праці. Думаю, що я був би в Едмонтоні менше ізольований, ніж Євген [Пизюр] є тепер у Ст. Люїс¹²⁵.

Відірвання від УВАН? Обов'язки, що їх тепер виконую супроти УВАН, мені тяжать. Роблю це з певного почуття «обов'язку». Але маю сьогодні інший, може важливіший обов'язок: нарешті виправдати себе як працівник науки, дати вже не дрібні статті, рецензії тощо, але більші студії, книжкові публікації. А для цього потрібна відносна ізоляція.

Не знаю, чи я Тобі колись згадував про те, що деякі панове в УВАН робили мені виразні натяки, що хотіли б мене не в далекому майбутньому бачити президентом Академії. Ці ознаки людського довір'я мене не можуть не зворушувати, але водночас мені від цього робиться ніяково: я не маю права думати про таку репрезентативну позицію, коли я науковий недоносок.

Діти... Це найбільш болюча справа. Але на те, щоб могли бути корисним для моїх дітей, фінансово, а в майбутньому може знову й морально, я сам мушу стояти міцно на ногах, мати відповідну професійну позицію, впорядковану екзистенцію. Найсильніший аргумент, що промовляє за Едмонтоном, це те, що, на мою думку, я мав би там корисні умови для наукової праці та професійну позицію. Мій найбільший закид щодо Ля Саль, що тут я працюю здебільша не по своїй спеціальності: раз на два роки курс російської історії, а поза тим усякі загальні оглядові курси європейської історії.

Альбертський університет шукає професора для східноєвропейської історії: отже, вся викладацька праця була б у галузі моєї спеціальності. Це не є коледж, але університет, себто є семінари для кандидатів до магістерії й докторату. Існує міждепартаментальна програма словянських, східноєвропейських та советознавчих студій, що її, до речі, очолює українець Боцюрків¹²⁶. Викладів – дев'ять годин тижнево. Шкільний рік у Канаді коротший, ніж у США, вакації тривають майже п'ять місяців, що можна використати для подорожей і власної наукової праці. Альбертський університет досить щедро підтримує наукову працю своїх професорів. Напр[иклад], можна на кошт школи купувати спеціальні книжки та замовляти мікрофільми. Університет сплачує професорам два рази на рік поїздку на наукові конференції, це,

¹²⁴ Техасу.

¹²⁵ Сент-Луїс (шт. Міссурі).

¹²⁶ Богдан Боцюрків (1928–2006 рр.) – історик, один із засновників і співдиректор Канадського інституту українських студій (1979–1982 рр.), професор Альбертського (1959–1969 рр.), Карлтонського (1969–1992 рр.) університетів, директор-засновник Інституту радянських і східноєвропейських досліджень Карлтонського університету (1969–1972 рр.), член редколегії «Harvard Ukrainian Studies», «Slavic Review», член НТШ, президент Канадської асоціації славистів.

так би мовити, автоматичним порядком, без жадної претензії, чи ласки. Крім цього, існує фонд для всяких спеціальних наукових проєктів. До речі, мене поінформували, що коли б я з ними домовився, то школа оплатить мені кошти перевозу бібліотеки і паперів. Це щодо самої школи. [...]

На закінчення хочу згадати про одну справу, що дуже лежить мені на серці. Хочу Тобі про це написати, щоб уже ніколи більше у майбутньому до цього не повертатися. Нав'язую до гарного компліменту, що його Тобі зробив Бучко. Так, коли Ти бралася до якоїсь справи, Ти вмiла її здійснювати, доводити до кінця. Вважаю, що Ти повинна за всяку ціну завершити працю про голод. Переконай Сліпого, щоб уможливив Тобі це зробити, після того, як вив'яжешся з роботи, що її він Тобі тепер доручив. Тебе більше приваблює ідея книги про св. Франціска. Але подумай, яка велетенська література існує про Франціска Асизького. Твоя праця була б лептою, малим камінчиком до колосальної будівлі. А хто впи́мнеться¹²⁷ за наших мучеників, коли ми самі не вміємо пошановувати їхньої пам'яті, заклеїмити страшного злочину, що його виконано над нами?!

«Славiк Ревю»¹²⁸ публікує в найближчому часі книгу, що обійматиме ряд статей у постійному відділі «Дискусія»: до тому ввійде теж моя стаття про українську історію ХІХ стол., коментарі та моя відповідь. Одна велика американська енциклопедія, «Коллієр'с Енсіклопідія»¹²⁹, замовила в мене для їхнього нового видання статтю про історію України.

Обнімаю Тебе, цілую Твої руки,
[Іван]

Ibid., ACC №84-155, Rudnytsky I.L., box 51, item 777

№10

Мюнхен, 6 вересня 1964

Дорогий Сину,

[...] Прости мене про дискрецію¹³⁰ у справі неприродних стосунків Джоен. Я навіть перед Тобою про це мовчала: вдавала ніби нічого не знаю, хоч віддавна догадувалася, в чому справа, а щонайменше від року зовсім ясно розуміла ситуацію. Розкрила перед Тобою карти щойно тепер, коли йдеться про дальшу долю дітей. Аналогічна буде моя тактика і в майбутньому. Коли добро дітей цього вимагало би, я не вагатимуся сказати те, що мені відомо, не тільки братам і приятелям, але навіть надати справі якнайширшого розгласу і довести її до відома всіх інстанцій, які могли б

¹²⁷ Згадає.

¹²⁸ Див. прим.86.

¹²⁹ «Енциклопедія Колльєра» («Collier's Encyclopedia») – американська загальна енциклопедія, поряд із «Британікою» й «Американою» вважалася однією із трьох основних англomовних енциклопедій у світі.

¹³⁰ Вирішення якогось питання на власний розсуд.

охоронити дітей перед виховним впливом ненормальної матері. Себто моя дискреція залежить від того, як Ти далі покеруєш дітьми. Вірю, що Ти сам упорядкуєш справу дітей, чи то шляхом натиску на Джоен, чи шляхом розводного процесу.

Моя дискреція залежатиме від того, як виглядатиме відтепер релігійне і національне виховання дітей. Моє становище до цих проблем Тобі відоме і я з'ясувала його ще раз у попередньому листі. Цих справ відкладати не можна, навпаки, треба негайно почати переводити їх в діло, щоб надолужити занедбаня минулих літ. Діти є в такому віці, що можуть ще все наздогнати. Від початку шкільного року, себто негайно, Петрусь і Леся повинні ходити на науку католицьких правд віри і в неділю на Службу Божу. Школа українознавства, пластовий гурток, товариство українських однолітків, участь в українських імпрезах тощо – це необхідні засоби національного виховання.

Чи Ти дістав ще в Пальо Альто¹³¹ мого останнього листа, в якому я відіслала Тобі останній чек (виповнений рукою Джоен), бо не могла його зреалізувати? Якщо лист надійшов уже після Твого від'їзду, то Шпорлюк певне Тобі його перешле. Синочку, дозволю, що при цій нагоді скажу Тобі: мене завжди дуже боліло і ображало те, що «пенсія», яку я від тебе діставала, йшла зі «спільної каси», за апробатою¹³² Джоен. Навіть в найбільш гармонійному подружжю син має право давати мамі на утримання чи робити їй дарунки без відома і без дозволу жінки. Ти вмєєш бути дуже льояльний і тонкий в поведінці, але не зо мною. Крім цього, мені дуже неприємно діставати чек, з якого виходить, що Джоен далі завідуює Твоїми фінансами. Це, очевидно, Твоя приватна справа, але воно нагадує мені весь минулий період господарювання Твоїми заробітками, про що я воліла би забути. Короче кажучи, заощади мені на майбутнє такі малі, але дуже неприємні інциденти.

Мої просьби й вимоги фінансового характеру, що з ними я звернулася до Тебе, в листі з 31 м.м. [минулого місяця], виконаєш по Твоїй опінії¹³³. Не вважай їх за ультиматум. Це правда, що мені не стає на прожиток. Правда, що треба лікувати очі й купити окуляри. Правда, що необхідні будуть зубні протези. Але в Тебе є інші пильні і необхідні видатки, в першу чергу – одяг. Я зовсім хвора, коли думаю, як Ти одягнений. Я якось досі латала мій бюджет і обходилася без лікарів, то, Бог дасть, і тепер не пропаду.

В листі до Кедрина, якому я була винна відповідь, я згадала, що мої очі попсувалися, болять, не бачу, та що в мене нема грошей на окуляри. Кедрин негайно відгукнувся, мовляв, вони зафундують мені окуляри. Очевидно, я цього не прийму, але приємно мене це зворушило.

Рекомендую Тобі Кедрина як дорадника в справі одягу. Він розуміється на матеріалах, знає ціни, моду тощо. І напевне був би дуже гордий, якби Ти звернувся до нього в цій справі. [...]

Обнімаю тебе. Мама

Ibid., ACC №84-155, Rudnytsky I.L., box 51, item 777

¹³¹ Пало-Альто (шт. Каліфорнія).

¹³² Див. прим.71.

¹³³ Див. прим.47.

№11

Філядельфія, 20 вересня 1964

Кохана Мамо,

Післязавтра (вівторок) маю перший виклад у Ля Саль. Сьогодні поплудні мушу поїздом поїхати до Брін Мавр¹³⁴, де буде прийняття для професорів. Маю великі залеглисті¹³⁵ в моїх роботах, так що просто не знаю, за що насамперед взятися. Проте я рішив відкласти всі інші речі і написати до Тебе. Твої останні листи, що їх я одержав після повороту з Каліфорнії, дуже мене схвилювали й я не знаходжу внутрішнього спокою, поки Тобі не відповім. Маю враження, що лист, який Тобі пишу сьогодні, може найважливіший в усій нашій дотеперішній кореспонденції. Прошу Тебе, прочитай і передумай його дуже уважно.

Повернуся до Твого листа від 19 серпня, що його я одержав у Пальо Альто¹³⁶. Ти там пишеш м[іж] ін[шим] таке: «За samozрозумілі передумови нашої розмови вважаю такі речі. По-перше, все що я кажу, це лише поради й сутестіі¹³⁷, вислів моїх думок, а не натиск, чи намір накинути Тобі мою волю». Коли я прочитав ці слова, камінь упав мені з серця. Я повірив, що в наших відносинах починається нова ера, бо Ти врешті зрозуміла суть наших попередніх розходжень. Це почуття було в великій мірі причиною того, чому я повертався до Філядельфії бадьорий та в доброму настрої.

Але я скоро переконався, що моя радість була передчасна. Твоїм листом від 6 вересня Ти перекреслила вище процитовані слова. Ти не тільки відновила репертуар Твоїх вимог щодо дітей, але внесла ще один новий чинник, якого досі не було в наших дискусіях: прями погрози.

Дорога Мамо, Ти хіба знаєш мене дуже погано, якщо думаєш, що можна від мене добитися чого-небудь погрозами. В умовах шантажу дальшу мериторичну¹³⁸ дискусію вважаю за неможливу. Можливо, що це з Твого боку тільки «фасон де парле»¹³⁹. Але, в усякому випадку, нашу розмову щодо виховання дітей та про інші споріднені справи я зможу відновити тільки тоді, коли Ти відкличеш Твої погрози та запевниш мене у своїй лояльності та дискреції¹⁴⁰.

На цьому я міг би закінчити сьогоднішнього листа. Проте, заради того всього, що нас в'язало в минулому та може ще в'яже в сучасному, зроблю зусилля, щоб вияснити Тобі мій погляд на суть наших взаємин. Не йдеться тепер про поодинокі конкретні питання, щодо яких між нами виникли розходження. Я хочу говорити про засадничий порядок, про «конституцію» наших відносин.

Діло в тому, що Ти у практиці заперечувала ті « samozрозумілі тези », що про них пишеш у листі від 19 серпня. Ти не висловлювала поради, але таки – признай це щиро сама – робила на мене натиск. Ти раз-у-раз намагалася

¹³⁴ Приватний жіночий гуманітарний університет у м. Брін-Мар (шт. Пенсильванія).

¹³⁵ Заборгованості.

¹³⁶ Див. прим.131.

¹³⁷ Див. прим.37.

¹³⁸ Ту, що стосується суті, принципову.

¹³⁹ Фр. «façon de parler» – «манера висловлюватися, говорити».

¹⁴⁰ Див. прим.130.

накидувати мені Твою волю в речах, які належать до моєї компетенції, такі, як виховання дітей, мої відносини до моєї колишньої жінки. Я не сумніваюся в тому, що Ти завжди керувалася кращими намірами. Але не в цьому суть справи, лиш у тому, що Ти не вмєєш шанувати моїх прав та вважаєш себе покликаною керувати життям моїм і моїх дітей. А це є претензії, з якими я не можу погодитися. Очевидно, не існує ніякої проблеми там, де ми погоджуємося в поглядах на якусь конкретну справу. Але пробний камінь наших взаємин – це ті справи, де ми в наших поглядах розходимося. Чи пам'ятаєш думку Сократа, що добрий громадянин мусить повинуватися навіть несправедливим законам? Я дуже добре розумію, що Ти можеш мати на різні справи інший погляд, ніж я. Але я мушу настоювати на тому, що якщо йдеться про справи, що належать до моєї компетенції, міродайними мусять бути такі мої погляди. Я тут є «законодавцем». Але власне з цим Ти ніколи не могла погодитися й Ти в таких ситуаціях вдавалася до різних недопускальних засобів: морального тиску, творення «доконаних» фактів за моїми плечима, а тепер теж до погроз... Я себе мимоволі не раз питав: якою була б твоя реакція, коли Ти була в моїх роках, і коли хто-небудь, навіть з найближчих, напр[иклад], Твоя Мама або брати так встрявали у Твої особисті й інтимні справи й так пробували накидувати Тобі свою волю, як Ти тепер робиш зо мною? Чи Ти це толерувала б? Але ж бо суть справи в тому, що Ти внутрішньо досі не сприйняла думки, що я дозрілий мужчина та можу керувати моїми справами. Поки Ти не засвоїш собі цієї думки – наші відносини ніколи не стануть нормальними.

Найдороща Мамо, ми прийшли до роздоріжжя, до критичного пункту в історії наших взаємовідносин. Я знаю, що донедавна Ти мала одну теорію, якою Ти пояснювала собі все те, що в моїй поведінці, чи в моїх рішеннях, Тобі не подобалось: Ти все це клала на рахунок впливу Джоен. (Інша річ, що ця теорія не покривалася з фактами, але цього Ти не хотіла бачити). Тим часом тепер Ти мусітимеш собі дати справу, що маєш до діла не з уявними впливами Джоен, але таки зо мною, з моїми власними поглядами, настановами, рішеннями. Ти або мусітимеш перенести гнів, що його Ти скупчувала на Джоен, на мене (бо я «не слухаю» Тебе не тому, щоб буцімто приподобатися Джоен, але з моїх власних спонук), або Ти мусітимеш піддати ревізії цілу Твою досьогочасну поставу¹⁴¹. Про себе самого я теж можу сказати, що я прийшов до роздоріжжя. Мірка моєї терпеливості є повна, я ще внутрішньо виснажений від тієї великої кризи, яка за мною, я хочу спокою, щоб могти скупчитися на професійній та науковій праці. Якщо Ти цього мого прагнення не розумієш й не можеш респектувати¹⁴², якщо Ти за всяку ціну хочеш відігравати роль диктатора надо мною – я є готовий припинити наше листування. Я знайшов сили, щоб зірвати з жінкою, яку я дуже любив, тож знайду теж силу, щоб зірвати з матір'ю, яка не вмєє шанувати моїх прав.

¹⁴¹ Позицію.

¹⁴² Поважати.

Ти є релігійна людина, тож Ти повинна зрозуміти те, що тепер Тобі хочу сказати. Всі великі релігійні системи вчать про необхідність жертви. Людина мусить вміти жертвувати не тільки матеріальними добрими, – це ще найлегше, – але своїми прагненнями та інстинктами. Може дивно, щоб син міг матері говорити про необхідність жертви. Але я маю право це говорити, бо я продовж років приносив у жертву інстинкт, який у чоловічині є найбільший. Я теж жертвую моїм гнівом і ресентиментом¹⁴³, почуттям кривди й образи... Ти в одному місці кажеш, що показався «джентельменом». Якщо це правда, то не думай, що це мені прийшлося легкою ціною. Кожного дня, день за днем, місяць за місяцем, рік за роком я просив Бога, щоб прийняв жертву, яку я приносив у моему серці...

Дорога Мамо, Твоєю найбільшою пристрастю був інстинкт влади. Тепер для Тебе прийшов час зробити жертву з цього інстинкту. Якщо Ти навчишся любити дітей і мене без того, щоб хотіти над нами панувати, порядкувати нашим життям, накидувати нам Твої погляди й настанови, – Ти скоро сама переконаєшся, що маєш у мені люблячого й відданого сина, а дітям залишиш дорогоцінний спогад про себе на все їхнє життя. Якщо ні, то можеш нам усім, з Тобою самою включно, завдати багато болю і кривди. Але не думай, що цим шляхом чого-небудь досягнеш у цих речах, що на них Тобі залежить, навпаки – Ти тільки спровокуєш тотальний розрив. І ще одне: не обманюй себе, що те, що Ти робиш, викликане, мовляв, Твоєю турботою за мене і за дітей. Або, щоб бути точнішим: до Твоїх суб'єктивно добрих намірів, що в них не сумніваюся, приєднується непереборний владний інстинкт, який псує все.

Мені дуже хотілося б, щоб Ти могла мене краще розуміти. Коли б Ти зуміла вдуматися в мої об'єктивні обставини (що про них Ти часто не маєш докладного уявлення) та мої мотиви (що їх Ти хронічно недоцінюєш), то Ти сама побачила б, що мої рішення часто слушні та раціональні. А навіть, коли б Ти не могла всіх їх одобрювати, Ти навчилася б їх толерувати та респектувати. Я хотів би могти ділитися з Тобою моїми думками й турботами, мати в Тобі порадицю та моральну підтримку, якої я потребую. Але якщо ціна, що її Ти вимагаєш за свою материнську ласку, має бути мій «послух», то я не є готовий цієї ціни заплатити, бо це суперечить моїй людській гідності та моїй моральній автономії, що її дозріла та відповідальна людина мусить боронити як найбільшу вартість. Я дуже хотів би, щоб наша розмова могла продовжуватися в іншій атмосфері та іншому тоні, ніж досі, але рішення лежить у Твоїх руках.

Сьогодні не залишається нічого більше до сказання.

Обіймаю Тебе й цілую Твої руки

Ibid., ACC №84-155, Rudnytsky I.L., box 51, item 777

¹⁴³ Див. прим.48.

№12

Вашингтон, 4 квітня 1970

Кохана Мамо,

Я повернувся з моєї подорожі рівно тиждень тому (в суботу 28.3), але досі не спромігся забратися до листа до Тебе. Треба було спішно полагодити кілька справ, зв'язаних зі школою. Крім цього, два дні був у мене Петрусик. Перепрошую, що чек за поточний місяць пересилаю з опізненням. Сподіваюся, що ця кількаденна затримка не справить Тобі клопоту.

Мою поїздку можна вважати за дуже успішну. В Едмонтоні я прочитав на університеті «меморіальну Шевченківську лекцію», що відбувається щорічно в місяці березні. В минулих роках доповідачами були такі знаменитості, як Шевельов, Решетар, Армстронг, Ігор Шевченко. Моя тема була: «Сучасна Україна в історичній перспективі». Я вже раз говорив на цю тему у грудні 1968 року на конференції університету Лойоли в Чикаго¹⁴⁴, присвяченій п'ятдесятиріччю революції. Лекція була відкрита для ширшої публіки. Мене слухали уважно, після доповіді відбулася жвава дискусія. Хочу продовж ближчих місяців опрацювати цю доповідь у формі статті та старатися примістити її у «Слявік Рів'ю»¹⁴⁵, або котромусь іншому провідному журналі.

Мені здається, що в англійській мові не було досі такої історично-політичної інтерпретації української проблеми. Крім цього, в мене було в Едмонтоні ще три інші виступи: доповідь для місцевого відділу НТШ, коротка промова під час ланчу в мою честь, влаштованого організацією українських бізнесменів та професіоналістів (вони уфундували щорічні Шевченківські лекції) та доповідь на форумі університетського міждепартаментального східноєвропейського семінара, де я говорив про Липинського.

В середу 25-го я відлетів з Едмонтона; мав пересідати двічі, в Вінніпегу та Чикаго, та під вечір прибути до Колумбусу, Огайо, де наступного дня зачиналася триденна конференція Американської асоціації слов'янознавства. Але моя подорож не була без пригод. Через страйк персоналу аеродромів я застряг на цілу добу на летовищі в Чикаго та добився до Колумбусу щойно ввечері у четвер, смертельно втомлений та втративши перший день конференції. На щастя, моя доповідь була щойно другого дня. Мій виступ був у рамках симпозіуму, присвяченого проблемі «Мова та національна тотожність у Східній Європі 19-го століття». Я говорив про Україну й моя доповідь була сприйнята дуже прихильно. Мав теж у Колумбусі ряд цікавих зустрічей і розмов, але про це годі розписуватися.

В Едмонтоні ми з Лесею¹⁴⁶ основно переговорили наші проблеми. Думаю, що ми зуміли знайти спільну мову та розвіяти деякі взаємні жалі. Наші

¹⁴⁴ Чиказький університет ім. І.Лойоли – приватний католицький заклад, відкритий у 1870 р. езуїтами.

¹⁴⁵ Див. прим.86.

¹⁴⁶ Олександра-Леся Черненко-Рудницька (1923–2014 рр.) – літературознавиця, літературна критикиня, авторка збірок поетичних творів, членкиня Канадської асоціації славистів, НТШ у Канаді, УВАН, Об'єднання українських письменників «Слово», дружина І.Лисяка-Рудницького в 1968–1984 рр.

розходження були вислідом¹⁴⁷ того, що ми себе одне одного ще достатньо не знали та що кожне з нас перебувало під тяжким нервовим тиском. Наш плян, що Леся приїде на літо до Вашингтону, щоб тут працювати над своєю магістерською тезою.

Хочу також Тебе поінформувати, що в Едмонтоні я мав інтерв'ю з головою історичного департаменту Альбертійського університету. Мене серйозно беруть до уваги як професора східноєвропейської та української історії. Діло в тому, що університет хоче започаткувати постійні курси української історії, що їх домагаються студенти українського походження. Не знаю, чи справа буде актуальна вже на черговий академічний рік. Якщо так – я дістав би оферту¹⁴⁸ у близькому часі.

Я переговорив з Петрусем справу його поїздки до Європи цього літа. Він рішений це зробити й я обіцяв йому, що дам йому \$100 на частинне покриття коштів подорожі.

Ти ще не дала мені відповіді на мої пропозиції щодо Твого переселення до Америки. Питання ускладнюється через те, що виринула можливість, що мені самому доведеться змінити місце побуту та праці. Проте також можливо, що я залишуся в Вашингтоні. У всякому випадку, прошу Тебе написати мені про Твої бажання в цій важливій справі.

Буду вчити один курс під час вакаційного семестру в американському університеті. Курс кінчається в перших днях серпня. Після цього сподіваюся виїхати на Міжнародний історичний конгрес до Москви. Грошей ще не маю, але їх мені обіцяли, навіть із двох різних джерел. У найближчих тижнях хочу зосередитися на цій справі.

В найближчу середу поїду до Нью-Йорку. В четвер говоритиму у «Пролозі» з Прокопом, Кравцевим¹⁴⁹ та Лебедем¹⁵⁰. Ця розмова повинна остаточно висвітлити питання, чи «Пролог» готовий публікувати мою книгу. Я домовився зі Стефою Нагірною¹⁵¹, що в п'ятницю зустрінуся з нею в домівці УВАН та разом упорядкуємо Твої папери. В суботу буду в Ньюарку, де відбудеться конференція Інституту Липинського¹⁵². При цій нагоді побачуся з Євгеном [Пизюром] та іншими приятелями.

Тебе буде цікавити вістка, що я дістав повідомлення про обрання мене дійсним членом УВАН. Справа була актуальна вже два роки тому, але тоді загальмувалася у зв'язку з «контрверсійною» заявою професорів!

Іко [Андрій] Білинський уже певно розповів Тобі про свою візиту в Вашингтоні.

¹⁴⁷ Див. прим.60.

¹⁴⁸ Див. прим.39.

¹⁴⁹ Богдан Кравців (1904–1975 рр.) – поет, літературознавець, перекладач, член ОУН. Емігрував до Німеччини (1939 р.), потім – до США (1949 р.). Був редактором різних видань (у тому числі журналу «Сучасність»), членом редколегії «Енциклопедії українознавства».

¹⁵⁰ Микола Лебедь (Лебідь; 1910–1998 рр.) – політичний діяч. Член Закардонних частин ОУН. Керівник науково-дослідницького центру «Пролог» (1952–1974 рр.), заступник голови (1982–1985), член ради директорів (від 1974 р.).

¹⁵¹ Стефанія Нагірна (Чабан; 1898–1993 рр.) – оперна співачка, педагогиня, громадська діячка. Брала участь в Українському жіночому союзі (Прага), у різний час друкувалася у журналі «Жінка» (редагувала М.Рудницька).

¹⁵² Східноєвропейський дослідний інститут ім. В.Липинського (СЄДІІ) засновано в 1963 р. для збереження, дослідження та публікації архівних матеріалів, творчої спадщини історика й політичного мислителя.

Я підготував для нього зустріч з гуртом громадян, що пройшла успішно та дала привід для цікавої дискусії. Я подякував Ікові за опіку над Тобою.

На кінець одне прохання ділового порядку. Мені належить від Федерального податкового уряду¹⁵³ зворот частини доходного податку за 1967 рік: я повинен дістати від них біля \$200. Але для цього мені потрібно мати від Тебе заяву, скільки грошей Ти одержала від мене того року. Трохи згодом. Я знайшов у моїх паперах Твою записку, що стосується Твоїх доходів за 1966. Можливо, що податковий уряд цим задовольниться. Якщо ні, то Тобі ще раз про це напишу. Чекай чергового листа в цій справі.

Обіймаю й цілую Тебе

Ibid., ACC №84-155, Rudnytsky I.L., box 53, item 795

№13

[Вашингтон], 20 квітня 1970

Кохано Мамо,

Ти вже давно мені не писала. Чи Ти здорова? Твої мовчанки мене турбують і хвилюють.

Позаминулого тижня я їздив до Нью-Йорку. У «Пролозі» відбув довгу, кількогадинну розмову з Прокопом, Лебедем та Кравцевим у справі моєї книги. Удалося дійти до порозуміння щодо всіх спірних питань. Я обіцяв переддагувати деякі «контroversійні» місця в моїх статтях (ідеться, зокрема, про тезу дисконтинуїтету – брак тяглости – в українському історичному процесі, що її я поставив у статті «Роля України в новітній історії»). Зміни полягатимуть у тому, що я, не міняючи моєї основної думки, старатимуся її виложити так, щоб оминути непотрібних непорозумінь та злагіднити формуляцію. Я вважав, що такий компроміс для мене прийнятний. Стаття «В обороні інтелектуальної свободи» такі піде в «Сучасності», а згодом у книзі, після деяких переробок; я навіть радий цій затримці, бо хочу статтю дещо поширити та розбудувати. Складання книги зачнеється аж під осінь, бо на ближчий час друкарня ще зайнята іншими роботами. Видавництво «Прологу» готує тепер книгу есеїв Лавріненка¹⁵⁴.

Я домовився з Нагірною і ми перейшли Твої папери, що зберігалися в УВАНі. Пані Нагірна вишле Тобі матеріали, що стосуються публікації про історію українського жіночого руху, яку Ти колись плянувала.

Я передав УВАНові матеріали про Український допомоговий комітет у Швейцарії та обіжники Матірнього Союзу Українок. Пакет з Твоїми особистими документами та матеріали до збірника про Західню Україну я забрав собі. Рахунки та різні папери, які здавалися мені маловажні, я знищив.

¹⁵³ Податкова служба у США.

¹⁵⁴ Юрій Лавріненко (1905–1987 рр.) – літературознавець, публіцист, літературний критик, редактор, автор видання «Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933: Поезія – проза – драма – есей» (Париж, 1959 р.).

Але признаюся, я не маю серця знищити Твоє листування. Я його не переглядав, для чого навіть не було часу, але я прошу Твого дозволу його зберегти.

В Нью-Йорку я бачився з Петрусем. Ми провели разом один гарний і щасливий вечір.

В суботу II.IV була в Ньюарку конференція Інституту ім. Липинського. Бачився з Євгеном [Пизюром], Рудком¹⁵⁵ та іншими приятелями. Я зобов'язався в рамках видавничого проекту інституту зредагувати том листів Назарука до Липинського.

Останньої суботи й неділі була в мене Бетсі¹⁵⁶. Ми ходили разом оглядати розцвітлі черешні над Потомаком, поблизу пам'ятника Джеферсонові: це щорічна атракція Вашингтону, що стягає хмару туристів.

Як знаєш, Петрусь це літо проведе з Тобою в Мюнхені. Мені прийшло на думку, що він міг би в Мюнхені ходити на літні курси УВУ¹⁵⁷. Це дало б йому нагоду поглибити україністичні знання та перебувати у гурті української молоді. Довідайся, скільки це коштувало б.

Досі я не маю ніякої вістки від Альбертійського університету. Чекаю її з нетерпеливістю, бо від цього багато залежитиме в моєму житті.

Тепер одне прохання ділового порядку. Мені належить від податково-го уряду¹⁵⁸ зворот грошей, що їх я переплатив як доходний податок за 1967 рік. Я повинен дістати від них біля \$250.00. Але для цього мені треба мати від Тебе довідку про Твої прибутки у тому році. За моїми підрахунками, я Тобі вислав у 1967 році суму \$880.00. Мені потрібна Твоя заява, скільки в тому році виносила Твоя емеритура¹⁵⁹ та евентуальні¹⁶⁰ заробітки. Пришли це мені, будь ласка, якнайскорше.

Напиши мені про себе та про новини з мюнхенського терену.

Цілую Тебе

Ibid., ACC №84-155, Rudnysky I.L., box 53, item 795

№14

Мюнхен, 12 травня [19]70

Сину, Твої листи від 4 і 20 квітня цілком мене приголомшили. Я ніяк не можу збагнути мотивів Твоїх постанов, ні логіки Твоєї поведінки.

Навіщо Ти побивався за стабілізацію на посаді в американському університеті і довгі місяці важко переживав цілу «аферу», коли Ти готовий кинути свою трудом добуту постійну посаду для ... Едмонтону? Навіщо Ти втягав до

¹⁵⁵ Василь Рудко (1910–1995 рр.) – філософ, публіцист, політичний діяч, редактор журналу «Листи до приятелів» (1966–1967 рр.), голова філософської секції УВАН, член Об'єднання українських письменників «Слово», Східноєвропейського дослідного інституту ім. В.Липинського.

¹⁵⁶ Бетсі-Леся – донька І.Лисяка-Рудницького.

¹⁵⁷ Український вільний університет.

¹⁵⁸ Див. прим.153.

¹⁵⁹ Див. прим.33.

¹⁶⁰ Див. прим.54.

акції студентів? Ще недавно Ти писав мені, що приязнь тих молодих людей, що так мужньо подали Тобі руку допомоги й постояли в Твоїй обороні, Тобі дуже цінна. Що ж вони тепер скажуть? Що подумають про Тебе Твої американські колеги, які активно ангажувалися в Твоїй справі?

Чи це є поведінка джентльмена?

На основі Твоїх листів я була переконана, що Ти любиш Вашингтон та Твоєю посадою Ти дуже задоволений. А тепер, без жодної аргументації, пишеш, що «чекаєш з нетерпінням вістки від Альбертійського університету». Яка послідовність у Твоїх думках і почуваннях?

Я залишаю на боці всі аспекти заміни Вашингтону на Едмонтон і зупинюся тільки на одному. Переїхати на постійне до Едмонтону – це значить відбитися від дітей. Скільки разів Ти запевнював мене в листах, що часті зустрічі з дітьми – найбільша радість і потіха для Тебе. А тепер Ти ні словечком не згадуєш про цей найболючіший пункт переселення до Едмонтону. Він для Тебе попросту не існує. Як же вірити Твоїм словам? Як вірити стійкості Твоїх почувань? На чому можна будувати у взаємовідносинах з Тобою, коли навіть Твоя любов до дітей змінюється залежно від настроїв?

Насувається ще питання, як сприймуть діти розлуку з Тобою. Вони ж до Тебе дуже прив'язані, горнутья до Тебе. Проблема Твого переїзду з Америки до Канади, з Вашингтону до Едмонтону – це не тільки Твоя справа, але й справа Твоїх дітей. Але Ти в Твоїх рішеннях керуєшся виключно тільки егоїстичними мотивами, дарма що ці рішення зачіпають також долю інших істот, в даному випадку Твоїх дітей. Пригадай собі наші львівські часи й уяви, що Ти є в аналогічній ситуації. Що Ти був би сказав, якби я була тоді рішила виїхати зі Львова за кордон і поставила Тебе перед фактом завершеним? Яка була би Твоя реакція? Чи ти маєш право знехтувати почування Твоїх дітей?

Отже, Твій переїзд до Едмонтону – це не тільки нелояльність супроти студентів і колег, але й акт фелонії¹⁶¹ супроти власних дітей.

Те, що Леся почала студіювати славістику, виглядає на фарс. Ні, не на фарс, а на трагіфарс, бо ж у вас четверо дітей у віці університетських студій! Коли Ти одружився, Ти писав мені, що Леся є бібліотекарка та що вона дістане посаду в Конгресовій бібліотеці. Що це все значить? Чи Ти сам став жертвою обману, чи мене обманював? Коли Ти досі не міг домогтися у жінки, щоб вона взялася до заробітної праці, то і в майбутньому цього не досягнеш. Вона, мабуть, приємна жінка, але не товариш у тяжкій життєвій боротьбі. Ти не мав морального права одружуватися з жінкою, яка не має жодної професії, яка не уміє і, мабуть, не любить працювати. Ти не мав права брати на свою спину нові тягарі, бо й без них задихуєшся і не є спроможний виконувати свої обов'язки супроти дітей. Чи Ти не бачиш, який мізерний і тендітний є Петрусик? Виглядає на фотознімках немов 15-річний хлопчина. Чи Ти не бачиш, як одягнена Твоя донечка? (А через один рік і вона повинна вступити до високої школи).

Ти одружився з жінкою, яку Ти знав дослівно один тиждень, не вияснивши перед подружжям, які в неї кваліфікації, що вона уміє, скільки може

¹⁶¹ Фелонія (англ. «felony») – злочин.

заробити, як виглядатиме ваш родинний бюджет. Чи так робить серйозна людина?

Ні, Сину, в цілій Твоїй поведінці я не бачу ні розуму, ні характеру, ні серця.

Я воліла би виелімінувати¹⁶² з цієї дискусії мою особу. Хочу Тебе лише спитати, чи Ти мав право робити мені пропозицію переїхати до Америки, поки Ти не знав, що дефінітивно¹⁶³ залишаєшся у Вашингтоні? Я вважала Твою пропозицію за непередуману, з фінансового боку за нереальну, але я раділа, що Ти хочеш мати мене близько себе. В Твоїх листах Ти став до мене дещо уважніший і тепліший. Дурне мамине серце було готове все вибачити, все забути... Твої два останні листи радикально мене вилікували. Сину! Мені 78 років. Скільки років Ти не був у мене? Очевидно, нема на це грошей. Але на подорожі з Едмонтону до Вашингтону є гроші? І на двомісячні вакації у Тебе вже третій рік підряд є гроші? Ненавиджу неробства, ніколи не мала пошани до нероб. Не маю совісти писати Тобі, що мені потрібний окуліст, потрібний дантист, потрібне лікування, бо ж знаю, як Тобі тяжко зв'язати кінці. Коли я двічі в тиждень іду до крамниці купити харчові продукти (в сусідстві мого помешкання такої крамниці нема), то вертаюся з тяжкими торбами пішки, щоб не платити трамваю, бо і на трамвай не стає.

Ще хочу сказати кілька слів про Твої переговори з «Прологом». Мене страшенно дивує, що Ти не вважав нижче Твоєї чести переговорювати з таким кретином, як Кравців. Отже, Лебідь і Прокоп прикликали собі на поміч ще й Кравцева, і Ти дав на це згоду? І поступався їм крок за кроком, навіть у стилізації поодиноких фраз. Саме те, що Ти мав би сказати найцінніше, як історіософ і політичний мислитель, саме те, що в жахливих еміграційних відносинах найбільш на потребу, вийде бліде або спотворене. Подібно як Твоя стаття про націоналізм в Енциклопедії¹⁶⁴.

Гірко Тобі це читати, але мені ще більш гірко все це писати. Твої два останні листи страшенно мене побили, фізично й морально. Відтепер проголошую мою цілковиту незацікавленість Твоїми дальшими вчинками. І Твоє відношення до дітей, і Твоє подружжя, і Твої професійні справи, і Твоя творчість – усе це Твоя відповідальність, Твоя доля, Твоє життя. Не буду в них більше встрявати.

М.

Ibid., ACC №84-155, Rudnytsky I.L., box 53, item 795

¹⁶² Виключити.

¹⁶³ Вирішено, визначено.

¹⁶⁴ Див.: Енциклопедія українознавства: Словникова частина. – Т.5: Місто – «Перемшлянинь». – Париж; Нью-Йорк, 1966. – С.1723–1728.

№15

Вашингтон, 15 червня 1970

Дорога Мамо,

Хочу поінформувати Тебе про кілька справ та відповісти на питання, порушені в Твоєму останньому і передостанньому листах.

[...]

Кілька слів стосовно моїх переговорів з «Прологом». Ти дуже добре знаєш – або повинна знати – що в суспільному житті певні компроміси необхідні: людина не може чекати того, щоб усе робилося тільки, до найменших подробиць, згідно з її волею; вона мусить рахуватися теж з волею, бажанням, навіть «психологічними» комплексами своїх партнерів. Очевидно, для чесної людини компроміси можливі тільки до якоїсь границі, але не для кожної людини ця границя, до якої вона готова поступитися, проведена однаково. Мені здається, що я вмю бути й я є безкомпромісний у справах принципіальних, але я не маю такого честолюбства, яке мені забороняло б усяку уступку у речах другорядних. Моя книга «Між історією і політикою» матиме б[лизько] 400 сторінок. Стилістичні зміни, що їх я погодився зробити на прохання видавців, обіймають не більше дві – три сторінки. При цьому, підкреслюю, ці зміни справді тільки стилістичні, себто вони не міняють моєї думки, моєї концепції, але згладжують кілька «гострих кутів».

Я насправду не думав, що такий дрібний компроміс був незгідний з моєю гідністю та моїми переконаннями. Щодо статті «В обороні інтелектуальної свободи», то вона дійсно коштувала мене непропорційно багато праці. Але її остання версія мене самого не зовсім вдовольняла. Тому я вважав за доцільне не друкувати її в чікагському «Українському житті», але радше трохи зачекати й ще раз основне переробити. Саме тепер над нею працюю. Сподіваюся, що стаття таки буде надрукована в «Сучасності», на чому мені залежить, та ввійде до збірника.

Ще одне завваження, щоб закінчити з цією справою. Кравців мені ані брат, ані сват, він не належить до моїх громадських і особистих приятелів, але бігме не знаю, чому Ти рішила, що він «кретин». Може Ти пам'ятаєш його таким, яким Ти його знала у Львові, задикуватим молодим націоналістичним півником? Можу тебе запевнити, що сучасний Кравців культурна, розумна, відповідальна людина. Я чув його наукові доповіді, що стояли на належному рівні, та знаю про великий внесок, що його він постійно дає в редагування «Енциклопедії українознавства».

Мене не раз, Мамо, вражало Твоє надзвичайно нетерпиме й просто несправедливе відношення до людей, які чим-небудь Тобі не сподобалися.

Перехожу до своїх планів на поточне літо. Ти знаєш, що я вибрався на Міжнародний історичний конгрес у Москві. Мені пощастило дістати потрібні кошти. Моя маршрута виглядає так: тиждень у Москві на конгресі, тиждень у Києві. Чотири дні у Львові, врешті кілька днів у Мюнхені. Все розраховане від половини серпня до половини вересня, з тим, щоб бути у Вашингтоні на початок семестру. В наступному листі я зможу Тобі дати дні мого побуту в Мюнхені.

Щодо планів на наступний рік: щойно у другій половині травня відізався Едмонтон. Історичний відділ запросив мене як гостинного професора на академічний рік 1970–71. Я відповів, що запрошення не можу прийняти, бо воно прийшло так пізно, що моїм виїздом я справив би клопіт американському університетові. Тоді через день Еванс (голова історичного відділу Альбертійського університету) зателефонував удруге та запропонував мені гостинну професуру на один, весняний семестр. Переговоривши з моїм місцевим начальством, я цю пропозицію прийняв. Виїду до Едмонтону зараз після Нового року й залишуся до травня. Заберу з собою тільки найнеобхідніші речі, а свої меблі й бібліотеку дам на склад у Вашингтоні. Думаю, що така розв'язка корисна з різних міркувань: матиму запевний поворот до Вашингтону й запрошення на гостинну професуру до іншого університету скріпить мій престиж в американському ун-ті, рівночасно зможу пригланутися до обставин в Едмонтоні та перевірити мої відносини з Лесею.

До речі, в Едмонтоні я читатиму курс української історії, а також курс східноєвропейської історії.

Не хочу скрити від Тебе, що прикро вразив мене тон Твого останнього листа. Ти маеш право думати, що я роблю помилку, але чи це дає Тобі підстави обсипувати мене докорами й обвинуваченнями? Чейже йдеться в першу чергу таки про мое власне життя, професійне й особисте, яким я можу й мушу керувати згідно з моїм власним розумінням справ. Щодо моїх обов'язків супроти дітей й Тебе, то можу Тебе тільки запевнити, що я їх вповні свідомий та що приймаю їх до уваги при всіх моїх рішеннях. Коли б я, наприклад, дістав нову посаду, де я заробляв би наполовину більше, ніж тепер, то я був би спроможний Тобі більше допомагати, ніж досі.

Я можу інколи зробити в житті помилку, як і кожна інша людина. Але мені здається, що я дав досить доказів, що я вмів давати собі в житті раду та що рішення, що я їх приймав, були відповідальні. Дозволю собі пригадати Тобі ті справи, які в минулому були причиною розходжень між нами: Твоя пресія¹⁶⁵ на мене у справі релігійного виховання Петруся, а потім Твої настоювання, щоб я процесувався¹⁶⁶ з Джоен за право легальної опіки над дітьми, за дім на Черч Лейн, Твої сутестії¹⁶⁷, що Петрусеві потрібна «європейська гімназія». Я в цих речах дотримувався інших поглядів, ніж Ти, і Ти мала за це до мене великий жаль. Але поглянувши на справи спокійним, ретроспективним поглядом, скажи тепер сама: чи досвід не виправдав правильності моїх тодішніх рішень? Від себе я хотів би висловити одне бажання чи прохання: коли я опиняюся в трудних життєвих ситуаціях, коли стою в обличчі важких рішень, я був би Тобі вдячний, коли б Ти була більш стриманою з тим, щоб мене засуджувати, але радше намагалася вдуматися в мое становище. Твоя порада й моральна підтримка мені повсякчасне потрібні.

Ти знаєш, що я не маю звичаю бігти до Мама зі скаргою на жінку. Тому прошу Тебе, залиш Лесею у спокою. Я Тобі був натякнув, що між Лесею та

¹⁶⁵ Тиск.

¹⁶⁶ Судився.

¹⁶⁷ Див. прим.37.

мною виникли труднощі, але я не маю бажання входити в деталі. Твої уявлення про справу базуються в великій мірі на довільних здогадках. Можу Тебе, наприклад, запевнити, що Твій погляд, ніби Леся «лінива», зовсім безпідставний. Коли побачимося в Мюнхені, спробує Тебе поінформувати якнайдокладніше. В особистих і інтимних справах велике значення мають часто психологічні нюанси, що про них легше говорити, ніж писати.

[...]

[Підпис відсутній]

Ibid., ACC №84-155, Rudnytsky I.L., box 53, item 795

№16

Мюнхен, 16.III.1973

Сину,

Щиро радію Твоїми професійними успіхами, зокрема радію, що маєш в Едмонтоні сприятливі умови праці та добре себе почуваш.

Я прочитала з інтересом Твою рецензію на книжку про козацтво. Чи не думаєш, що варто видати офсет-друком збірку Твоїх рецензій та інших статей, які появилися в англomовних журналах? Статті, друковані в часописах, пропадають, а книжка, видана навіть у невеличкій кількості примірників і технічно недосканала, все ж залишається.

Децо мене дивує, що Ти взяв на себе редакцію історії українців у Канаді. Чи не шкода витратити час на таку роботу? Але, може я не маю рації, може з мюнхенської перспективи годі правильно оцінити значення такої книжки.

Просиш, щоб написала Тобі про мое сучасне життя. Найважливішою «подією», чи точніше кажучи, найважливішим, вирішальним фактором є те, що ... мені 81 рік. Люди вважають довговічність за велику Божу благодать і не думають про те, що старість є тяжким періодом життя. Занепад сил, всілякі недомагання, втомат – неминучі, навіть при непоганому здоров'ю і великій вітальній¹⁶⁸ силі Рудницьких. [...]

Продовжую працювати над книжкою про Йоана XXIII, і ця робота дає мені велику насолоду. Чудова людина, великий Папа – реформатор! Правду сказати, я припинила була роботу, довший час не була спроможна нічого робити. Паралізувала мене думка, що життя кінчається, не стане часу написати книжку (бо тема величезна), і видавця не знайду, отже навіщо писати. Тепер я собі сказала: навіть невеликі фрагменти моєї праці можуть мати вартість, отже треба роботу продовжувати.

[...]

Старість – це не тільки великий тягар для старих людей, але й обтяження для їхніх дітей, якщо ці діти ставляться серйозно до четвертої заповіді

¹⁶⁸ Життєвій.

декалогу¹⁶⁹, себто якщо ця заповідь записана в їх серці та в їх совісті. Потіхою для сина, що утримує стару матір, може бути думка, що обтяження не довготривале. Ще кілька місяців, найбільше рік або два. Бо «мірою життя людського є 70 літ, а коли при силах, то 80».

Чекаю з тугою приїзду Петрусика. Все тяжче, що я пережила, винагородив мені Бог любов'ю, щирістю, сердечністю цієї дитини.

М.

Ibid., ACC №84-155, Rudnytsky I.L., box 53, item 795

№17

Едмонтон, 25 березня 1973

Дорога Мамо,

[...] Гадаю, що повинні існувати якісь українські чинники, зацікавлені в тому, щоб фінансувати Твою працю про Йоана ХХІІІ. Коли б знайшлося, скажім, десять людей, які зобов'язалися б скласти на цю ціль десять доларів кожного місяця продовж двох років – проблема Твого забезпечення була б розв'язана. Але з різних причин, які для Тебе повинні бути ясні, мені годі в цій справі виявляти ініціативу.

[...]

Мені було приємно почути, що Ти радієш моїми «професійними успіхами». Твоя добра думка про мою працю, Твоя моральна підтримка завжди багато значили для мене. Тому що між нами від двох років не було правильного зв'язку, дозволь мені розказати Тобі дещо більше про себе. Можливо, що про дещо з цього я Тобі вже написав, отже вибач, якщо будуть певні повторення.

Насамперед, хочу вернутися ще до вашингтонського періоду. Я любив Вашингтон як місто, і його своєрідну атмосферу. Роки, що я їх там прожив, були цікаві. Але професійно там для мене не було майбутнього. Масу енергії зуживала боротьба з побутовими труднощами. На університеті мав я приятелів серед студентів і деяких колегів, але в історичному департаменті до мене ставились неприхильно й робили мені різні пакості (напр. відмовляли в нормальній підвищі платні). Щоправда, я виграв двобій з головою департаменту Бранденбургом щодо мого закріплення на посаді, але працювати в такій атмосфері не було легко. Тому я мав справжнє задоволення, коли міг відмовитися від цієї посади. А вже останнім часом я знов мав велику сатисфакцію, коли я написав Бранденбургові й повідомив його про мое «теньюр»¹⁷⁰ в Альбертському університеті.

Віддалення від дітей я відчув, повір мені, дуже болюче. Але я був свідомий того, що вони на порозі дозрілого віку та незабаром підуть у світ і

¹⁶⁹ «Шануй батька твого і матір твою, і добре тобі буде, і довго житимеш на землі».

¹⁷⁰ Англ. «tenure» – «гарантоване перебування на посаді».

почнуть жити самостійним власним життям. Не було ніяких шансів на те, щоб вони трималися мене. Отже, аргумент, що я, мовляв, мав обов'язок залишатися в Вашингтоні «заради дітей» був, на мою думку, позбавлений раціональних основ. З другого боку, я мав обов'язки теж супроти дружини. Наша з Лесею трирічна розлука була неприродна, психологічно тяжка для нас обоїх і загрозлива для нашого подружжя. А об'єктивні обставини були такі, що мені дійсно було легше переїхати й акліматизуватися в Едмонтоні (коли тут для мене відкрилась можливість посади), ніж Лесі в Вашингтоні.

Врешті, мабуть найважливіший аргумент. Ти мені колись докоряла, дорога Мамо, за мій аж надто скромний науковий доробок. Я сам від років був аж надто того свідомий. Але на це були певні причини. Я доволі пізно прийшов у житті до з'ясування моїх властивих завдань, мого творчого покликання. Це сталося вже в Філядельфії, коли я почав працювати професійно як викладач історії. Але з того часу, впродовж довгих років, я ніколи не мав нормальних, упорядкованих умовин екзистенції. Я мусів постійно плисти проти течії – чи дивно, що я так поволі посувався вперед? Моїх сил вистачало тільки на дрібні речі – рецензії, менші статті, доповіді – для більших проектів не вистачало віддиху. Я намагався дивитися на світ оптимістично й робити те, що міг. Але в мене існувало теж почуття, що мої творчі спроможності марнуються та що я не виконаю того, до чого я по суті покликаний.

Переїзд до Едмонтону створив епоху в моєму житті. Нарешті, на п'ятому десятку скінчилися мої «Лер- унд Вандеряре»¹⁷¹. В особистому відношенні, найважливіше, що скінчилось моє парубкування, яке я відчував як неприродне і незгідне з моєю натурою. В Лесі я знайшов добру, культурну, люблячу дружину, яка створила мені дім з привітною атмосферою. Живемо в добрій згоді. Якщо Ти, як Мати, бажаєш мені щастя, можеш бути спокійна: моє серце в добрих руках. [...]

Дивуєшся, чому я встряв в «Історію українців у Канаді». Це була не моя ініціатива, але Манолія Лупула¹⁷², професора педагогічного факультету Альбертського університету. Я маю проти супроти нього моральні зобов'язання, бо він найбільше причинився до мого переїзду до Едмонтону. Ми теж заприятимися особисто. Коли Лупул попросив мене стати співредактором «Історії», я не міг йому відмовити. Ми домовилися так, що в процесі редакційної праці Лупул пильнуватиме специфічно канадських аспектів, а я – українських. (Лупул канадець у третьому поколінні й не визнається в тонкощах української політики й громадських течій, зате він знаменито орієнтується в канадській проблематиці). Крім цього, я маю для книги написати один есей: про старокрайові коріння української іміграції. Колективна «Історія українців в Канаді» становитиме один [том] у серії історій двадцяти канадських етнічних груп. Увесь проєкт фінансований федеральним урядом

¹⁷¹ Нім. «Lehr- und Wanderjahre» – «Роки навчань та мандрів».

¹⁷² Манолій Лупул (1927–2019 рр.) – історик, професор Альбертського університету, ступінь доктора історії здобув у Гарварді. Один із засновників і перший директор (1979–1986 рр.) Канадського інституту українських студій, редактор «Ukrainian Canadian Review». Заступник голови Канадської ради з питань багатокультурності (1973–1976 рр.).

в Оттаві. Участь у цьому почині допоможе мені закріпитися в канадському академічному житті та зайняти помітне місце серед канадсько-української громадськості.

Так виглядає моя професійна ситуація, мої пляни. Маю почуття, що я вперше опинився в середовищі, де мене цінують і де маю сприятливі передумови для творчої праці. Якщо послужить здоров'я, я ще не одне зможу зробити. [...]

Кінчаючи, можу тільки повторити, що я дуже бажав би відновлення нормальних відносин між нами.

Цілую твої руки. Твій Іван

Ibid., ACC №84-155, Rudnytsky I.L., box 53, item 795

№18

Едмонтон, 19 грудня 1973

Дорога Мамо,

Останні два тижні стояли в мене під знаком семестральних іспитів. Тільки вчора віддав я оцінки й тепер можу легше віддихнути. Через завантаженість працею я не встиг написати Тобі раніше святочного привітання й побоююся, що Ти не дістанеш його на час. За це прошу Твого вибачення. Бажаю Тобі, Дорога Мамо, провести Різдво в доброму настрої і спокої духа, а надходячий 1974 рік прожити в здоров'ю та творчій праці. Леся приєднується до моїх бажань.

[...] Я радий, що мені пощастило переїхати до Канади та що після стільки років «плавання проти течії» я врешті опинився на посаді, де мою працю цінять і де маю сприятливі умовини. І я двічі радий, що покинув Америку, коли думаю про тамошню атмосферу, позначену злочинами, скандалами, постійним нервовим напруженням. [...]

В Едмонтоні тепер гарна зима, засніжена, але покищо без великих морозів. Ми святкуватимемо Різдво за старим стилем, коли на університеті вже починатиметься другий семестр.

Обіймаю Тебе, цілую Твої руки

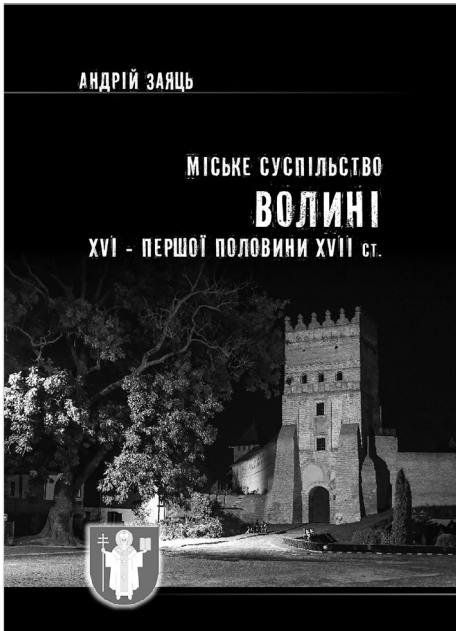
Ibid., ACC №84-155, Rudnytsky I.L., box 53, item 795

Abstract. *Fragments of correspondence of Ivan Lysiak-Rudnytsky and Milena Rudnytska from the scientist's fund, which is in the Archive of the University of Alberta, are published. The correspondence is represented as a documentary and artistic phenomenon, a synthesis of rational and emotional, a kind of personalized genre and a historical source at the same time, which opens up prospects for further deepening study of life, scientific, artistic and publicistic activity of two prominent figures of the Ukrainian intellectual environment in emigration. The epistolary dialogue,*

which has lasted for almost thirty years, is a chronicle of life of I.Lysiak-Rudnytsky and M.Rudnytska in different cultural environments of Europe, USA, and Canada. Thereby, it contains unique information for the reconstruction of their mental world. Selected letters reflect a wide range of characteristics that determine the inner world, spiritual, material, professional priorities, relationships with others, the diversity of feelings and emotions of the authors of the correspondence. Like no other historical source, private correspondence particularly reflects the picture of the relationship between mother and son, a kaleidoscope of their moods, reflects self-estimation, self-identification, emotions, thoughts on emigration life. The correspondence, which is published, reflects the equally important historical, cultural, and social contexts of the post-war Ukrainian intellectual elite, which turned out in exile, its search for ways of self-realization in an alien environment, and adaptation to the challenges of time taking into account complicated human relationship. The relevance of the publication of the correspondence is due, above all, to the multidimensionality of its contexts. The epistolary dialogue of I.Lysiak-Rudnytsky and M.Rudnytska is proposed for scientific analysis in several perspectives (mother and son dialogue; dialogue between two Ukrainian intellectuals in terms of emigration; dialogue in the field of generational and gender oppositions), each of which adds new elements to the holistic reconstruction of their mental world.

Keywords: *Ivan Lysiak-Rudnytsky, Milena Rudnytska, Ukrainian emigration, historical source, correspondence, biography, mental world, epistolary dialogue.*

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Заяць А.

**Міське суспільство Волині XVI –
першої половини XVII ст. –
Л.: ЛНУ ім. І.Франка, 2019. –
582 с. + вкл.**

Українська історіографія ранньомодерної доби збагатилася ґрунтовною монографією. Її автор – знаний дослідник історії волинських міст – оприлюднив у цій книзі результати своїх багаторічних пошуків. Тематично праця стала продовженням попередньої студії фахівця «Урбаністичний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст.» (2003 р.) і присвячена вивченню соціальних і правових явищ у міському суспільстві Волині зазначеного періоду. Крізь призму велико-

го документального масиву історик представив широку панораму суспільних відносин у тогочасних волинських містах: управління, судочинство, особливості розвитку міської громади.

Книга складається зі вступу, шести розділів (поділених на низку підрозділів), висновків і додатків. У першому підрозділі першого розділу (с.7–45) здійснено огляд української та іноземної історіографії, відзначено вагомий внесок попередників у висвітлення порушеної проблематики, яка, однак, в окреслених хронологічних межах цілісно ще не розглядалася. Другий підрозділ – це аналіз рукописних джерел, опрацьованих і введених до наукового обігу автором. Основою джерельної бази дослідження стали головним чином матеріали судово-адміністративного походження – володимирські, кременецькі та луцькі ґродські й земські книги, книги Литовської метрики, незначна кількість збережених замкових (Заслав) і міських (Луцьк, Олика, Вишва, Миляновичі, Рівне, Козлин) книг, а також акти описово-статистичного характеру (поборові й подимні реєстри, люстрації та інвентарі). Домінують серед цих матеріалів ґродські, земські книги, які добре збереглися від початку їх запровадження (1566 р.). Подокументний аналіз дав змогу

виявити значний масив інформації з історії міського суспільства Волині. У Литовській метриці акумульовано вписи королівських привілеїв на заснування міст, надання маґдебурзького права, цехових статутів, ярмарків, торгів тощо. Інвентарі й люстрації стали безцінним джерелом для з'ясування соціальної та професійної структури волинських міщан. Завершується характеристика документальної бази оглядом уже виданих джерел з історії міст Волині XVI – першої половини XVII ст. Їх розпочав публікувати В. Антонович в «Архиве Юго-Западной России», загалом вони розпорошені по багатьох тематичних збірниках документів, що безпосередньо не стосуються міської історії. В останньому підрозділі вступного розділу розкрито методологію та методи вивчення проблеми. А. Заяць використовує традиційну методику історичного дослідження, яке, серед іншого, вимагало й уміння в умовах майже цілковитої небережності міських книг віднаходити відомості про міські сюжети в документах неміського походження – судово-адміністративних книгах ґродських урядів і земських судів та описово-статистичних актах. Із цим завданням автор блискуче впорався, застосувавши подокументний метод опрацювання, а також методи просопографії, мікроісторії та ін.

У другому розділі – «Загальна характеристика міських поселень» (с. 45–105) – розглядаються термінологічні питання («місто»/«містечко»), а також критерії класифікації міст. Передовсім дослідник зосереджується на понятті «місто». На відміну від інших істориків, А. Заяць розрізняє місто й село не за соціально-економічними характеристиками, а у правовому відношенні, адже міський статус поселення надавався великокнязівським і королівським привілеєм. Водночас указується на певну умовність термінів «місто» й «містечко», оскільки в документах ті самі поселення часто означувалися по-різному. Атрибутами міського статусу на Волині в досліджуваній час були локаційно-маґдебурзький привілей (закладав основи управління та судочинства в місті), правові акти на ярмарки й торги, укріплення тощо.

Базовим критерієм класифікації міст обґрунтовано обрано демографічний (кількість жителів/будинків). На підставі подимного реєстру 1629 р. – найповнішого статистичного джерела першої половини XVII ст. – фахівець виділяє міста чотирьох категорій залежно від адміністративного статусу та чисельності населення: головні (три центри повітів), більші (15 міст / із понад 500 будинків у кожному), середні (42 / 200–500) та малі (55 / до 200) (с. 56). Після виходу монографії про урбанізаційний процес на Волині (2003 р.) авторові вдалося виявити ще 19 поселень, які мали міські права, тобто на середину XVII ст. їх нараховувалося щонайменше 125. Із них 111 (89%) приватних. За своїми функціями навіть найменші міста були центрами «торгівлі, ремесла, опорними вузлами дорожньої сітки, релігійно-культурними осередками і, що особливо важливо, – острівками правової культури регіону» (с. 38). Вони також виконували оборонні (існування замків засвідчено у 105 міських поселеннях), адміністративні, резиденційні функції (с. 66–67).

Історик дотримується думки про поступальний розвиток міст. Незважаючи на низку стримуючих чинників, таких, як їх оренда й застава (наведено характерний приклад орендування міст заможним євреєм Маєром Давидовичем із Колок, с. 86–91), надмірне обтяження міщан повинностями

на користь власника, недалекоглядна урядова митна політика (коли митні комори і прикоморки, котрі були в багатьох містах, віддавалися переважно на відкуп євреям), морові пошесті, пожежі, регулярні татарські набіги, шляхетські міжусобиці, що часто супроводжувалися розоренням міст, жовнірські постої («лежі») та напади, існували і сприятливі – вигідне географічне положення Волині (зокрема розгалужена мережа річок, поблизу яких здебільшого й виникали міста), численність торговельних шляхів, інтенсифікація товарно-грошових відносин, що стимулювала шляхту локувати нові містечка, утечі селян як позитивний фактор залюднення міст.

У третьому розділі – «Роль власників приватних і старост королівських міст у системі міської життєдіяльності» (с.106–123) – зроблено висновок про визначальну роль у появі та розвитку приватних міст їхніх власників (маґнатів і шляхти). Реконструюється механізм залежності міського соціуму від власника, який не лише ініціював локацію міста, отримання ним королівських привілеїв, але й вкладав свої кошти в його розбудову, призначав вїйта, був апеляційною інстанцією щодо рішень міського суду тощо, тобто повноправним господарем поселення. Звичним явищем було втручання в міське самоврядування (через призначення урядників), оренда й застава міст. Не сприяло розвитку міських поселень спільне володіння ними кількох осіб. Автор підтверджує усталену в історіографії тезу про вплив старости на життя королівських міст. Проте також акцентує й на позитивних сторонах цих контактів, переважно в питаннях обороноздатності чи підтримки правопорядку. У праці детально описано механізми управління старостами та їхніми заступниками (підстаростами, намісниками, бурграбіями) в містах, рівень їх втручання в міські справи (надто у самоврядування й судочинство), конфліктні ситуації (особливо гострі виникали в Луцьку, Володимирі, Кременці), які залежали від багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів. Траплялися випадки, коли шляхтич поєднував уряди старости та вїйта (інкорпорація вїйтівства, характерний приклад Ковеля). Ця обставина позбавляла міщан можливості вибрати своїх урядників, відкривала шлях до значних надуживань із боку старости та його заступників або ж орендарів.

Четвертий розділ монографії присвячено організації міського управління (с.124–225). У першому підрозділі докладно проаналізовано роль і місце вїйта у житті міської громади. У королівських містах його призначав король, а у приватних – власник поселення з кола своїх слуг. З огляду на прибутковість (плата за судочинство, прибутки від нерухомості, включно з цілими селами, податки та повинності міщан і т. д.), вїйтівство в королівських містах часто передавали в заставу/державу, інколи продавали. Найчастіше вїйтами ставали представники шляхти, рідше – міщани, за етнічною належністю – українці й поляки. Попри утримування вїйтівства, вїйти-шляхтичі брали участь у звичних для себе грошово-кредитних операціях (боргували та позичали гроші), провадили підприємницьку діяльність. Вони мали власних слуг, нерідко теж шляхетського походження. У королівських містах вїйтівства зазвичай були дідичними. За нормами маґдебурзького права вїйти очолювали судовий орган – лаву. Типовою була ситуація, коли вони надуживали своїм посадовим становищем (показові конфлікти на цьому ґрунті володимирських міщан із

війтами у другій половині XVI ст.). За умови невикуплення війтівства міськими громадами війти-шляхтичі залишалися чужими для міщан, переважно зі своїми інтересами, які майже ніколи не збігалися з міщанськими, що й провозувало протистояння (як у Володимирі, так і у Кременці та Луцьку), які автор яскраво описує у книзі. У приватних містах влада війта обмежувалася не тільки власником, а й урядником пана, котрий керував маєтковим комплексом із центром у місті. Часто вони діяли спільно, інколи урядники мали зважати на позицію війтів. Останні не раз перекладали свої судові повноваження на заступників – лентвійтів. Це була плата своїм слугам, часто лентвійтівство передавалося в держання. Натомість прибутки від маєтків і данин, якими забезпечувалося війтівство, війти могли віддавати в оренду іншим особам, навіть євреям. Лентвійти, будучи як міщанами, так і шляхтичами, нерідко суміщали цю посаду з урядами бурмистрів, райців, лавників, писарів, тобто були інтегрованими в міське самоврядування. Окрім судових функцій вони стежили за правопорядком у поселенні, долучалися до управління містом, виконували доручення війтів, виступали вповноваженими міщан. Лавники (присяжники), котрі творили дорадчу судову колегію, підпорядковувалися війтові та лентвійтові. Максимальна їх кількість у повітових містах znana з джерел – 7 осіб, але згадуються в основному по 1–2 або 3–5 лавників, які обиралися на різні терміни. Практикувалося авансування на вищі уряди – лентвійтів і райців. Присяжники були здебільшого міщанами українського походження, за винятком Кременця, де цю посаду обіймали поляки. Лавники засвідчували вчинення правових дій поза магістратом (як-от укладання заповітів), полагоджували різні справи за велінням райців і бурмистра тощо. Часто були неписьменними, підбиралися війтами зі своїх слуг і родичів, не пов'язаних із містом, що порушувало норми маґдебурзького права.

У другому підрозділі четвертого розділу мовиться про міську раду – важливий орган міського самоврядування. Райці, які виконували адміністративні функції в місті, видавали різноманітні накази, розпоряджались фінансами (про що звітувалися), організовували збір подимного й інших державних податків із міщан (через це деколи піддавалися баніції), загалом стояли на сторожі міських прав і піклувалися про розвиток міста. Стежили, наприклад, щоб міщани зі своєю нерухомістю не потрапляли під неміську юрисдикцію, вчасно відбували повинності та платили міські податки. Обстоювали вони й ремісничі або торговельні інтереси міста (скаржилися на євреїв за їх надуживання в торгівлі, поборювали костельних, шляхетських і замкових підданих у цеховому ремеслі й т. д.), піклувалися про обороноздатність і благоустрій міста, дотримання в ньому правопорядку (зокрема виставляли міську сторожу та слуг для патрулювання ринку, вулиць). Кількість райців сягала 4, а каденція далеко не завжди обмежувалася 1 роком. За походженням вони були міщанами-українцями (у Кременці третина була католиками). Окремі райці просувалися щаблями кар'єрної драбини, іноді посідаючи уряд лентвійта або й війта (Олика, 1601 р.). Займаючись підприємницькою діяльністю, вони неодноразово надуживали своїм службовим становищем, самі порушували правопорядок, вели себе негідно, ігноруючи приписи міського права.

Дослідник уклав майже вичерпний перелік луцьких в'їтів, досить повний – володимирських, меншою мірою – кременецьких, також установив імена 180 в'їтів приватних міст і понад сотні писарів зі щонайменше 30 міст. У відповідних місцях книги подано доповнення переліків луцьких лентвійтів, лавників, райців, які опублікувала Н.Білоус у праці «Urządnicy miejscy Łucka w XV–XVII wieku: Spisy» (2017 р.).

У третьому підрозділі четвертого розділу А.Заяць інформує про склад та функції найманих міських урядників і слуг (писарів, шафарів, інстигаторів, кликунів, катів, сторожів, міських і в'їтівських слуг), від котрих також залежало повноцінне життя міського суспільства. Найважливішим із найманих урядників був писар, котрий, згідно зі своїми службовими обов'язками, був присутній як на засіданнях лави, так і ради, вів міські книги й іншу документацію, вписував судові позови, завіряв заповіти, за потреби представляв інтереси міста, був свідком при виконанні низки правових дій. Не менше половини з відомих істориків писарів були шляхтичами, переважно українцями за походженням, рідше поляками. Ці урядники часто-густо займалися позаписарськими заняттями, неправно використовували своє адміністративне становище, фігурували у судових справах як відповідачі. Якщо про писарів маємо достатню багату документальних відомостей, то про опікунів міськими фінансами (шафарів) і публічних обвинувачів (інстигаторів) джерела згадують лише в Луцьку. Автор визначив функціональні обов'язки міських та в'їтівських слуг, їх різновиди («паробки», «позовчики», «підвойські», «кликуні»), навів звістки про міську сторожу (підтримувала порядок в місті, протипожежну безпеку, оберігала міщан від злодіїв, ловила останніх, конвоювала їх до місць ув'язнення), ката, службовців із чітко окресленими зобов'язаннями – слюсарів, пушкарів, шабельників, пастухів, сурмачів. Міські слуги виконували різні завдання ради та в'їта, поліцейські функції, скликали міщан на збори, викликали до суду оскаржених осіб (так звані «позовчики», котрі розносили позови), оголошували розпорядження міської влади («кликуні») тощо.

В останньому підрозділі четвертого розділу А.Заяць розкрив роль в управлінні містом середнього прошарку міщанства – ремісників, купців, заможних перекупнів/перекупок, власників нерухомості. Однак мешканці королівських міст Волині належали до різних юрисдикцій – не тільки міської (ратушної/магдебурзької), а й замкової, шляхетської та духовної (церковної/костельної), а тому не були єдиними у правовому сенсі й часто протистояли одні одним. У вужчому значенні підданих замку, шляхти та духівництва взагалі не варто вважати міщанами, адже вони не сплачували міських податків і не відбували необхідних повинностей, проживаючи на юридиках, адміністративно підпорядковувалися окремим в'їтам та лавникам, а ті були слугами магнатів і вищого духовенства чи монастирів. Поспільство Луцька обирало міських урядників, оплачувало їхню роботу, контролювало, брало участь у вирішенні міських справ шляхом спільних нарад у ратуші, заслуховувало фінансові звіти своїх зверхників. Неодноразово еліта поспільства – цехмістри – ставали учасниками засідань ради і лави. Подібна практика існувала й в інших повітових містах. За неналежне виконання службових обов'язків представники міського загалу позивали райців, лавників, в'їтів. Міщани Кременця

в 1615 р. отримали дозвіл створити контрольний орган – колегію 24-х мужів, проте її діяльність джерельно не відображена. У приватних містах міщанство мало менший вплив на вибори урядників (це робилося за згоди власника).

Міське судочинство та його специфіка стали предметом дослідження в п'ятому розділі (с.226–280). На підставі актового матеріалу автор з'ясував, що суди були переважно мішаного типу – раєцько-лавничі (гайні виложені, потрібні/поточні), в яких застосовувалися приписи маґдебургії (кодекс Б.Гроїцького; наводиться ряд прикладів, де у судових рішеннях покликалися на конкретні статті маґдебурзького права), II і III Литовських статутів (показові у цьому плані судові постанови в Козлині 1608–1609 рр.), хоча є й випадки звернення до звичаєвого права («ставлення шапки», кидання жереба). У разі потреби судочинці повітових міст зверталися по роз'яснення до «вищого суду» у Львів. Поза юрисдикцією міських судів перебували євреї, яких судив староста або підстароста. На шляхтичів чи мешканців юридик міщани нерідко скаржилися до замкових і гродських судів. Так, хоча у приватних містах формально міські суди були незалежними від замкових урядів, які виступали апеляційною інстанцією щодо їхніх рішень, однак міщани не раз подавали свої скарги безпосередньо до замкових судів, особливо коли справа стосувалася війта. Суди зазвичай відбувалися в ратуші, проте інколи й в інших місцях – будинках війтів, лентвійтів, райців, ба навіть у шинку (Луцьк, 1608 р. – с.233). Автор описав етапи судового процесу від його початку (вручення позову) та до вироку (часто передбачав смерть або покарання біля стовпа ганьби – пранґера), включно з годинами проведення судового засідання, наголосивши, що у судах можна було шукати справедливості, але траплялися й ситуації, коли в їх діяльності проявлялися подвійні стандарти. Важливе місце у судочинстві відігравала присяга, а також участь уповноважених («умоцованих») осіб, фактично адвокатів. Превалювали справи цивільного характеру, проте були і кримінальні (вбивства, крадіжки, погрози тощо). Поширеним явищем залишалося й полюбовне залагодження суперечок. Дослідник доводить, що у волинських міщан, особливо королівських міст, було розвинене почуття власної гідності та правової свідомості.

Шостий, завершальний, розділ монографії присвячується міській громаді (с.281–385). А.Заяць намагався показати джерела формування міщанства, його соціальний, професійний та етнічний склад, наявність шляхетського чинника в міщанському повсякденні. У першому підрозділі приділено увагу залюдненню міських поселень, яке проходило шляхом природного відтворення, переселення й утечі до міст переважно селян, хоча за законом мешкати там мали право лише вільні люди. Потенційних утікачів нерідко переманювали власники новозаснованих міст. Автор охарактеризував явище «викочення» селян (організоване переселення чужих підданих). Такі переміщення (як селян, так і міщан) набули великих масштабів, на що вказують непоодинокі у гродських та земських книгах угоди шляхти про повернення втікачів. У королівських містах селяни осідали й на юридиках. До міста легально переселялися також представники вільних категорій населення – замкові слуги, козаки, духівництво, євреї.

Правовий статус волинських міщан висвітлено у другому підрозділі шостого розділу. Максимально повно, наскільки це дозволяли джерела, історик

осмислив цю малодосліджену проблему. Найважливіше питання – прийняття до міського права, що було звичною нормою у великих королівських містах, – на матеріалі волинських міст досі ніхто не вивчав. Авторкові вдалося встановити, що в першій половині XVII ст. в Луцьку міщани отримували міське громадянство. У цьому контексті цінні спостереження щодо побутування самого терміна «міщанин» у королівських містах Волині. Усіх їхніх жителів називали «міщанами» (навіть євреїв), натомість в інших містах Корони такий статус мали лише ті, хто приймав міське право, тож мешканців юридик чи загалом передмість, як і членів єврейської громади, так не називали. На переконання дослідника, це свідчить про нерозвиненість правової термінології та незначну диференціацію міщанського середовища на волинських теренах. Автор скрупульозно аналізує артикули Литовських статутів, що стосувалися прав міщан, на прикладах показує ступінь їхньої особистої свободи, котра була доволі обмеженою (у приватних містах населення залежало від власників, які часто не робили різниці між ними й підданими селянами). Попри це, статус міщанина надавав його носієві низку прав, зокрема займатися торгівлею (бути купцем) і ремеслом (входити до складу цехів), що гарантувалося королівськими привілеями на торги та ярмарки і затвердження цехових статутів. Не менше міщани мали й обов'язків. Як користувачі своїх земельних наділів (а не власники), вони були змушені сплачувати відповідні чинші; на них покладалися й інші повинності – грошові, натуральні та відробіткові. Громадяни міста платили державні податки (у приватних міських поселеннях – їхнім власникам), виконували ремісничі роботи, відбували підводну повинність, військовий обов'язок (утримання міських укріплень у належному стані, володіння зброєю), у деяких приватних містах – навіть панщину.

У третьому підрозділі, що має назву «Соціальна структура і професійний склад міського населення», А.Заяць для аналізу соціального розшарування міщан застосовує традиційну дослідницьку схему (патриціат – поспільство – плебе), хоча й наголошує на її умовності, яка не дозволяє визначити статус багатьох категорій міських мешканців Волині – халупників, парканників, комірників, огородників, підсусідків тощо. У волинських містах були й так звані «служилі люди» – бояри, козаки, стрільці, гайдуки, лісничі, гайові, побережники. Для суспільного розшарування ключовим є рівень заможності. До «патриціату» належали райці, лавники й писарі, «багатші міщани» (володіли великою кількістю землі й худоби, орендували села, ставки, корчми, млини, збір податків і т. д.), а до поспільства – середнього прошарку міщан – ремісники (у т. ч. цехмістри), дрібніші купці, заможніші перекупні/перекупки, представники вільних професій (аптекарі, лікарі, малярі), власники міської нерухомості. До «плебсу» (бідноти) автор цілком слушно зараховує учнів ремісників, домову челядь, наймитів, гультяїв («люзних»), злидарів («нендзних»), але також і позацехових ремісників (с.350, 392), що, на наш погляд, не зовсім виправдано, адже вони, проживаючи, наприклад, на юридиках, могли бути досить забезпеченими (зрештою, в іншому місці книги історик і сам ставить під сумнів усталену тезу щодо партачів як представників плебсу – с.326).

Стосовно інших виокремлених у монографії категорій міського населення (коморників, підсусідків, огородників та ін.) слід зауважити, що їх можна

«вписати» в уже згадану соціальну «тріаду». Адже той самий представник плебсу міг фігурувати в інвентарях як коморник тільки на тій підставі, що винаймав приміщення у власника будинку. Підсусідки, які не мали власної землі, проте володіли хатою, могли бути успішними ремісниками чи перекупнями, тобто умовно належати до поспільства. До нього ж можемо віднести також тих огородників у приватних містечках, в яких були халупа, город, а то й власне поле. Перелічені щойно категорії міського населення класифікуються за майновою ознакою. Служилий люд міст, поділений автором за функціональною ознакою, також розшаровується соціально. Скажімо, козаків, котрі відбували кінну службу (виставляли до чотирьох коней), доцільно вважати середньозаможними мешканцями приватних міст.

Серед категорій служилих людей, виділених у праці на основі документальних свідчень, привертають увагу чемериси. Зафіксовані у Красилові та Базалії (1615 р.), вони, за словами автора, виконували «якісь військово-поліційні функції» (с.335). Представники цього етносу (загалом 27 осіб), очевидно, мали обов'язок кінної служби й використовувалися для охорони названих міст від татар. Чемерисів Я. Дашкевич розглядав як самотню військово-служилу етнічну групу угро-фінського походження (відгалуження поволзьких марійців), яка за соціальною роллю була близькою до міських козаків¹. Звістка про чемерисів у приватних містах Волині унікальна, адже з неї висувається, що вони були не лише на старостинській службі в Барі та інших містах Поділля, а й наймалися маїнатами (тут – Острозькими) для сторожової служби з метою захисту волинських маєтків від татар.

Професійну структуру міщан, через брак документів відповідного характеру, детально вивчити неможливо. Однак подані автором підрахунки згадок про щонайменше 136 міщанських професій дають змогу говорити про традиційну спеціалізацію міського ремесла, яке поділялося на виробничу та невиробничу сфери, окреслити його регіональні особливості, престижність, відстежувати конфлікти у цехах, поборювання партачів, відносини з євреями тощо. Окрім традиційних фахів, без яких не обходилося жодне місто (ковалі, кушніри, шевці, ткачі, гончарі), А. Заяць визбирав відомості про малярів, годинників, аптекарів, цирульників («балверів»), золотарів та ін. Ремісники поєднували свою професію з іншими видами діяльності, передовсім підприємництвом (вони орендували нерухомість, торгували зерном тощо). Цехи існували в більших містах (знаємо про цехові статuti з Луцька, Володимира, Кременця) й за своєю організацією взувалися на ремісничі корпорації королівських міст Корони. Кількість цехів не була великою (наприклад у Кременці станом на 1635 р. їх налічувалося шість). Очоловали ремісничі об'єднання цехмістри, котрі іноді, як уже зазначалося, посідали уряди лавників і райців.

Етнічну належність волинського міщанства ідентифіковано за іменами/прізвищами та супровідними етнонімами (ця дослідницька проблема стала темою четвертого підрозділу шостого розділу монографії). Незважаючи на недосконалість такого методу, удалося усталити, що українці становили левову частку населення волинських міст. Цю тезу підтверджують і факти відчутного

¹ Дашкевич Я. Чемерисы в городах Украины XVI–XVIII вв. // Його ж. Україна і Схід. – Л., 2016. – С.437, 444.

переважання останніх серед райців та лавників. Цікаво, що якщо у Кременці, Олиці й Торчині католиків нараховувалося близько третини від загального числа задокументованих урядників, то в Луцьку неукраїнців було всього 7–8%. У 1620–1640-х рр. в Острозі католицизм сповідували майже третина всіх райців і лавників, натомість у менших містах у цей час ситуація залишалася незмінною – там виразно домінували українці (приклад Вижви, Милянєвичів, Ковеля, Рівного, Горохова). Порівняно з XVI ст., у першій половині XVII ст. спостерігалася тенденція до зростання в міському середовищі кількості католиків (переважно поляків), що пояснюється вдалою релігійною політикою католицької церкви (існувала Луцька дієцезія з деканатами у Володимирі, Олиці, Кременці, Заславі та Збаражі, що охоплювали 63 парафії).

Джерела фіксують у Луцьку вірменську громаду, є також поодинокі згадки про московитів, литвинів (литовців/білорусів), німців, італійців, шотландців, циган, одного латвійця. У містах князів Острозьких на початку XVII ст. жили невеликі громади осілих татар (найбільше в Острозі, але також у Старокостянтинові, Новому Любарі, Новому Полонному), які виконували військові повинності. У цьому аспекті до татар близькими були вже згадані чемериси, котрих чомусь не зараховано до міських етносів.

За обчисленнями автора, євреї документуються у 86 містах Волині. Станом на 1629 р. найбільше їх було у Киселині (51%), трохи менше половини – у Кошовграді, ще менше – у Корниці (28%), Андріїві (23%), Володимирі (20%). У 16-ти містах частка представників цієї національної спільноти становила 10–19%, у 33-х – 5–10%, у 27-ми – до 5%. Дослідник має рацію, стверджуючи, що під тогочасним терміном «жиди» розуміли рабанітів і караїмів (діяв релігійний критерій розрізнення, де перші (євреї) були ортодоксами, а другі (караїми) – відступниками, які хоча й дотримувалися Старого Заповіту, однак відкидали Талмуд). В етнічному відношенні це також були дві відмінні групи, що різнилися мовою й побутом. Караїми – тюркська народність із високим рівнем етноконфесійної самосвідомості – мали свою окрему громаду в Луцьку, а також у Деражні², що, на жаль, спеціально не акцентовано в підрозділі, де йдеться про поліетнічний характер волинських міст (хоча згадки про луцьких караїмів у книжці трапляються неодноразово – с.188, 200, 203, 216, 273, 349 та ін.).

В останньому підрозділі шостого розділу А.Заяць зупиняється на проблемі шляхти в містах, яка з'являлася там із різних причин (сеймики, гродські уряди й земські суди, ярмарки, торги тощо). Зокрема автор окреслив шляхи проникнення шляхетства в міста (королівські надання, купівля нерухомості, відчуження її через борги, одруження з міщанками) та описав реакцію міщан на це явище (традиційно вони скаржилися королю і старості про несплату шляхтичами міських податків). Зацікавлений читач знайде у книзі сюжети, пов'язані не тільки з проживанням шляхти в королівських містах, а і її участю в роботі органів міського самоврядування (урядування на посадах в'їта, лентв'їта, райців, лавників, писарів), протистоянням із міщанами (зазвичай провокувалося негідною поведінкою окремих шляхтичів, що проявлялася в

² Про караїмів у Луцьку та Деражні див.: *Дашкевич Я.* Караїми // Там само. – С.368–369; *Gąsiorowski S.* Karaïmi w Koronie i na Litwie w XV–XVIII wieku. – Kraków; Budapeszt, 2008. – S.193–198, 373, 435, 457–458; *Шабаровський В.* Караїми на Волині: Штрихи до портрета загадкового народу. – Луцьк, 2013. – С.49–156.

нападах на будинки, пограбуванні та побитті (іноді аж до смерті) міщан, згвалтуванні їхніх дружин, доньок тощо), насиллям міщанства над шляхтою (окрім словесних образ були й випадки побиття, які призводили до загибелі), а також співпрацею між ними на економічному ґрунті (взаємні позики грошей, застава речей). Нерідко саме шляхтичі ставали вповноваженими міщан у різних справах (так, інтереси згаданого вище колківського єврея Маєра Давидовича представляли понад 25 осіб шляхетського походження, серед них і князь Григорій Четвертинський). Виявом присутності шляхти в повітових містах Волині були не лише їхні двори/будинки, а і юридики, котрі мали окремих в'їтів, приваблювали позацехових ремісників та збіглих селян. На думку автора, юридики відігравали деструктивну роль у житті міст на маґдебурзькому праві (с.365). Справді, в економічному та правовому відношенні такі адміністративно-територіальні утворення, автономні від ратушної юрисдикції, підривали міський устрій, однак, з іншого боку, у них варто також убачати позитивний фактор урбанізації міських поселень, їх просторового розвитку. У приватних містах шляхтичами були близько 75% в'їтів і майже 100% урядників (намісників). У цих населених пунктах зосереджувалася також служила шляхта.

У висновках автор акцентує увагу на ключових проблемах, розглянутих у дослідженні (с.386–393). Доповненням до нарративної частини монографії стали значні за обсягом додатки. Це переліки в'їтів Луцька, Володимира та приватних міст (с.402–419), луцьких, володимирських, кременецьких, ковельських лентв'їтів, райців (у т. ч. бурмистрів), лавників (с.420–468), урядників приватних міських поселень – Миляновичів, Вижви, Козлина й Олики (с.469–481). Окремі таблиці присвячено міським писарям королівських і приватних міст (с.48–486), згадкам про євреїв, зі вказанням числа їхніх будинків (с.487–492). Завершується видання науково-довідковим апаратом, який включає список джерел і літератури (с.493–537), географічний та іменний покажчики (с.538–580). Візуально і змістово доповнює книгу окремий ілюстративний блок, а також карта, на яку нанесено всі міста Волині досліджуваного періоду з поділом їх на королівські, шляхетські та духовні.

Насамкінець відзначимо особливість авторської методи наукових студій – кожна висловлена теза обґрунтовується документальними свідченнями, що дозволяє читачеві поринути в міський світ ранньомодерної Волині. Завдяки такому підходу, монографія має не тільки величезну наукову вартість для історичної урбаністики – вона є й невичерпним джерелом для краєзнавчих розвідок. У цій праці викладено надзвичайно багато розмаїтих фактів з історії конкретних міст. До позитивних сторін рецензованого дослідження також слід віднести глибоку обізнаність автора з літературою предмета – висвітлення важливого наукового питання А.Заяць розпочинає з огляду думок істориків, а вже потім висловлює власне бачення проблеми, підкріплюючи його джерельними відомостями.

Із появою монографії про міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст. українська історіографія вийшла на якісно новий рівень у містознавчих студіях ранньомодерної доби.

Андрій Фелонюк (Луцьк)

**ЛИМАН І., КОНСТАНТИНОВА В.
НІМЕЦЬКІ КОНСУЛИ В ПІВНІЧНОМУ ПРИАЗОВ'І
(XIX – ПОЧАТОК XX СТ.). – ДНІПРО:
ЛІРА, 2018. – 500 С.**

Прагнення України до тісного зв'язку з європейськими структурами – не нова й не чужа для вітчизняної історії тенденція. Однак попри зростаючий інтерес до минулого дипломатії та міжнародних відносин, на сьогодні є лише кілька монографій і дисертацій, присвячених діяльності іноземних консулів на теренах України часів Російської імперії.

На цьому тлі виявляється актуальною та плідною наукова діяльність професорів Бердянського державного педагогічного університету Ігоря Лимана та Вікторії Константінової, які започаткували серію «Історія іноземних консульств на Півдні України». Зараз декілька книг, присвячених діяльності британських консулів, розміщено у вільному доступі на всіх трьох мовних версіях сайту Науково-дослідного інституту історичної урбаністики¹. Це стало можливим завдяки участі в міжнародному проєкті «Чорне море і його портові міста, 1774–1914: Розвиток, конвергенція та зв'язки зі світовою економікою».

Підготовку й видання цієї книги, присвяченої діяльності німецьких консулів у портових містах Північного Приазов'я, здійснено в рамках проєкту, фінансованого генеральним консульством Федеративної Республіки Німеччина в Донецьку / офіс у м. Дніпро. Симптоматично, що її вихід накладається на тренд міждержавного рівня – 2017/2018 р. було проголошено Українсько-німецьким роком мов. Організаторами виступили МЗС Німеччини, посольство цієї країни в Україні та Гете-інститут у Києві (координація проєкту) за домовленістю з Міністерством освіти і науки України та Міністерством закордонних справ України.

На широкому біографічному матеріалі конкретизовано та унаочнено торговельні, економічні, дипломатичні зв'язки Північного Приазов'я з німецькими землями, а також роль німців-колоністів і німецьких підприємців у розвитку регіону в XIX – на початку XX ст.

Метою авторів було всебічне висвітлення історії німецьких консулів, аналіз їх багатогранної діяльності та ролі у житті регіону. Дослідження охоплює значний період. Нижня хронологічна межа стартує від кінця 1830-х рр. – перших відвідин портів Бердянська й Маріуполя німецькими торгівельними суднами та початку 1840-х рр. – появи перших менонітських і німецьких

¹ Див.: [Електронний ресурс] <http://ri-urbanhistory.org.ua>

колоністів у Північному Приазов'ї. Перші німецькі консульські установи в Бердянську та Маріуполі відкрили після Східної (Кримської) війни Пруське королівство та Мекленбург-Шверинське герцогство (1859 р.), прибережні держави, зацікавлені в тому, щоб утримувати в портах Російської імперії установи, які представляли б їхні інтереси та надавали підтримку своїм землякам, котрі жили на цих територіях. Закриття представництв Німецької імперії відбулося на початку Першої світової війни – саме цей факт і визначив верхню межу дослідження.

Дотримуючись історіографічної традиції, автори відрізняють українське Північне Приазов'я з портовими містами Бердянськом і Маріуполем від російського Східного з Таганрогом та Ростовом-на-Дону. Утім географічні рамки аж ніяк не обмежуються двома містами. Це зумовлено, по-перше, тим фактом, що в різні часи під юрисдикцією німецьких консулів знаходилися землі в межах нинішніх Запорізької, Дніпропетровської, Донецької та Луганської областей України. А, по-друге, перипетіями життєвих шляхів самих представлених у книзі німецьких консулів, їх родинних, комунікаційних зв'язків, так само, як і віддзеркаленою в консульських рапортах географією торговельних зв'язків Північного Приазов'я.

При підготовці монографії використано великий масив джерел різної видової належності німецькою, російською, українською, англійською, французькою, італійською та іншими мовами. Результатом проведеної масштабної архівної евристики стало введення в науковий обіг оригінальних матеріалів з архівів Німеччини (Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Geheimes Staatsarchiv Preufsischer Kulturbesitz, Bundesarchiv), Великобританії (The National Archives), України (держархіви Одеської, Запорізької, Донецької, Київської областей та Автономної Республіки Крим), Росії (Российский государственный исторический архив) та інших державних і приватних колекцій.

Праця містить сім окремих персональних етюдів, які охоплюють індивідуальну і професійну біографію, родинні, дружні та професійні зв'язки німецьких консулів у Бердянську й Маріуполі: Корнеліус Янцен, Йоганн Фрідріх (Іван Федорович) Геммерле, Карл Оссенкоп, Александр Зуккау, Матіас (Матвій) Ковачевич, Іван Деспот, Евальд (Еван) Карлович Бремер. Діяльність німецьких консулів у Бердянську та Маріуполі розглянуто на широкому тлі закордонних економічних і торговельних зв'язків регіону та консульської активності інших країн. Зазначено, що, на відміну, скажімо, від Великобританії, німецькі державні утворення не стали направляти до новооблаштованих консульських установ осіб, не знайомих зі специфікою території. Німці зробили ставку на купців і підприємців, котрі на той час уже мешкали в Бердянську та Маріуполі й були тісно інтегрованими в економічне та соціальне життя цих міст.

І.Лиман і В.Константінова значно розширили межі біографічного жанру. Вони, наскільки це було можливим, дослідили походження, історію родини (персоналії видатних предків та нащадків) кожного з консулів, їх підприємницьку діяльність, роль в економічному, громадському, культурному,

релігійному житті як Бердянська, Маріуполя, німецьких колоній українського півдня, так і своєї власної країни. Безумовною окрасою цих життєписів став ілюстративний матеріал, який фіксує так звані «місця пам'яті» в Україні, Німеччині, Бельгії, США та інших країнах (природні й архітектурні об'єкти, пов'язані з життям, дипломатичною та іншими видами діяльності консулів, представників їхніх родин та оточення), мапи, фото речей із музейних колекцій тощо. Загалом книга вміщує понад 100 ілюстрацій та близько 170 репринтів документів німецьких представництв у Бердянську й Маріуполі з фондів Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (с.315–476) та Bundesarchiv (с.477–488).

Не залишилися поза увагою авторів і питання конкуренції між азовськими портами Російської імперії, які були орієнтовані перш за все на ввізну торгівлю, і великою мірою – на експорт сільськогосподарської продукції. Новозаснований Бердянськ (статус міста набув у 1835 р.) в XIX ст. у пресі називали «сином Маріуполя й онуком Таганрога». Але поступово «син» дедалі більше ставав суперником «батька». На основі аналізу статистики вартості вантажів закордонної торгівлі (починаючи з 1838 р.) простежено динаміку конкуренції між Бердянськом і Маріуполем. Так, дослідники встановили, що великою мірою вона розгорталася за «hinterland» – внутрішній регіон, звідки товари, і насамперед зерно, спрямовувалися до їх портів для відправки морем та заможні німецькі колонії з їхніми багатими врожаями і пшеницею високої якості були ласим шматком для кожного з конкурентів. Приазовські степи, що відкривали можливості швидкого збагачення, стрімко перетворювалися на «свою Каліфорнію» (с.31–37).

Спеціально для цього видання на основі опублікованих та архівних джерел автори склали зведені списки іноземних консулів (віце-консулів, консульських агентів), які діяли впродовж 1836–1817 рр. у Бердянську (с.229–252) та Маріуполі (с.253–263). Широка географія консульського представництва в портах Північного Приазов'я (Сардинія, Сицилія, Тоскана, Римська Держава (згодом – Італія), Пруссія, Мекленбург-Шверін (згодом – Північно-Німецький Союз, Німеччина), Данія, Австрія (згодом – Австро-Угорщина), Греція, Бельгія, Великобританія, Швеція й Норвегія, Франція, Нідерланди, Туреччина, Іспанія, Уругвай) віддзеркалює не тільки загальну картину міжнародних зв'язків регіону, а й мережеві зв'язки кожного з німецьких консулів.

Важливою складовою книги стали вміщені в додатках фрагменти рапортів британських консулів у Бердянську та Маріуполі за 1858–1912 рр. (с.264–292), в яких висвітлюється діяльність німців у Північному Приазов'ї. Ці рапорти набувають особливої ваги, зважаючи, з одного боку, на тісні контакти британських і німецьких консулів у Бердянську й Маріуполі, а з іншого – на складність взаємин Британської та Німецької імперій, від співпраці до конкурентної боротьби й відкритої конфронтації.

Представлені у книзі результати досліджень яскраво відбивають позитивний вплив німецьких дипломатичних представництв на розвиток промисловості, сільського господарства Південної України та великі економічні

переваги й культурне збагачення, що їх міжнародне співробітництво принесло обом сторонам.

Історія німецьких консулів у Північному Приазов'ї дозволила побачити вельми цікаві аспекти європейського вектора регіону в імперську добу. На біографіях офіційних представників Німеччини в Бердянську й Маріуполі позначилися ті геополітичні процеси, що визначали європейську та світову історію XIX – початку XX ст.; складні траєкторії взаємин німецьких держав, а згодом Німецької імперії з Росією; колонізаційні процеси в Північному Причорномор'ї та Північному Приазов'ї, важливою складовою яких була німецька колонізація; суперечливі модернізаційні й урбанізаційні процеси в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст., в яких Південноукраїнський регіон і безпосередньо міста-порти відігравали вельми помітну роль.

Книга І.Лимана та В.Константінової написана легко, у доступній манері, містить цікаві екскурси у світову історію та історію регіону, має широкий соціокультурний контекст, біографічні нариси й ілюстрації до них дозволяють читачеві ледь не наживо познайомитися та навіть «потоварищувати» з кимось із персонажів і його родиною, переміститися у часі й побачити життя портових міст Північного Приазов'я. Тож книга зацікавить не тільки фахівців, а й широкий загал читачів.

*Київський університет імені Бориса Грінченка
Андрєєв В.М. д. і. н., професор кафедри історії України,
Андрєєва С.С. к. і. н., доцент,
завідувач науково-дослідної лабораторії грінченкознавства*

Геннадій Корольов

**ФЕДЕРАТИВНІ ПРОЕКТИ В
ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ:**

ВІД ІДЕОЛОГІЧНОЇ УТОПІЇ ДО РЕАЛЬНОЇ
ПОЛІТИКИ (1815–1921 рр.)

**Корольов Г.
ФЕДЕРАТИВНІ ПРОЕКТИ В ЦЕНТРАЛЬНО-
СХІДНІЙ ЄВРОПІ: ВІД ІДЕОЛОГІЧНОЇ УТОПІЇ
ДО РЕАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ (1815–1921 рр.). –
К.: К.І.С., 2019. – 380 с.**

Книгу Геннадія Корольова, присвячену вивченню процесів зародження та імплементації ідей федералізму на теренах Центрально-Східної Європи у 1815–1921 рр., поза всяким сумнівом можна назвати вагомим внеском в українську історичну науку, оскільки проаналізована в ній проблематика, по-перше, практично не досліджувалася у вітчизняній історіографії, а по-друге – вона має величезне

значення в контексті суспільно-політичного дискурсу у сучасній Україні та Європі загалом.

Автор розглядає ідеї федералізму як ідеологічні утопії, а також розкриває антиімперські замисли та вивчає державні устрої країн регіону. При цьому він намагається підкреслити значення всього вищевказаного у процесах зародження націй і націоналізму та формуванні ідентичності «малих» народів Центрально-Східної Європи впродовж ХІХ – на початку ХХ ст. Наукова новизна праці полягає в тому, що Г.Корольов уперше запропонував концептуалізацію федеративних проектів, зробив компаративний аналіз різних політичних ідей та застосував під час опрацювання еволюції федералізму методологію перехресної історії.

У першому розділі – «Концептуальні засади теми» (с.18–56) – проаналізовано історіографію та окреслено методологію проблеми, а також схарактеризовано основні складові джерельної бази. При цьому інтелектуальний дискурс щодо федералізму абсолютно доречно розділено на суспільно-політичний і науковий. У першому параграфі представлено огляд ідей, концепцій, практик, що належать відомим політикам, державним, громадським діячам із країн Центрально-Східної Європи та які сформувалися на основі набутого ними в ХІХ – на початку ХХ ст. інтелектуального й політичного досвіду. У другому параграфі детально розкрито внесок таких дослідників, як О.Яценко, Г.Заштовт-Сукенницька, М.Рубач, Р.Шлезінгер, Й.Кюль та інших у вивчення порушеної теми. Історіографічний аналіз здійснено за національним і проблемним принципами, при цьому виклад матеріалу є цілком логічним.

Характеризуючи різні напрями наукової думки, Г.Корольов підкреслює значущість румунського аспекту в розвитку австрійської та угорської візій федеративних ідей (с.18). У цьому питанні викликає здивування свідоме ігнорування автором словенського, хорватського, сербського чинників, які так

само вплинули на еволюцію історіографічної думки колишніх імперських націй та формування різних концепцій федералізму на теренах Австро-Угорщини й держав, що утворилися після її розпаду.

При розкритті методології роботи Г.Корольов не обмежився одним лише переліком концепцій і підходів, що допомогли йому в дослідженні теми, а детально сформулював, як саме та для чого застосовувалися ті чи інші прийоми. Методологія його праці ґрунтується на теоретичній основі, складовими якої є такі дефініції, як «федералізм», «федерація», «імперія», «національна держава», «автономія». Дослідник доречно простежує еволюцію поняття «Центрально-Східна Європа», адже воно окреслює географічні межі в монографії та дає чітке уявлення про місцезнаходження регіону, терени якого пов'язані з вирішенням поставленої мети й завдань.

Для вироблення аналітичної мови опису автор застосував підхід представника впливової кембриджської школи – К.Скіннера, який своїми працями заклав теоретичні засади історії понять. Вникнувши у суть ідей та ідеологій, Г.Корольов заявляє про важливість визначення їх семантичного значення в конкретний час, а не з погляду сьогодення. Також він розкриває взаємну залежність між ідеологіями і світоглядами, формулюючи при цьому власне бачення проблеми. На його думку, зрозуміти ідеологію через світогляд можливо, а от світогляд через ідеологію – ні. Генезу різних федеральних проектів Г.Корольов аналізує на основі історії взаємовпливів, автором якої є німець К.Цернак. Цей підхід дозволяє більш ґрунтовно, аніж компаративістика, трактувати зазначену проблему.

Однією з основних методологічних засад монографії стала перехресна історія, яка тісно переплітається з концепцією К.Цернака. Свого часу її розробили та запровадили в науковий обіг французькі історики М.Вернер і Б.Циммерманн. Зазначене поняття передбачає виявлення зв'язків між різними суспільствами, відносин, які суттєво впливали на їх політичний і соціально-економічний розвиток (с.48).

Застосований методологічний комплекс виглядає цілком переконливо, що дозволило авторові виконати роботу на високопрофесійному рівні. Проте окрім концепцій, якими він послуговувався, варто було б використати також історію ідей, котра зародилася впродовж 1920-х рр. у стінах приватного дослідницького університету Дж.Гопкінса (Балтимор, США). Вона зайняла центральне місце в науковій діяльності історика й філософа А.Лавджоя, який убачав у ній не історію інтелектуалів, їхніх концепцій і взаємодій між ними, а «біографію» окремих ідей¹. Федеративні проекти, що їх вивчає Г.Корольов, складаються саме з окремих ідей, котрі виникали, поширювалися та втрачали актуальність у різні періоди «довготривалого ХІХ століття».

Ще однією сильною стороною представленої роботи став значний масив джерельної бази, що містить документи державних установ та організацій, пресу, мемуарну літературу, особисті щоденники, епістолярну спадщину. Виокремлюючи матеріали, які вперше вводяться в науковий обіг, автор

¹ Лавджой А. Великая цепь бытия: История идеи. – Москва, 2001. – С.23.

аналізує архівні матеріали як окремий вид, що є порушенням типологічної класифікації історичних джерел, адже архівні документи не розглядаються самостійно, а є лише складовою частиною чітко окреслених джерелознавчих комплексів. Водночас заслуговує на схвальний відгук детальний аналіз фондів архівних установ Польщі, Чехії, Австрії, Нідерландів, Росії й України, а також критичний підхід до вивчення їх вмісту.

У другому розділі – «Джерела федералізму й конфедеративні утопії в ХІХ ст.» (с.57–115) – автор розкриває генезу та еволюцію ідей реорганізації таких великих держав, як Російська імперія, Австрійська імперія/Австро-Угорська монархія, Королівство Пруссія/Німецька імперія. Дослідник пов'язує зародження федеративних проектів із філософією французького Просвітництва, посиленням системи європейського абсолютизму, створенням США, становленням французької й німецької романтичної історіографії. Г.Корольов також зазначає, що Київська Русь і Річ Посполита стали прикладом середньовічних федерацій для таких проектів, як і «Священний союз людства».

Автор висвітлює основні завдання, які намагалися вирішити польські федералісти, – утвердження права поляків на власну незалежну державу, об'єднання з іншими поневоленими народами заради звільнення від імперського ярма, перебудова всієї тогочасної абсолютистської Європи. В окремому параграфі Г.Корольов розглядає федеративні утопії на прикладі ідей польсько-литовського князя А.Чарторийського, «батька чеської історіографії» Ф.Палацького, угорського державника Л.Кошута. На думку дослідника, польський діяч національно-визвольного руху А.Мицкевич, польський історик і політик Й.Лелевель, ідеолог словацького національного відродження Л.Штур та український історик М.Костомаров послуговувалися гаслами федералізму, щоб приховати свої націоналістичні ідеї, адже, на їх глибоке переконання, відповідно поляки, словаки й українці мали домінувати в уявній загальнослов'янській державі.

Що ж стосується ідей російського політичного діяча М.Бакуніна та українського історика М.Драгоманова, то їх Г.Корольов характеризує як анархічний федералізм. Проект створення «своєї» держави, котра була б «спільною задля оборони себе од чужих» є прикладом деконструкції поняття «держави». Запропонований ідеологом українців-автономістів М.Драгомановим, він перекреслював національні амбіції інших народів, окрім українського. В його основі лежали переконання мислителя, що на сході Європи «держави абсолютно не відповідають потребам народів, націй».

У третьому розділі монографії (с.116–156) Г.Корольов зосереджує увагу на наднаціональному федералізмі та проблемі автономізації Австро-Угорщини. Він намагається знайти відповідь на вкрай важливе питання: чому помисли про вдосконалення політичної системи дуалістичної імперії обернулися розвитком ідеології націоналізму? Дослідник дійшов висновку, що націоналізм посилювався в ідеї, яка була антиподом імперії – свободи спільнот.

Важливою складовою дискурсу про федералізм на теренах Австро-Угорщини у праці Г.Корольова стали політичні дебати, що свого часу

розгорнулися між австрійським соціал-демократом, теоретиком австромарксизму та одним з авторів програми культурно-національної автономії К.Реннером і його однопартійцем, ідеологом австромарксизму О.Бауером. Перший бачив імперію Габсбургів союзно-національною державою зі суміщеними союзним та національним принципами, проте автономію вважав однією з форм самоврядування. І хоча, як підкреслює Г.Корольов, концепція К.Реннера була доволі обґрунтована теоретично, проте не мала шансів на втілення у життя. Заслуга ж О.Бауера полягає в тому, що він додав до дискусії про федералізм «єврейське питання» та відійшов від надмірного ідеалізму свого соратника по партії.

Ідею триалізму – перетворення подвійної австро-угорської монархії на потрійну австро-угорсько-слов'янську – Г.Корольов характеризує як проект, що не в повній мірі враховував національну складову, чим зумовив «перетягування канатів» між балканськими слов'янами з одного боку та чехами, румунами, словаками – з іншого.

У четвертому розділі, який має назву «Конституційний федералізм, національна автономія й питання перебудови Росії» (с.157–210), схарактеризовано кадетську концепцію перебудови імперії Романових. Автор звертає увагу на схильність представників конституційно-демократичної партії протиставляти поняття «федерація» та «автономія», трактуючи їх, відповідно, як союзну державу та законодавчу й адміністративну децентралізацію.

У цьому ж розділі Г.Корольов дає оцінку польським, єврейським, українським, білоруським і литовським проектам реформування Російської імперії. Суть одного з польських, який навіть був закріплений рішеннями Віденського конгресу послів великих держав Європи 1814–1815 рр. та конституцією Царства Польського 1815 р., полягала у здобутті повного суверенітету для польських земель. Євреї-сіоністи підтримували платформу російської партії конституційних демократів (кадетів). Ліві ж єврейські організації, на кшталт Загального єврейського робітничого союзу в Литві, Польщі й Росії (Бунд), узяли на озброєння концепцію австромарксизму про національно-персональну автономію (передбачала безпосередню незалежність євреїв як суб'єктів місцевого та загальноімперського самоврядування). Український національний рух, не вдаючись до висування радикальних вимог, сформулював два погляди на автономію – національно-територіальний і національно-культурний. Білоруси й литовці теж не пропагували гасла національної автономії, а обґрунтовували різні варіації відбудови Великого князівства Литовського – федеративну Річ Посполиту, литовсько-білоруську федерацію, а також проекти із залученням України й Латвії до майбутніх федеративних конструкцій.

Аналізуючи зміни академічного дискурсу щодо федералізму, Г.Корольов зазначає, що наприкінці XIX – на початку XX ст. у працях російського юриста, правознавця, філософа й бібліографа О.Ященка та його співвітчизника правника О.Жиліна чітко простежуються спроби пов'язати федералізацію Російської імперії з конституціоналізмом. Після початку Першої світової війни федералізм у Росії ніхто систематично не досліджував, а от по революції 1917 р. різні представлені проекти являли собою ідеологічні утопії,

що їх намагалися втілити у життя відірвані від реальності авантюристи. І лише один із них було запроваджено завдяки зусиллям більшовиків.

Однією з тем п'ятого розділу праці, що має назву «У пошуках “Нової Європи”»: федералізм, історичні права та етнографічний детермінізм» (с.211–268), став процес створення та реалізації проекту «Сполучених штатів Польщі та Міжмор'я». Саме федеральний аргумент зіграв вирішальну роль у визначенні пріоритетів східної політики Варшави, стверджує автор, а Ю.Пілсудський застосовував його як інструмент боротьби за незалежність країни та повернення її в кордони 1772 р. Г.Корольов цілком слушно відзначає, що концепція «Міжмор'я» стала реакцією на ситуацію, яка склалася у системі відносин «між Німеччиною й Росією».

Інший ключовий сюжет розділу – історія проекту бельгійського державного діяча, дипломата П.Гіманса. На думку автора монографії, виникнення так званого «плану Гіманса» зумовив мішаний етнічний склад Литви. Ігнорування білоруського і європейського чинників як складових проекту свідчило про намагання Ліги націй якнайшвидше розв'язати польсько-литовський конфлікт у питанні державної належності міста Вільно та прилеглих територій. План Гіманса підтверджує також перетворення федералізму на знаряддя міжнародної політики, яка проводилася в інтересах держав-переможниць у Першій світовій війні (с.240).

Виникнення федеральної ідеї у середовищі чехословацького національного руху, констатує Г.Корольов, було зумовлене висуненням альтернативної проекту «Нова Австрія» доктрини, а також окремими дебатами загального публічного дискурсу в боротьбі за створення Чехословаччини. «Нова Європа» чехословацького політичного й державного діяча, філософа Т.Масарика та ідея «Середньоевропейського союзу» були ідеологічними утопіями, що застосовувалися для відстоювання інтересів Праги (с.254). Подібну оцінку автор дає і проекту Дунайської конфедерації угорського політичного діяча, історика О.Ясі, суть якого зводилася до збереження Угорщини в королівських кордонах, а отже габсбурзького домінування у Центральній Європі (с.267).

В останньому, шостому, розділі – «Федеральна пастка в Східній Європі: від національних держав до радянських республік» (с.269–315) – зокрема зазначається, що Тимчасовий уряд Росії планував перебудувати країну на принципах кантональної системи – за зразком Швейцарії. Однак цього реалізувати не вдалося, адже більшість представників тодішньої російської влади не мали чіткого уявлення, якою саме має бути подібна федерація.

Що ж стосується українського національного руху, то правляча в 1917–1918 рр. Центральна Рада Української Народної Республіки (УНР) розглядала федералізм як одну з концепцій національної державності. Однак прихід до влади в Петрограді більшовиків змусив депутатів парламенту на чолі з М.Грушевським змінити попередні власні переконання на користь здобуття незалежності. Г.Корольов наголошує, що під впливом змін геополітичної ситуації у Східній Європі до концепції федералізму зверталася і влада Української Держави в 1918 р., і Директорія відродженої УНР у 1918–1920 рр. (с.288–289). Ідею українсько-білоруської федерації, підоснова якої активно обговорювалася

навесні 1918 р., автор монографії називає інструментом реалізації конкретної мети – встановлення бажаного для Білоруської Народної Республіки (БНР) та УНР спільного кордону. Утім етнографічні принципи та аргументи «історичних земель» стали на заваді реалізації зазначеного проекту (с.298).

Далі Г.Корольов констатує різку зміну у ставленні до федеративної ідеї після Версальського миру 1919 р. та закінчення польсько-більшовицької війни в 1921 р., хоча, як зазначає автор, різні концепції федералізму все-таки не втрачали актуальності. Так, голова уряду БНР А.Луцкевич пропонував створити союз держав між Балтійським і Чорним морями, а вже згадуваний М.Грушевський – європейську соціалістичну федерацію. Із роками не відмовився від своїх переконань український громадсько-політичний і державний діяч, учений-правознавець О.Ейхельман, який виступав за втілення у життя принципів народовладдя (с.307). Стосовно федеративного проекту більшовиків Г.Корольов зазначає, що так само, як і вищевказані ідеї, він був інструментом відродження Росії в колишніх імперських кордонах (с.314).

Сформульовані автором висновки (с.316–322) не суперечать основному змісту праці. Принципових зауважень вони не викликають. Утім у процесі ознайомлення з дослідженням Г.Корольова виникло декілька запитань, які, можливо, будуть вирішені ним у наступних працях. Серед них, по-перше, необхідність більш глибокого розкриття зв'язку між федеральними ідеями та інтеграційними проектами, що поставали на порядку денному політичного життя Старого світу ще наприкінці XIX ст. й особливо активно почали обговорюватися після Першої світової війни. По-друге, включення до авторської перехресної історії досвіду хорватів і словенців, які у цивілізаційному сенсі ближчі до Центрально-Східної Європи, аніж до Балкан, але при цьому так само, як і поляки, угорці, чехи, литовці, румуни, українці й білоруси, зробили значний внесок у формування та становлення ідей і концепцій федералізму, дозволило б суттєво розширити уявлення про предмет дослідження. По-третє, Південно-Східна Європа у своєму політичному поступі має чимало спільних рис із Центрально-Східною. Отже розширення автором географічних кордонів дослідження могло б суттєво підсилити джерельну базу та збагатити уявлення про генезу й розвиток федеральних ідей, проектів та утопій у цілому. По-четверте, вартий уваги та заслуговує на окреме опрацювання османський імперський чинник конструювання європейського федералізму. Це і втілена у життя 1879 р. концепція автономії Східної Румелії, що нею в подальшому послуговувалися болгарські інтелектуали й політики у спробах вирішення македонської проблеми, і проекти надання прав самоврядування Албанії, Боснії та Герцеговині, Епіру, Криту, Вірменії тощо.

У цілому ж монографія Г.Корольова виконана на високому професійному рівні. Вона сприятиме вивченню студентами таких навчальних курсів, як «Історія країн Центрально-Східної й Південно-Східної Європи» та «Історія України», що викладаються на історичних факультетах закладів вищої освіти нашої країни, а також у подальших наукових студіях, пов'язаних із минулим політичних ідей та компаративістикою.

Дмитро Миколенко (Харків)

ХРОНІКА

ОЛЕКСАНДР ЛИСЕНКО (Київ), ДМИТРО ПАНТО (Ґданськ, Польща)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ПАКТ ДЛЯ ВІЙНИ: ЗМОВА ГІТЛЕР – СТАЛІН ВІД 23 СЕРПНЯ 1939 р. З ПЕРСПЕКТИВИ 80 РОКІВ ВІД ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ»

В останні дні літа й перші дні осені світова наукова спільнота та громадськість рефлексували з нагоди 80-ї річниці початку Другої світової війни. Найпомітніша у Центрально-Східній Європі акція відбулася 23–24 серпня 2019 р. Її ініціаторами та співорганізаторами виступили Музей Другої світової війни у Ґданську та Інститут європейської мережі «Пам'ять і солідарність» (Республіка Польща).

Місце для проведення міжнародної наукової конференції «Пакт для війни: Змова Гітлер – Сталін від 23 серпня 1939 р. з перспективи 80 років від початку Другої світової війни» було обране не випадково. У районі Вестерплатте розгорілося полум'я найбільшого в історії людської цивілізації збройного зіткнення, що згодом набуло глобального характеру (хоча перше вогнище спалахнуло на Далекому Сході ще раніше). Лідери нацистської Німеччини спровокували конфлікт довкола так званого «Данцизького коридору» й 1 вересня 1939 р. частини вермахту вдерлися в Польщу. 17 вересня на територію цієї країни вступила Червона армія. У такий спосіб два тоталітарних режими – нацистський і комуністичний – реалізували першу дію сценарію «пакту Ріббентропа – Молотова», таємного протоколу до німецько-радянського договору про ненапад, підписаного в Москві 23 серпня 1939 р. За кілька тижнів велика європейська держава – II Річпосполита – перестала існувати. Це стало трагедією для польської нації і справжнім шоком для всіх, хто сповідував принципи демократії та загальнолюдські цінності. Символічна й дата проведення конференції. Це – не лише час підписання договору між Третім Райхом і СРСР, а й, у відповідності до декларації Європейського парламенту (2008 р.) – День пам'яті жертв сталінізму й нацизму.

Учасниками наукового форуму та його гостями стали понад 200 дослідників, музейних працівників, архівістів, громадських, культурних та освітянських діячів із різних країн світу. Їх урочисто вітали радник президента Польщі *Пьотр Карчевський*, віце-міністр культури й національної спадщини *Ярослав Селін*, віце-міністр закордонних справ *Шимон Шинковський*, директор Інституту європейської мережі «Пам'ять і солідарність» *Рафал Роґульський*, директор Музею Другої світової війни у Ґданську д-р *Карел Навроцький*.

Відкрила власне наукову частину вступна доповідь незалежного дослідника професора *Роджера Мурґауза* (Лондон, Великобританія) «Гітлер і Сталін: забута реляція

двох потуг Другої світової війни», в якій, зокрема, наголошувалося на тому, що «пакт Ріббентропа – Молотова» маловідомий для тих, хто професійно не займається історією, а отже свідчить про втрату в очах сучасних поколінь актуальності подій, котрі передували Другій світовій війні. Визначаючи місце цього історичного факту в науковому та суспільному дискурсі, доповідач указав аспекти, до яких найчастіше апелюють зацікавлені історією, і ті, що не викликають жвавого інтересу, але є не менш важливими для розуміння причин та передумов Другої світової війни.

Для першої панелі – «Генега змови Гітлер – Сталін» – було визначено двох доповідачів. Д-р *Ян Ліпінський* з Інституту Гердера (Марбург, Німеччина) в доповіді «Нейтралітет, очікування, експансія чи агресивна підготовка до війни? Підстави появи пакту між Гітлером і Сталіним у серпні 1939 р.» зазначив, що цей одіозний документ мав латеральну й мультилатеральну спрямованість, адже стосувався багатьох держав цього європейського регіону. Пакт жодним чином не пов'язувався з мирними намірами, а сублімував агресивні плани двох диктаторів. Більше того, закладений у ньому потенціал можливо було реалізувати винятково засобами війни. Наступне зближення ініціював радянський вождь, і це знайшло вияв у підписанні договору «про дружбу й кордони» з Німеччиною 28 вересня 1939 р. Баланс сил на Європейському континенті кардинально змінився: це означало руйнування лабільної рівноваги.

У доповіді д-ра *Дональда О'Саллівана* (Каліфорнійський університет, Нортридж, США) «Структура імперіалізму: Територія, змова, пам'ять» простежуються кілька сюжетних ліній. Одна з них пов'язана із зовнішньою політикою великих гравців на міжнародній арені в 1930-х рр. За його словами, Й.Сталін елімінував головним ворогом Великобританію й усіляко намагався зіштовхнути Німеччину із західними демократіями. При цьому він знехтував можливостями, які міг би дати йому союз з останніми. «Пакт Ріббентропа – Молотова» став останнім гвіздком у домовину антигітлерівської коаліції. Другий сюжетний вектор торкався історичної політики сучасного російського керівництва, яке фактично обстоє неосталінську концепцію Другої світової війни. Зокрема в питанні про «пакт Ріббентропа – Молотова» Кремль стоїть на позиції, що СРСР прагнув у такий спосіб забезпечити себе від війни та не мав експансіоністських цілей. Нарешті, третій сюжет охоплював проблеми історичної пам'яті у сучасному світі. Доповідач звернув увагу на те, що домінуючою моделлю колективної пам'яті нині є бінарна опозиція «діячі та жертви», що розколює комеморативне полотно на антагоністичні структури. За таких обставин слід прагнути до формування спільної пам'яті замість фактично двох конфронтуючих.

Під час дискусії після першої панелі д-р *Я.Ліпінський* аргументував версію імперіалістичної політики комуністичної верхівки від моменту захоплення ними влади. Він нагадав: доктрина «другої імперіалістичної війни», що з'явилася ще за В.Леніна, передбачала для радянської Росії роль третього актора, який скористається з цієї можливості для перемоги соціалізму у світовому масштабі.

Другу панель – «Змова Гітлер – Сталін як таємниця» – відкрила доповідь д-ра габліт. *Богдана Мусяла* (Інститут національної пам'яті, Варшава, Польща) на тему «Німецько-радянський пакт: важкий початок і таємні перемовини». Простежуючи еволюції передвоєнного зовнішньополітичного курсу СРСР, дослідник підкреслив, що своєрідним маркером повороту стало звільнення з посади наркома закордонних справ – це мало сигналізувати Берліну про можливість плідних двосторонніх контактів. Значне місце в доповіді відведено дійовим особам, так би мовити, другого плану – Е. фон Вайцзекеру, Г.Гільгеру, А.Мікояну, які стали провідниками лінії на зближення. Саме завдяки їхнім зусиллям активізувалася економічна співпраця, у рамках якої Москва навіть просила 200-мільйонний кредит для закупівлі німецьких технологій.

Професор *Марек Корнат* з Інституту історії Польської академії наук (Варшава) в доповіді «Чутки й погослки про зміст таємного протоколу до німецько-радянського протоколу про ненапад від 23 серпня 1939 р.» акцентував увагу на тому, як реагували на цю подію у столицях провідних держав. Так, французькі послы в Берліні та Москві, як і американські дипломати, повідомили своєму керівництву вірогідні відомості про зміст договору й таємного протоколу до нього. Натомість Форин-офіс одержав від свого московського посла заспокійливу інформацію. Деяке уявлення про ці домовленості мали в Римі. Польський уряд дістав інформацію від американського посла. Крім того, Варшава звернулася до міністра закордонних справ Бонне із запитом про місце Польщі у цьому договорі. Лондон і Париж у разі загрози запевняли в гарантіях допомоги Польщі з боку західних союзників. Однак оприявлення змісту німецько-радянського договору про ненапад не мало наслідком ужиття адекватних заходів майбутніх жертв німецької агресії.

Д-р габліт. *Ян Шумський* (Інститут історії науки ПАН, Інститут національної пам'яті, Варшава) зreferував тему «Пакт Ріббентропа – Молотова в радянській і російській історіографії та історичній політиці: Короткий курс». Доповідач спроектував основні тенденції радянського історієписання щодо II Речіпосполитої в 1930-х рр., що трактували її як чинник дестабілізації міжнародної ситуації в Європі. Характеризуючи сучасну історичну політику в Російській Федерації, дослідник виокремив її апологетичну складову щодо радянської спадщини у ключових моментах. Яскравим прикладом цього є експлуатація старої-нової інтерпретації подій, що передували німецько-радянському зближенню та реалізації цього курсу на практиці.

У дискусії прозвучали міркування про використання історичного знання в політичних технологіях задля маніпуляції масовою свідомістю. Зокрема реабілітація Й.Сталіна в Росії та офіційна версія подій, пов'язаних із Другою світовою війною, трактуються як інструмент легітимації існуючого там режиму.

Третя панель об'єднала очільників музеїв військово-історичного профілю. Доктори *Кароль Навроцький* (Музей Другої світової війни у Гданську), *Крістіна Ранкі* (Музей Маннергейма, Фінляндія), *Ернест Оберлендер-Тарновяну* (Національний історичний музей Румунії), професор-емерит *Вальтерс Ноллендорфс* (Музей окупації, Латвія), д-р габліт. *Євген Сава* (Національний музей історії Молдови), *Геллар Лілль* (Естонський музей війни), *Евгеніюс Пейкстеніс* (Музей окупації та боротьби за мир, Литва) обговорили спектр проблем концептуальної підготовки та функціонування постійних експозицій і виставкових, просвітницьких, популяризаторських музейних проєктів, адаптації музейних установ до сучасного інформаційного простору й конкуренції з іншими джерелами історичної інформації.

У рамках четвертої панелі – «Наслідки змови Гітлера і Сталіна для Центрально-Східної Європи» – ішлося про події в окремих регіонах і країнах, яких безпосередньо стосувався пасьянс, розкладений двома диктаторами. Д-р *Славомир Дебський* (Польський інститут міжнародних справ) розглянув «пакт Ріббентропа – Молотова» крізь призму теорії міжнародних відносин. Даючи відповідь на гіпотетичне питання: «Чи можна було уникнути змови Гітлера та Сталіна?», він навів широкі історичні аналогії й асоціації зі спробами поділу світу у середині ХХ ст. Доповідач схарактеризував ініціативи політичних діячів різних країн (В.Вільсона, Ф.Келлога та ін.), спрямовані на облаштування міжнародного життя на засадах «організованого миру». Натомість «пакт Ріббентропа – Молотова» став ілюстрацією принципів «організованої війни».

Реакцію латвійського суспільства на імплементацію пакту в 1939–1941 рр. з'ясував професор Латвійського університету (Рига) *Каспарс Зелліс*. Він проаналізував ставлення різних верств місцевого соціуму, політикуму та військових до німецько-радянської

угоди, обставини виїзду з країни сотень тисяч етнічних німців, зміну настроїв «лівих» політичних сил після початку репресій і депортацій. Зупинившись на позиції, яку зайняло місцеве єврейство, дослідник констатував, що радянську присутність воно сприйняло як «менше зло».

Позицію польського уряду в еміграції та «балтійське питання» крізь призму німецько-радянських угод поставив у центр свого виступу професор Тартуського університету (Естонія) *Карел Пірімьяе*. Він окреслив візію американської та британської дипломатії щодо країн Балтії, показав, як ішов пошук можливостей для Польщі, Естонії, Латвії, Литви у системі координат «реальної політики», визначив місце Естонії та інших малих країн у розкладах великих гравців на міжнародній арені.

У доповіді д-ра *Ігоря Чащу* (Молдовський державний університет, Кишинів, Молдова) головна увага зосереджувалася на коротко- й довготривалих перспективах Бессарабії в контексті «пакту Ріббентропа – Молотова». Указавши на «гібридний характер» дій СРСР щодо Румунії, дослідник порівняв ситуацію, в якій опинилися Румунія, держави Балтії та Фінляндія, зупинився на ідеологічних акціях Москви, покликаних легітимізувати дії в Бессарабії, засоби радянізації краю, масові репресії (80 тис. лише депортованих), зазначив, що російщення регіону спричинило загострення міжнаціональних відносин.

Професор *Карл Гест* (Гельсінкі, Фінляндія) виголосив реферат на тему «Організація фінських повітряних сил у Зимовій війні 1939–1940 рр.». Він розглянув події радянсько-фінляндської війни крізь призму «пакту Ріббентропа – Молотова», навів яскраві ілюстративні матеріали, що унаочнили перебіг цієї війни, подав приклади гуманітарної допомоги та акцій солідарності з боку США, Швеції, інших держав, які не залишили Фінляндію наодинці з СРСР.

Про український вимір німецько-радянських домовленостей 1939 р. йшлося в доповіді професора *Олександра Лисенка* (Інститут історії України НАН України, Київ). У виступі наголошувалося на тому, що «українське питання» стало одним із головних у геополітичних розрахунках Й.Сталіна та А.Гітлера. Приєднавши західноукраїнські землі, «вождь народів» прагнув у стислі терміни радянізувати край, а фюрер уже у близькій перспективі мав намір завоювати Україну й перетворити її на невичерпне джерело ресурсів. Українці та поляки не змирилися з тим, що їхню долю визначали в Берліні й Москві: український і польський національно-визвольний рухи стали помітним чинником Другої світової війни та всіма наявними засобами боролися проти кривавих тоталітарних режимів.

Дискутанти порушили питання про роль спецслужб у подіях, пов'язаних із німецько-радянськими контактами, а також убивстві польських полонених офіцерів на території СРСР.

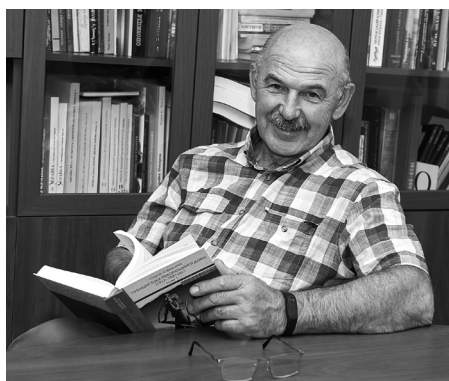
Модератор завершальної панелі д-р габліт. *Ґжероґ Берендт* (Музей Другої світової війни у Гданську) підбив підсумки конференції, зазначивши, що зусилля дослідників із різних країн дають змогу не лише реконструювати адекватну картину минулого, а й засвоїти трагічні уроки історії, аби уникнути повторення таких катастроф у майбутньому.

Надвечір 23 серпня учасники конференції та мешканці міста стали глядачами мультимедійного історичного проекту «Poland First to Fight», в якому використовувалися документальні кадри кінохроніки, що віддзеркалювали боротьбу польського народу проти тоталітарних режимів у період Другої світової війни.

ЮВІЛЕЇ

ГЕННАДІЙ КОРОЛЬОВ (Київ)

ДО 70-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА В.ВЕРСТЮКА

3 серпня ювілейний день народження відзначив доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки й техніки України, знаний фахівець з історії Української революції 1917–1921 рр., один з основоположників її сучасної концепції – Владислав Федорович Верстюк. У 2017 р. В.Верстюк переконливо констатував, що на сьогодні в українській історіографії відбулися фундаментальні зміни, візія революції повністю декомунізувалася, здобула характерний національний вимір¹.

Як відомо, цій переоцінці передував тривалий і складний процес переосмислення того, чим насправді були події 1917–1921 рр. в Україні, який вони мали вплив на формування української нації та здобуття незалежності. Інтелектуальна біографія вченого ніби віддзеркалює складний історіографічний процес пошуків і становлення новочасного дискурсу вивчення Української революції 1917–1921 рр.

Випускник історичного факультету Київського держуніверситету ім. Т.Шевченка, у 1975 р. В.Верстюк вступив до аспірантури Інституту історії АН УРСР, назавжди пов'язавши свою долю зі служінням науці. Молодий дослідник потрапив до авторитетного відділу історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни. У той час його вчителями та наставниками, котрі значною мірою вплинули на формування наукового світогляду, стали академіки М.Супруненко, Ю.Кондуфор, доктори історичних наук М.Рубач, Ю.Гамрецький. У 1970-х рр. панівною залишалася радянська парадигма «Великого Жовтня на Україні», що концептуально та методологічно детермінувало структуру наукових студій.

¹ *Верстюк В.Ф.* Від «Великої Октябрьської соціалістическої революції и граждaнскої війни на Україне (1917–1920)» до «Нарисів історії Української революції» й далі: трансформації дослідницької парадигми // Український історичний журнал. – 2017. – №3. – С.23.

Вибір теми кандидатської був пов'язаний із пріоритетними напрямками досліджень, характерними для того часу. У 1979 р. під керівництвом академіка М.Супруненка В.Верстюк захистив дисертацію, присвячену проблемі «класової боротьби» на селі на Лівобережній Україні в 1919 р. Роком раніше історик був зарахований на посаду молодшого наукового співробітника. Саме в «революційному» відділі він пройшов усі щаблі наукового зростання – як у кар'єрному, так і академічному вимірах.

У роки андроповського правління, котрі особливо позначилися на стагнації української гуманітаристики, В.Верстюк полишив інститут у пошуках практичної роботи. Упродовж 1983–1986 рр. він очолював редакцію історичної літератури академічного видавництва «Наукова думка». На той час це було третє видавництво у світі за обсягами видання наукової академічної літератури. 1984 р. опублікована його перша монографія «Боротьба селянства України за зміцнення влади Рад». Робота у видавництві стала добрим досвідом, який не тільки розширив хронологічні рамки вивчення, але визначив ставлення вченого до важливості праці над текстом, його редагування, перечитування та вдосконалення. Це був також не простий досвід керування колективом.

У розпал «перебудови» В.Верстюк повернувся до інституту. Зміни, які відбувалися в радянському суспільстві, не могли не зачепити науку. У 1988 р. в Інституті історії почали виходити препринтні видання, які згодом отримали назву «Історичні зошити». В.Верстюк був одним з ініціаторів цього проекту та членом редколегії. У 1990 р. у цій серії він опублікував невелику брошуру «Комбриг Нестор Махно», в якій запропонував позитивний погляд на Н.Махна та рух, що його він очолював. Це було доволі резонансне на ті часи видання. Під час стажування в Москві (1990–1991 рр.) історик продовжив студії над селянським повстанським рухом. У період краху СРСР зібрав багатий джерельний матеріал, який став у пригоді під час написання першого варіанта монографії про феномен «махновщини». На початку 1990-х рр. цю малодосліджену та заідеологізовану проблематику він висвітлить по-новому в монографії «Махновщина». Основний висновок В.Верстюка стосувався явища соціальної радикалізації революційного суспільства та процесів селянської самоорганізації². Це положення стало помітною ревізією догматичної парадигми революції в Україні, в основі якої лежало твердження про «провідну роль пролетаріату». Саме розуміння штучності радянської концепції, відсутність та незнання джерельної бази серед істориків, відмова від марксистсько-ленінської методології актуалізували питання повного перегляду та переоцінки революційних процесів. Іншою важливою темою монографії стало твердження про «воєнний комунізм» як спробу безпосереднього переходу до комуністичного суспільства через ліквідацію товарно-грошових відносин, заміну їх прямим продуктообміном через державне регулювання та застосування репресивної політики, продрозверстки, «диктатури пролетаріату» щодо більшості населення, передусім селянства, яке на червоний терор відповіло масовим антикомуністичним повстанським рухом. За сукупністю праць з історії махновського повстанського руху В.Верстюк 1992 р. захистив докторську дисертацію, яка стала однією з перших, затверджених українською ВАК.

Очолити відділ історії Української революції 1917–1921 рр. (яким керував від 1992 р., офіційно від 1994 р.), В.Верстюк ініціював роботу щодо публікації раніше

² Див. докл.: *Верстюк В.Ф.* Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). – К., 1991. – 368 с.; *Його ж.* Махновщина – селянський повстанський рух в Україні в роки громадянської війни (1918–1921): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1992. – 48 с.

невідомих джерел. Уже в передмові першого тому документів про Українську Центральну Раду представлено кардинально іншу інтерпретаційну парадигму: загострення соціальних процесів ішло поряд із націєтворенням, що знайшло вияв у боротьбі за автономію та незалежність. Учений дійшов висновку, що Українська революція хоча й почалася завдяки падінню самодержавства, проте вже від квітня 1917 р. набула рис самодостатнього національного феномена. Себто радянська візія про соціальний характер тогочасних перетворень спотворювала перебіг історичного процесу, що охопив українські землі по обидва боки Збруча³.

Суть авторського розуміння концепції Української революції 1917–1921 рр. полягає в наступному. Перша світова війна створила специфічний революційний контекст, детермінувавши процес розпаду великих континентальних імперій у Центрально-Східній Європі та проголошення нових національних держав. Тому Українська революція мала багато спільного з аналогічними подіями в Угорщині, Польщі, створенням Чехословаччини та балтійських державах. По-друге, під час революційних процесів в Україні, які були викликані також Лютневою революцією 1917 р., поряд із важливими соціальними перетвореннями рівнозначне місце мав процес націєтворення та формування модерної національної ідентичності. По-третє, Українська революція є явищем, що об'єднує кілька національних рухів і державотворчих періодів. Осмислення подій революції сприяло витворенню нового історіографічного дискурсу та інакшому потрактуванню тогочасних реалій.

У 1997–2005 рр. В.Верстюк був заступником директора Інституту східно-європейських досліджень НАН України, який очолював іноземний член НАНУ проф. Я.Пеленський. Ця установа була покликана залучити український науковий світ до світової гуманітаристики, поширювати апробацію нових методологічних засад, сприяти відкриттю архівних матеріалів за кордоном та налагодженню співпраці між українськими й зарубіжними дослідниками. Саме тоді з-під пера вченого вийшли кілька знакових текстів, в яких ще рельєфніше представлено концепцію Української революції 1917–1921 рр. Оцінюючи роль Центральної Ради, він стверджував, що її історична заслуга – не у захисті інтересів одного класу, а у виступі від імені нації та її потреб⁴. Український національний рух зумів самоорганізуватися й розпочати боротьбу за відстоювання власного права на національне самовизначення, однак обставини міжнародної кон'юнктури переважно ігнорували «українське питання».

Задля з'ясування феномена Української революції історик аргументовано діагностував особливість українського руху в 1917 р. як киевоцентричність, коли Київ перетворився на безальтернативний центр політичного та державотворчого життя⁵.

Внесок В.Верстюка в розроблення теоретичних підстав концепції Української революції має також археографічний вимір. Він був керівником фундаментального проекту «Джерела до вивчення історії Української революції». Метою цього наукового задуму стало віднайдення та опублікування широкої джерельної й документальної бази подій 1917–1921 рр. Серед найвагоміших видань: «Українська Центральна Рада: Документи і матеріали» (2 т., Київ, 1996–1997 рр.), «Український національно-

³ Див.: Нариси історії Української революції 1917–1921 рр.: У 2 кн. / Ред. кол.: В.А.Смолій (гол.), Г.В.Боряк, В.Ф.Верстюк та ін. – Кн.1. – К., 2011. – 390 с.; Кн.2. – К., 2012. – 464 с.

⁴ *Верстюк В.Ф.* Роль і місце Центральної Ради в модерній історії України // Український історичний журнал. – 1997. – №5. – С.18.

⁵ *Верстюк В.Ф.* Український національно-визвольний рух (березень – листопад 1917 р.) // Там само. – 2003. – №3. – С.65; *Його ж.* Симон Петлюра: політичний портрет (до 125-річчя від дня народження) // Там само. – 2004. – №3. – С.112–126.

визвольний рух: Березень – листопад 1917 р.: Документи і матеріали» (Київ, 2003 р.), «Директорія, Рада Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920: Документи і матеріали у 2 томах» (Київ, 2006 р.), «Сергій Єфремов: Публіцистика революційної доби (1917–1920): Документи і матеріали» (Київ, 2013 р.), «Рада Міністрів Української Держави: Квітень – листопад 1918 р.: Документи і матеріали» (Київ, 2015 р.). У даний час ведеться робота над збірником публіцистики Олени Пчілки, яка в 1917–1919 рр. редагувала гадацький часопис «Рідний край».

Наукові стажування в Колумбійському та Альбертському університетах, співпраця з Українською вільною академією наук у США, Науковим товариством імені Шевченка в Америці, Українським вільним університетом у Мюнхені, Центром східноєвропейських досліджень Варшавського університету дозволили накопичити великий досвід і поширити нову візію Української революції 1917–1921 рр. за кордоном, установити тісні контакти з багатьма провідними зарубіжними дослідниками, інтелектуалами та вченими.

Поряд з академічною роботою історик понад десять років був професором кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія», важливим досвідом він вважає участь у редагуванні «Українського гуманітарного огляду». Не менш вагомою стала популяризація історичних знань, насамперед з історії України. У 1994–2010 рр. голос В.Верстюка регулярно звучав на хвилях Українського радіо. Він був автором і ведучим програм «Український історичний календар», «Звенигора» (у співавторстві зі А.Скрипником), «Відлуння пам'яті». За ці роки було підготовлено сотні передач, розказано про найважливіші історичні події та постаті.

Знаковим періодом у житті професора В.Верстюка стала робота в Українському інституті національної пам'яті, куди він перейшов на запрошення І.Юхновського. У цьому вищому органі державної влади фахівець працював спочатку, із вересня 2007 р., на посаді директора департаменту, а від грудня того ж року – заступником голови. В.Верстюкові вдалося чимало зробити, він зреалізував кілька помітних наукових, інтелектуальних та просвітницьких проектів. Важливою частиною його роботи в УІНП була підготовка нової концепції історичної освіти в Україні та розробка проекту нових навчальних програм з історії України. В.Верстюк наголошував на необхідності максимальної деполітизації історичної освіти, на її гуманітарному характері, зверненні уваги на людину, а не на перипетії військово-політичних подій.

Перебуваючи на державній службі В.Верстюк став одним із рушіїв визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу на загальнодержавному та міжнародному рівнях. На його рахунок керівництвом створенням багатотомної «Національної книги пам'яті жертв Голодомору» та науковий супровід розбудови Національного меморіалу жертв Голодомору в Києві. Не оминав увагою й інші теми державної історичної політики. Входив до складу урядових оргкомітетів із відзначення різноманітних ювілеїв. Після звільнення в 2010 р. з Українського інституту національної пам'яті повернувся до наукової роботи в академічному Інституті історії України.

На сьогоднішній день В.Верстюк – автор понад 260 наукових праць, серед яких, крім згаданих вище, розділи в колективних проектах «Україна від найдавніших часів до сьогодні: хронологічний довідник» (Київ, 1997, 2005 рр.), «Політична історія України. XX ст.» (Київ, 2002 р.), «Україна і Росія в історичній ретроспективі» (Київ, 2004 р.), «Голодомор – геноцид українського народу 1932–1933 років» (Київ, 2007–2008 рр.), «Нариси історії Української революції 1917–1921 рр.» (Київ, 2011–2012 рр.) та ін.

В.Верстюк є засновником та головним редактором фахового наукового збірника «Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.», відповідальним редактором збірника «Праці Українсько-польської комісії для дослідження взаємин 1917–1921 рр.», входив та входить до редколегій кількох провідних часописів: «Українського історичного журналу», «Українського гуманітарного огляду», «України модерної». Кілька років був головним редактором альманаху «Молода нація».

Професор В.Верстюк – почесний доктор Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка. Від березня 2018 р. він став співголовою Українсько-польської комісії для дослідження взаємин 1917–1921 рр. У рамках комісії заплановано найближчим часом підготувати фундаментальний збірник документів «Союз Піلسудський – Петлюра: Документи і матеріали», в якому буде представлено найбільш важливі та знакові джерела про перипетії укладення українсько-польського альянсу 1920 р.

Сьогодні зусилля В.Верстюка спрямовані на підготовку хроніки та енциклопедії Української революції 1917–1921 рр. – найбільших концептуальних і фактологічних проектів із досліджуваного ним періоду. Енциклопедія покликана показати національну революцію в контексті Першої світової війни та геополітичних перетворень у Центрально-Східній Європі. Головний методологічний орієнтир цих проектів – природа українського націєтворення, конструювання національного простору, що став можливим завдяки державотворчим процесам, воєнним діям і падінню європейських континентальних імперій.

Наукову роботу В.Верстюка відзначено вітчизняними й зарубіжними нагородами, у тому числі Грамотою Верховної Ради України (2006 р.), орденом «За заслуги» III (2007 р.) і II (2009 р.) ступенів, Державною премією України в галузі науки і техніки (2017 р.). Продуктивна діяльність історика на ниві українсько-польського примирення та покращення міждержавних відносин була відзначена медаллю «Vene Merito», що присуджується Міністерством закордонних справ Польщі.

Ювіляр перебуває в доброму здоров'ї, плекає чимало планів, що неодмінно мають утілитися в нові власні праці та студії його учнів.

НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА, ВИДАНА ІНСТИТУТОМ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ В 2018 р.

Авторські видання

Верменич Я.

Регіональна аналітика в Україні: сучасні дискурси соціогуманітаристики: Аналітична записка / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 110 с.

Верменич Я.

Регіональна інтеграція в умовах глобалізації: теорії та сучасні реалії / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 351 с.

Верменич Я.

Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 369 с.

Водотика Т.

Культура підприємництва в містах Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) / Наук. ред. Я.В.Верменич. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 240 с.

Головко В.

«Владу створюють...»: Політична біографія Леоніда Кучми / Відп. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 242 с.

Грищенко Ю.

Болгари в Україні 1920-х – 1930-х рр.: між національними проектами влади й реаліями життя / Відп. ред. Я.В.Верменич. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 269 с.

Гуржій О., Реєнт О., Шапошнікова Н.

Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина XVII – початок XX ст.) / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 365 с.

Даниленко В.

Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 278 с.

Денисенко Г.Г.

Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті / Відп. ред. С.І.Кот. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 319 с.

Кот С.

Про стан збереження культурної спадщини України (Інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні», 18 квітня 2018 р.) / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 43 с.

Маєвський О.

Політичні плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939–1945 рр. / Відп. ред. О.Є.Лисенко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 268 с.

Пиріг Р.

Відносини України і Центральних держав: нетипова окупація 1918 року. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 358 с.

Реєнт О.П., Сердюк О.В.

Торгівельний баланс України на початку XX ст. / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 237 с.

Смолій В., Якубова Л.

Історичний контекст формування проекту *руський мир* та практика його реалізації в Криму й на Донбасі (аналітична записка). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 144 с.

Якубова Л., Головко В., Примаченко Я.

Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії (аналітична доповідь) / Відп. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 227 с.

Колективні видання

Історична наука у Національній академії наук України в особах: Енциклопедичний довідник / Редкол.: В.Смолій (гол. ред.), Г.Боряк (заст. гол. ред.), В.Даниленко (заст. гол. ред.), П.Бондарчук, Н.Васильєва, В.Крупина, С.Кульчицький, О.Реєнт, О.Рубльов, О.Удод, О.Ясь; Авт. кол.: Н.Абашина, О.Бачинська, І.Безлюдна, О.Беренштейн, С.Білогін, С.Блащук, О.Бойко, П.Бойко, А.Болебрух, П.Бондарчук, О.Бонь, О.Бубенок, О.Булгакова, Н.Булик, Н.Васильєва, О.Васильюк, І.Верба, Я.Верменич, С.Віднянський, Т.Галайчак, Н.Герасименко, Г.Герасимова, В.Гоголь, О.Головко, Т.Гончарук, В.Горбик, В.Горинь, Л.Горкіна, С.Грица, Д.Грузін, В.Гупало, О.Гуржій, С.Гупало, В.Даниленко, М.Демчук, Г.Денисенко, Л.Дениско, В.Дмитрук, О.Добржанський, О.Добробоженко, Н.Доконт, М.Дорошко, І.Дрига, Л.Дубровіна, Р.Жангожа, Б.Зайцев, Г.Капустян, Н.Кашеварова, Р.Кирчів, В.Кіктенко, Т.Коваль, Г.Ковальчук, О.Ковальчук, Л.Ковпак, Н.Ковпаненко, А.Козицький, В.Колеснікова, Т.Комаренко, Г.Костенко, С.Кот, М.Котляр, М.Крикун, В.Крупина, С.Куделко, С.Кульчицький, В.Левченко, Л.Лещенко, В.Магомедов, О.Малюта, Р.Маньковська, Т.Марусик, В.Михайловський, О.Мишанич, О.Музичко, О.Муравський, В.Мурзин, К.Науменко, В.Небрат, О.Ненашева, О.Никорак, П.Овчаренко, О.Огуй, М.Олашин,

Т.Осташко, І.Павлюк, С.Павлюк, С.Падалка, Е.Петровський, В.Печерога, Ю.Пінчук, О.Подобед, А.Попок, С.Посохов, О.Потехін, Д.Пугачова, О.Рабенчук, О.Реєнт, Є.Регушевський, О.Рубльов, Г.Самойленко, С.Світленко, Т.Сєбга, Н.Сєкерська, В.Семистяга, С.Скорий, М.Скржинська, П.Скрипник, В.Сокіл, С.Стельмах, В.Стешенко, Л.Стрельська, Г.Стрельський, Л.Таран, В.Татарчук, В.Ткаченко, Л.Ткачова, П.Тронько, О.Удод, О.Усатенко, Я.Федорук, О.Фіалко, В.Ханко, Е.Циганкова, І.Черніков, С.Чернухін, Ю.Черченко, А.Шабашов, В.Шандра, В.Шарпаций, В.Швидкий, Л.Шевченко, Л.Шепель, Т.Щербань, С.Юренко, О.Юркова, С.Юсов, Н.Юсова, О.Янковська, О.Ясь. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 742 с.

Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. Засн. 1968 р. як «Історіографічні дослідження в Українській РСР»; поновлено 1997 р. / Редкол.: В.А.Смолій (гол.), О.А.Удод (відп. ред.), Д.С.Вирський, І.Н.Войцехівська, В.М.Даниленко, Я.С.Калакура, В.Ф.Колесник, І.І.Колесник, В.В.Кравченко, С.В.Кульчицький, В.В.Масненко, Н.В.Пазюра, О.П.Реєнт; упор. вип. О.Т.Гончар. – Вип.28: Доповіді та матеріали Міжнар. наук. конф. «Микола Костомаров і Україна» (16–17 травня 2017 р., Київ – Придуки). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 400 с.

Історія торгівлі, податків та мита: XII міжнар. наук. конф. (25–26 жовтня 2018 р., Дніпро): Тези доповідей / Головуючі: Смолій В.А., Ченцов В.В.; заст. головуючих: Дячок О.О., Колесников К.М., Приймаченко Д.В., Шевченко В.В.; чл. орг. комітету: Барабаш Ю.В., Блануца А.В., Дерев'яно Т.П., Жир С.І., Марценюк О.О., Морозов О.В. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 110 с.

Каталог видань Інституту історії України НАН України за 2017 рік / Уклад.: Л.Я.Муха, І.Л.Островська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 46 с.

Міжнародна науково-практична конференція «VII Міждисциплінарні гуманітарні читання» (21 листопада 2018 р., Київський будинок вчених НАН України): Тези доповідей / Редкол.: Г.В.Боряк (відп. ред.); А.В.Блануца, В.П.Кононенко, В.В.Сєгада. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 118 с.

Міжнародні зв'язки України: Наук. пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. пр. Засн. 1991 р. / Редкол.: С.В.Віднянський (відп. ред.), Л.М.Алексієвець, Г.В.Боряк, І.І.Вовканич, М.Гайдош, О.М.Горенко, Л.О.Зашкільняк, О.А.Іваненко, О.Є.Лисенко, О.О.Маврін, А.Ю.Мартинів, І.Б.Матяш, Д.Міхалюк, О.С.Рубльов, В.С.Снапковський. – Вип.27. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 383 с.

Обличчям до Європи: Наддніпрянська Україна в європейських науково-освітніх відносинах (друга половина XIX – початок XX ст.): Зб. док. і мат. / Відп. ред. С.Віднянський; упор. О.Іваненко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 430 с.

Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років: Зб. наук. ст. / Редкол.: В.Верстюк (гол. ред.), С.Віднянський, О.Кудлай, Р.Піріг, О.Реєнт, В.Скальський, В.Солдатенко, Ф.Турченко. – Вип.13. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 238 с.

Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. Засн. в 2000 р. / Редкол.: О.П.Реєнт (гол.), В.І.Борисенко, О.І.Гуржій, О.В.Добржанський, Г.Д.Казьмирчук, І.А.Коляда, В.П.Коцур, О.А.Удод, Л.Ф.Циганенко, В.С.Шандра, В.В.Шевченко, Н.А.Шип. – Вип.28. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 315 с.

Регіональна історія України: Зб. наук. ст. / Редкол.: В.Смолій (гол. ред.), Я.Верменич (відп. ред.), О.Андрощук, Г.Боряк, І.Колесник, С.Кульчицький, М.Литвин, С.Маловічко, О.Реєнт, Р.Сосса, О.Удод, В.Шандра. – Вип.12. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 348 с.

Соціополітичний простір ранньомодерної України: Історичні нариси / Відп. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 622 с.

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. Засн. у 1997 р. / Редкол.: В.А.Смолій (гол. ред.), О.Є.Лисенко (відп. ред.), С.В.Віднянський, О.І.Гуржій, М.Г.Дубик, О.П.Реєнт, О.С.Рубльов, О.А.Удод. – Вип.20. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 294 с.

Україна в Центральній-Східній Європі / Редкол.: Смолій В.А. (відп. ред.), Брехуненко В.А., Вілкул Т.Л., Гаврилюк Н.О., Головок О.Б., Гуржій О.І., Дубоніс А., Кононенко В.П., Матяш В.М., Мищик Ю.А., Мілтенів Я., Мордвінцев В.М., Моця К.О., Моця О.П., Озгур Ю., Петраускас Р., Сас П.М., Станіславський В.В., Степанков В.С., Хінчевська-Геннель Т., Черкас Б.В., Чухліб Т.В. – Вип.18. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 407 с.

Україна і Грузія у міжнародних відносинах: історія та спільні виклики сучасності: До сторіччя встановлення дипломатичних відносин: Зб. наук. пр. / Редкол.: В.Смолій (гол. редкол.), Г.Боряк, С.Віднянський, М.Гіоргадзе, І.Долгов, П.Кривонос, І.Матяш, Т.Путкардзе, М.Халваші; упор.: І.Матяш, Т.Путкардзе. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 315 с.

Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.: 370-річчю Української національної революції присвячується: У 2 кн. / Редкол.: В.Смолій (відп. ред.), О.Бачинська, В.Горобець, О.Гуржій, В.Матях, Ю.Мицик, В.Степанков, Я.Федорук, Т.Чухліб. – Кн.1. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 610 с.

Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.: 370-річчю Української національної революції присвячується: У 2 кн. / Редкол.: В.Смолій (відп. ред.), О.Бачинська, В.Горобець, О.Гуржій, В.Матях, Ю.Мицик, В.Степанков, Я.Федорук, Т.Чухліб. – Кн.2. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 580 с.

Український історичний збірник 2018. Засн. 1997 р. / Редкол.: В.Смолій (гол. ради), Т.Чухліб (гол. редкол.), А.Блануца, С.Блашук, Д.Вашук, С.Віднянський, О.Гуржій, В.Даниленко, Г.Касьянов, М.Корзо, О.Кукса, С.Кульчицький, С.Леп'явко, В.Милько, О.Реєнт, О.Рубльов, Й.Сарцевічене, Б.Черкас. – Вип.20. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 362 с.

Літературу підібрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

To the 450th Anniversary of the Union of Lublin

CHUKHLIB T. The Occurrence of the Name “Ukraine” in the Official Discourse of the Polish-Lithuanian Commonwealth As One of the Consequences of the Union of Lublin (1569) 4

BACHYNSKA O. (Odesa). The Perception of the Union of Lublin in the Polish National Movement 1850–1860s in Southern Ukraine (Based on the State Archives of Odesa Region Documents)..... 24

KOVALEVSKA O. The Sejm of Lublin of 1569 as Viewed by Artists of Nineteenth – First Half of Twentieth Century: Historical and Iconographical Analysis 35

YAS O. Historical Writing of Late P.Kulish as the Forerunner of the Conservative Project of Ukrainian Historiography of the Early Twentieth Century (To the 200th Anniversary of P.Kulish)..... 61

LYSENKO O., PYLIAVETS R. Historical Writing of Late P.Kulish as the Forerunner of the Conservative Project of Ukrainian Historiography of the Early Twentieth Century (To the 200th Anniversary of P.Kulish) 88

BORCHUK S., KHYTROVSKA YU. History of Relations of Masonry and Russian Orthodox Church in the Late Eighteenth – Early Twentieth Centuries..... 118

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

STELMAKH S., KOTOVA S. History as a Propaganda Tool: British and German Historiography During of the World War I 135

PUBLICATIONS

Dialogue in Letters: From the Epistolary of Ivan Lysiak-Rudnytsky and Milena Rudnytska (To the 100th Anniversary of I.Lysiak-Rudnytsky’s Birthday) (*introductory article and publication by L.Buriak*) 157

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

Zaiats A. City Society of Volyn in the Sixteenth and First Half of Seventeenth Centuries (*A.Fe-loniuk, Lutsk*) 208

Lyman I., Konstantinova V. German Consuls in the North Azov Sea (19th – Early 20th Centu-ries) (*V.Andrieiev, S.Andrieieva*) 218

Korolov H. Federal Projects in East Central Europe: From Ideological Utopia to Real Politics (1815–1921) (*D.Mykolenko, Kharkiv*) 222

CHRONICLES

LYSENKO O. (Kyiv, Ukraine), PANTO D. (Gdańsk, Poland). International Scientific Confe-rence “The Pact for War: The Hitler – Stalin Conspiracy of August 23, 1939 From the Perspective of 80 Years Since the Beginning of World War II” 228

ANNIVERSARIES

KOROLOV H. To the 70th Anniversary of the Doctor of Historical Sciences, Professor V.Verstiuk 232

Scientific Literature Published by the Institute of History of Ukraine National Academy of Science of Ukraine in 2018 237